Dagboek uit een kamp

Loden Vogel

bron
Loden Vogel, *Dagboek uit een kamp*. Prometheus, Amsterdam 2000 (derde, herziene en vermeerderde druk)

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/voge006dagb01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

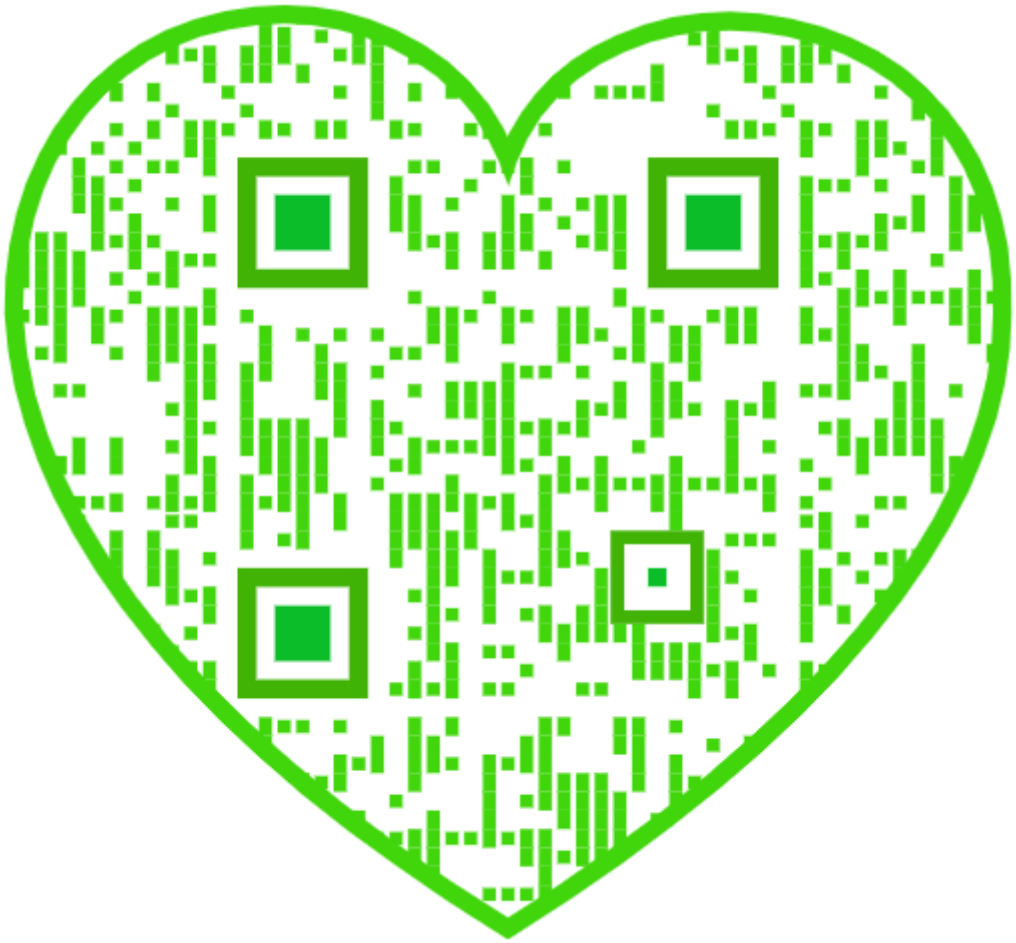

Woord vooraf

Het is misschien nuttig, speciaal voor hen bij wie de Tweede Wereldoorlog gevoelens oproept als bij ons oudjes de Tachtigjarige Oorlog, om een indruk te geven hoe het toen toeging met die Nederlandse staatsburgers die door de Duitse bezetters joden werden genoemd.

'Weggehaald.' Zo heette dat. De Meyers, de Cohens, de Tassen, de Van Dantzigs werden weggehaald. Zo knap zijn mensen, met één woord verwoorden en verdoezelen ze de krankzinnigheid waarmee zes miljoen mensen zijn vermoord. Misschien wel de belangrijkste functie van ons verstand is de wereld beheersbaar te maken, of beheersbaar te laten lijken. En woorden zijn voor dat laatste een belangrijk instrument. 'Weggehaald' - als door een anonieme kracht. Maar het gebeurde door mensen, dagelijks, jarenlang, we waren eraan gewend. Een voorbeeld. Ik stond in 1943 op een tramhalte te wachten, toen er een groep mensen bij kwam, kinderen, mannen, vrouwen, grijsaards, bijeengedreven en voortgeduwd als schapen, maar niet door herdershonden maar door Nederlandse politiemensen. De eerstkomende tram werd leeggehaald, de 'weggehaalde' mensen erin gedreven, en wij bleven, elkaar niet aankijkend, wachten op de volgende tram. Het dagelijks leven, en het

nachtelijk leven. Iedere ochtend hoorde je wie er deze nacht waren weggehaald. Wat dat werkelijk betekende kunt u in dit boek lezen. Je te moeten verschuilen achter de schoorsteen op je dak, achtervolgd door mannen met geweren, machteloos om je kinderen te beschermen, machteloos om voor je ouders op te komen. En terwijl dat gebeurt liggen je buren te slapen, ligt de hele stad, het hele land te slapen, de stad en het land waar je dacht bij te horen, en waar je nooit meer helemaal bij zult horen omdat je door een krankzinnige en zijn volgelingen anders bent ingedeeld. (Daarom gingen na de oorlog veel van deze 'weggehaalden' naar Israël, om daar door de Arabische Hitlers wéér gebruikt te worden als uitwendige vijand en bliksemafleider van hun dictaturen - waartegen de wereld zich weer niet durfde te verzetten, deze keer vanwege de olie die we zo nodig hadden, en waardoor ook onduidelijk kon blijven of we ons verzet zouden hebben als ze geen olie hadden gehad.)

Dit boek, het kampdagboek van Louis Tas, uitgegeven onder de naam Loden Vogel, en zijn commentaar van vijftig jaar later, vertelt ons het verhaal van een van deze weggehaalden. Zo zijn er zes miljoen te vertellen, en dat is een van de redenen van de onbevattelijkheid van wat er gebeurd is. Je kunt ontzet zijn dat het zes miljoen mensen is aangedaan, en je kunt ontzet zijn als je dit ene verhaal leest. Maar beide tegelijk kun je niet, als je naar die ene kijkt verdwijnen de miljoenen, als je naar de miljoenen kijkt verdwijnen de enkelingen. Maar over de miljoenen wordt meer gepraat dan over de enkelingen, de personen die het meemaakten.

Voor u ligt dus een bijzonder boek. Bijzonder omdat het eerste deel een verslag is van een kamp op het moment dat het gebeurde, een dagboek, een verslag van een verslaggever ter plaatse, wat al heel zeldzaam is, maar nog meer bijzonder omdat de auteur, nu vijftig jaar ouder, zijn commentaar geeft op wat hij

toen schreef en op wie hij toen was. En dan ook nog van een verslaggever die de meest volmaakte waarheid, *la plus parfaite sincérité*, wil vertellen. Maar aan de lezer van het dagboek van Loden Vogel wordt duidelijk dat hij naast het nastreven van de waarheid nog andere doelen heeft, al kan hij die niet expliciet noemen omdat hij dan dat doel voorbij zou schieten: hij wil voor geen goud zielig gevonden worden, en hij wil zich niet als slachtoffer van de Duitsers zien. Die twee samen lijken mij een daad van verzet. (Wat het bijhouden van een dagboek op zichzelf natuurlijk ook al was. Stel je voor dat het was gevonden, dat had niet alleen het eind van het dagboek, maar ook van Loden betekent. De angst daarvoor heeft waarschijnlijk zijn neiging tot understatements nog versterkt.) Natuurlijk, je zou de afwezigheid van ‘de’ Duitsers in het dagboek, behalve een enkele SS-man, als verdringing kunnen zien, maar verdringing is toch ook een antwoord geven op een situatie waarop niet met een daad geantwoord kan worden. Door die, laat ik dan maar zeggen, verdringing, worden de Duitsers even effectief uit het leven van Loden Vogel geëlimineerd als zij hem willen elimineren. Is zo'n innerlijke houding nog te combineren met het streven naar volmaakte waarheid? Ik denk het wel, hij liegt namelijk niet, maar vertelt niet de hele waarheid. Die hele waarheid vinden we eerder in het tweede deel van het boek, de combinatie van autobiografische fragmenten en nabeschouwing over het dagboek. Daarin komt plaats voor de haat, de wraakzucht, de angst, de samenhang van zijn kampbelevingen met vroeger - alles wat in het kamp een lagere prioriteit had dan overleven en zich niet klein laten krijgen. Maar daarmee wordt ook de moeilijkheid van het vertellen van de volmaakte waarheid zichtbaar. Die vertellen we namelijk altijd vanuit een standpunt dat we al ingenomen hebben, en waar we om zo te zeggen niet achter kunnen kijken. Ik noemde al dat Loden zijn

oorlog met de Duitsers voerde door niet aan ze te denken, waardoor een deel van de waarheid onbereikbaar werd. In het tweede, latere deel probeert hij dat in te halen, plaats te maken voor de gevoelens die hij in het kamp achterwege moest laten. De geesten bloed geven, noemt hij dat.

Er is nog een ander persoonlijk aspect dat me in beide delen getroffen heeft. Loden Vogel is uitgegroeid tot de psychiater-psychoanalyticus Louis Tas, en die heeft zich ontwikkeld tot Nederlands schaamte-expert. Nu bestaat er een relatie tussen het vertellen van de volmaakte waarheid, en schaamte. Bij het vertellen van de volmaakte waarheid denkt iedereen direct aan die dingen die hij niet zal vertellen omdat hij zich daarvoor schaamt. Van Tas is de prachtige formulering dat wie zich schaamt de empathie met zichzelf heeft verloren. Maar om die empathie terug te winnen moeten we door de schaamte heen, dat wil zeggen de angst dat anderen ons zullen minachten of verlaten. Daarom gebeurt het vertellen van de waarheid op een smalle richel, met aan de ene kant de afgrond van de onwaarheid, en aan de andere kant de afgrond van de verstoting. Het gaan over die smalle richel vereist moed, en voor mij geeft deze moed aan het boek zijn emotionele lading, juist ook omdat deze strijd om eerlijkheid tegen de schaamte in voor de schrijver wezenlijk blijft, zelfs in een omgeving waarin moordenaars hem en de zijnen dagelijks naar het leven staan. Al had je dat toen niet tegen hem mogen zeggen.

En dat brengt me op een laatste opmerking: een waarschuwing aan de lezer. De warsheid van sentimentaliteit, misschien een onderdeel van het gevoelsmanagement dat de niet alleen intellectueel, maar ook emotioneel hoogbegaafde Loden Vogel zich oplegde, of misschien op moest leggen, maakt dat de rijkdom van dit boek aan de oppervlakkige lezer voorbij zou kunnen gaan. Loden schrijft met waardering en bewondering over

zijn ouders, begaafd en intellectueel, maar gebruikt toch in zijn inleiding een keer het woord verwaarloosd, en zijn berichten over de omgang met zijn ouders zijn doortrokken van de voortdurende spanning over de juiste afstand, niet te veraf, (de kindermeisjes), niet te dichtbij (zijn moeder die het eten uit haar mond spaart, hoe lief dat ook bedoeld is). Maar de ouder geworden Loden, Louis Tas, beseft dat hij zich door die voorzichtigheid ook van veel wat waardevol had kunnen zijn heeft afgesloten - want ook zijn ouders behoren tot de geesten die hij bloed geeft. En zo ook de kennismaking met de joden uit een ander milieu, sociologische pentekeningen waar een ander een boek zou moeten schrijven om die verhoudingen duidelijk te maken. Of de overwinning op de Duitsers in microformaat: de burgemeester die bij de eerste stap buiten de deur zijn horloge georganiseerd ziet door een Russische soldaat. Of de kennismaking met zijn eerste vrouw, waarvan de betovering in twee woorden samengevat wordt. U zult rijkelijk beloond worden als u dit alles voorzichtig en aandachtig leest.

A. van Dantzig

Dagboek uit een kamp

Het is vandaag 30 juli 1945.

Ruim anderhalf jaar geleden werden wij, 29 sept. 1943, naar Westerbork overgebracht (mijn zuster zag kans vanuit het station te ontkomen), vandaar 15 maart 1944 naar Bergen-Belsen vervoerd, benijd en gelukkig geprezen door wie achterbleven met deportatie naar 'Polen' in zicht. Dertien maanden later, 10 april 1945, werden wij per trein met onbekende bestemming geëvacueerd, daar de Amerikanen naderden. De bestemming bléék onbekend, daar wij, na vele omzwervingen langs secundaire lijnen, te Tröbitz, op de grens van Brandenburg en Saksen, door de Russen bevrijd zijn. Dit geschiedde 23 april. In het cahier, waarin uit Westerbork nog wat pogingen tot poëzie en wat aantekeningen stonden, hield ik min of meer geregeld dagboek.

De aankomst in Bergen-Belsen: een grijze motregen maakte de aanblik van de grijsgroene barakken met hun kleine raamopeningen, waarvoor met stokken open of dicht gehouden luiken, en omringd met prikkeldraad en van overal zichtbare wachttorens, zeer angstwekkend. Toen de slagboom achter ons dichtging dacht iedereen, ook mijn moeder en ik, die elkaar erop aankeken: we zitten in de val en komen er nooit meer uit. Walgelijke koolraapgeur vervulde de lucht. De weinige joden die wij zagen, leken al door de dood getekend, hoewel ze een maand voor ons vertrokken waren. Schuw werd ons toegefluisterd dat het wel mééviel.

In zoverre viel het mee, dat we een afzonderlijke groep waren in dat kamp. We behielden ons eigendom en ons haar, mannen en vrouwen zagen elkaar een paar uur per dag. Wel moesten we werken, maar we verkeerden in een bevoorrechte positie daar men voorhad ons tegen Duitsers uit het buitenland uit te wisselen. Na de oorlog waren wij verbaasd dat men dit ook al 'concentratiekamp' noemde.

Afgezonderd van de rest van het kamp bleven we eerst in quarantaine, en hoefden niet te werken. In afnemende mate werd er wat geflirt en gepraat; de honger begon zich reeds te doen voelen toen we, na een verblijf dat tot 6 weken gerekt was, de quarantaine verlieten.

25 april 1944, zondag.

Donderdag de quarantaine uit, waar we tot nog toe rust hadden. Het is een rotkamp. Men loopt grote kans hier te sterven. Paps en Mams, vooral Mams *(soms ook genoemd: Jacques en Frieda)* lopen veel gevaar, zien er nu al slecht uit. Ook ikzelf kan pech hebben.

Dagindeling voor wie werken: 6 uur appèl, werk tot 12 uur 15, 12 uur 30 weer appèl (intussen koolraapsoep) en werk tot 18 uur 30. Om 20 uur gaat het hek tussen mannen- en vrouwenkamp dicht. Paps en ik ruilden met mensen die in het mannenkamp eten willen, en kunnen zo met Mams samen eten. Die begon al met pech: uit vrees dat er, naar verluidde, appèl op naam zou zijn, was ze niet weggebleven en zal nu wel bij de 'schoenen' zijn ingedeeld, waar we haar juist hadden hopen uit te houden. Ze houdt dit werk nooit vol, met haar kyphoskoliose + neuralgie.[1] Wat te doen? Ook is 't vuil werk, en de zeer stoffige lucht is gevaarlijk.

Wat men hier ziet rondlopen kan in menig opzicht concurreren met een transport uit Amersfoort, dat ik te Westerbork zag, eind november. Plaatjes van het Simavi-noodfonds. Gekke lood-, geel- of groenkleurige gezichten. Skeletten of juist hon-

geroedemen. Het eten bevat namelijk vrijwel geen eiwit, en ook verder voornamelijk water. Er zijn per dag 2 à 6 sterfgevallen, op 3000 mensen is dat 20% per halfjaar, als de mortaliteit niet verder stijgt. De meisjes W. waren gisteren al bij de schoenen. Paps en ik ontsprongen de dans vandaag; vanmiddag heeft iedereen vrij. Mams zou dan haar liedjes zingen in de barak waar de Grieken wonen (die hier, als in Westerbork de Duitsers, de lakens uitdelen), maar ik vrees dat ze daar te moe en te pijnlijk voor is.

Ik vraag me af of ik, als de tijden beter zijn en de ‘verdringingen’ minder worden, een beter verslag dan nu zou kunnen geven van wat ik voel en denk. Had ik voortdurend dit schrift bij de hand, dan zou men versteld staan - maar ik ben de eerste niet die op dit idee komt! In de tijd, dat we in quarantaine waren, ca. 5 weken, heb ik niet veel geschreven. Kon ik maar bekijken hoe lang de oorlog nog duurt. Ik vrees nog heel lang, en dan is menigeen opgeschreven. Gelukkig is het in Theresienstadt beter en Jenny kan de ramp overleven als ze boft en niet naar Auschwitz doorgaat.[2]

Er zijn hier enkelen, die hier niet hadden zullen wezen. Ik hoef me dus geen verwijt te maken.[3]

Als je volkomen passief bent, kan je veel hebben; je moet je alleen niet daaruit laten opjagen tot ‘secundaire’ activiteit, die veel calorieën kost. Ik zal voortaan de zondag benutten voor 't schrijven: anders zou ik óf 't gezinsleven - waaraan ik, vooral met het oog op het moreel van mijn ouders, hecht - moeten opgeven, óf vervuilen. Ik heb deze oefening hard nodig, merk ik, en zal dit voornemen zeker uitvoeren.

Mams is soms erg mooi, lijkt dan weleens voor een moment op een andere vrouw en verslaat deze op haar eigen terrein: gisteren was ze ‘outlolaing Lola’.[4] Verleden zondag, nog in quarantaine, was er een ‘cultuurmiddag’ en daarop zong ze, zonder

begeleiding, heel mooi. Ook liederen die ik nog niet kende. Paps schrijft haar nervositeit en slechte conditie van nu aan die te grote inspanning toe, maar mij lijkt het niet waarschijnlijk.[5]

(Zojuist worden mensen opgeroepen om gamellen te dragen: ik blijf zitten, maar voel me schuldig. Degeen die ons ronselt daarentegen, houdt je in stilte voor een sukkel, als je komt!) Te denken dat vrienden en magen ons in een interneringskamp wanen, of althans in een 'Musterlager'. Ik had al in Westerbork tegen Paps gezegd: een mof noemt een kamp 'Musterlager' waar alles pünktlich is, en alles helder. Hoe 't het mensenmateriaal gaat, is secundair. Had ik dit zelf maar geloofd!

Met Mams steeds ruzie, omdat ze ons alles toestopt: ik wil egoïst kunnen zijn en meer nemen dan me toekomt, zeker, maar dan moet ik weten hoever ik ga! Nu stopt ze s t i e k e m het stukje vlees, dat bij toeval weleens in de soep zwemt, in die van Paps of mij.

G.S. had vandaag een geheel opgezwollen gezicht, hij denkt nog, dat het weer nefritis is. Abel ziet er oud en mager (ong. 70 jaar) maar niet griezelig uit.[6]

Ik verrek van de honger, en heb toch heel aardig ontbeten, maar wel erg vroeg.

Eindnoten:

1 Het woord, 'bochel' was te sterk.
2 Dit wordt nog duidelijk. Het slaat op een geheel onbeantwoorde, door Jenny met verbazing waargenomen liefde.
3 Dit sloeg op een mislukte ontsnapping.
4 De oudste broer van mijn vader, Hans, was 'gemengd' getrouwd, met een destijds bekende 'soubrette', een niet-joodse Duitse die zich Lola Cornero noemde...
5 In de 'Brief an eine Deutsche' beschrijf ik hoe Jacques anders altijd Frieda's onafscheidelijke begeleider was. Hij kon misschien niet verkroppen dat ze zich alleen gered had?
6 Deze oom, die in mijn commentaar uitvoeriger ter sprake komt was begin januari naar Bergen-Belsen vertrokken, en zo was het met de meesten, behalve de Grieken.

Donderdag, 26 april

(De data kloppen niet.) Gisteren vertrok een uit de 6 Palestina-lijsten bijeengezocht transport ouderen van dagen en vrouwen naar Bar. 10 (waar wij in quarantaine gelegen hebben). Zij zullen, zegt men, naar Palestina worden uitgewisseld en geven aanleiding tot veel commentaar. Voor mij is de kans op uitwisseling verkeken nu blijkt dat men dienstplichtigen weert: misschien mag ik hopen op internering. Het ging barbaars toe: daags tevoren moesten op het werkappèl Palestina-mensen uittreden, kwamen er hoge mieters, las iemand ca. 250 mensen op, die zich opstelden. Nadat dit ca. twee uur ge-

duurd had, in stromende regen, mochten wij, niet opgelezenen, naar huis en verdienden er een vrije middag door, de opgeroepenen kregen instructies. De volgende dag, weer op het werkappèl, waar nu ook de niet-werkenden waren opgeroepen, werden weer 250, m a a r d e e l s a n d e r e n , opgeroepen, die 15 minuten tijd kregen, alles oud of vrouw of kind. Wij marcheerden toen naar 't werk, zonder afscheid onder anderen van oom Abel; er zijn echter mannen wier vrouw vertrekt. De ‘tien’ is nu van de rest van 't kamp streng geïsoleerd, prikkeldraad en wachtpost. Het werk zal me niet stuk krijgen, de honger en het gebrek aan zon op den duur wél.

Na 't werk, d.i. na 12 uur werk, was er een telappèl dat tot 8 uur duurde, hetgeen een verslagen stemming en bij mij keelpijn teweegbracht. Op dat tijdstip sluit men de poort tussen mannen- en vrouwenkamp. Men mocht echter nu tot 9 uur bij elkaar, ik denk dat men het achteraf gesanctioneerd heeft. Tot zondag.

30 april.

Verhalen van hier[7] gearriveerde mensen uit... Auschwitz waren ‘haarstruivend’; later lieten ze zich wat minder ontstellend uit, maar de indruk was algemeen, dat ze een wenk gekregen hadden. Het schijnt hier toch heus een ‘Vorzugslager’ te wezen.

Een poëet, wiens werk ik in de quarantaine al had horen roemen, ontpopte zich als de man met de wintervoeten, met wie ik in één zaal werk. Gisteren at men brandnetels in plaats van koolraap, gevolg: minder darmgassen.

Luchtalarm frequent, ook invasieverwachtingen. Over ons lot wilde gissingen, onder andere het kamp gaat leeg, er wordt niet meer gewerkt, en dergelijke.

Laatst, donderdagavond, spijt, dat ik niet juist datgene beschreef wat historisch van belang is. Nu heb ik het land aan

‘Schicksalsschwere Stunden’-romantiek, al heb ik oog voor treffende details, zoals Ru Cohen, zelf bijna aan het eind van zijn krachten, te midden van een groep hongerige Hachschara-jongens, zichzelf sterkend door hen te bemoedigen, of een rood hoedje dat door het raam voorbijwaait, met even later een dikke jodin erachteraan, of mooie meisjes, zich een goed baantje flirtend, of 20 vale joden, sjokkend achter een kar met ernaast een nijdige SS'er - maar ik wil niet in het beschrijven vervallen van dingen die me weinig ‘doen’, al zie ik ze.

Mams kwam in de schoenen terecht, na 4 dagen. Het bevalt beter dan verwacht: het eten staat voor ons klaar door hulp van goedhartige of bijgelovige dames die de dans ontsprongen. Het is wel v u i l werk. In drie weken was ik niet in bad, daar 't badhuis stuk is, en ga ik met een witte handdoek langs mij, dan is hij zwart. Libido seks, door eiwitgebrek, onder nul. Dromen interessant.

Eigenlijk ben ik steeds optimist geweest, door op een onverwachte uitweg steeds te hopen. Ook nu hoop ik op ‘Austausch’, oorlogseinde, arisering of internering, hoewel intellectueel van de onmogelijkheid of onwaarschijnlijkheid overtuigd. Morgenmiddag wéér vrij; ik hoop dan een vers te schrijven.

Mocht ik ooit weer in analyse gaan, dan zal ik vrijer associëren: nu valt het me echter in dat ik dat, nog in analyse, elke dag van de volgende hoopte. Zeer vaak houden mijn dromen zich met de analyse bezig.

Paps is sportief.

Hij ‘kan er niet tegen’, dr. L., zijn analyticus, ‘met hetzelfde ponem te zien zitten kakken als waarmee hij analyseert’.

Paps is nog steeds zéér geremd!

Eindnoten:

7 Dat wil zeggen hiernaast, in het zogenaamde Häftlingenkamp. Bergen-Belsen bestond in die tijd uit een hoofdweg, waarop men kwam als men het SS-kamp was gepasseerd. Aan de ene kant lagen de aardappelkelder en twee keukens, met daarachter prikkeldraad en wachttorens, aan de andere kant prikkeldraad, waarachter, als een soort diergaarde, ook weer door prikkeldraad gescheiden, afzonderlijke groepjes barakken, waarin diverse soorten kampen. Er was een interneringskamp, er was het reeds genoemde Häftlingen Lager, wat onze commandant toen hij naar Bergen-Belsen kwam, al evacuerend had meegebracht. En er was nog meer, het wisselde trouwens nogal. Wij heetten ‘Albala Lager’, naar de ‘Judenältester’. Een deel van de Joodse Raad uit Saloniki was als beloning voor de administratieve hulp bij de deportatie van de joden daar naar dit deel van Bergen-Belsen gebracht, waar ze als eerst gearriveerden vanzelf de ‘Prominenz’ vormden.

1 mei.

Vrije middag moest ons commando toch werken: dit niet om mij te beklagen, maar om vers te excuseren. De stem-

ming was uitstekend en er werd niet gehetzt: het was immers duidelijk, dat we 't zo vlug mogelijk deden.

In de quarantaine had ik een vriendinnetje, een dochter van een miljonair - in 't eerst had ik daar weinig erg in, maar later, toen door een hinderlijke bemoeizucht gedreven lieden telkens weer daarover begonnen, ging de aardigheid eraf, ook had ze geen mooie benen: ik word steeds ontrouwer en beroep mij makkelijk op gebrek aan tijd; mag ook niet meeprofiteren van haar snel groeiende voorraad relaties.

De verzen van Wintervoet zijn slechter dan de mijne: mensen die actueel willen zijn vervallen in 't schrijven van wat ze denken dat van ze verwacht wordt; houdt de toorts brandend in duistere tijden of zo. Daar stel ik tegenover: Westerbork stileer ik / tot oratorium / alle de groepen worden / hoge koren lage koren / elk zingt zijn lot als lied / soli zijn er haast niet, - en vind dat bevredigend. Mijn vrienden *(ja, als ze in Westerbork geweest waren, en er de eigenaardige sfeer gekend hadden!)* zouden het mooi vinden, en de anderen zijn heel gemakkelijk mer héél uiterlijke middelen, die ik niet versmaad (een heel aardige Fehlleistung) te imponeren. Elk wat wils: gisteren zag ik drie vrouwen, vrijwel dubbelgevouwen, onmachtig uit de bunkers dragen, na straf van drie dagen, omdat ze voor hun kind iets koken wouwen. W i n t e r v o e t , 1-5-44, Bergen-Belsen. Straks ga ik Wintervoet mijn verzen tonen, om hem te honen.

Als in 't begin van vorige dagboeken raak ik voorlopig het essentiële niet. Zo was ik heel erg beroerd van die vrouwen, en ben er niet zeker van dat ik mij niet nog eens voor een gebaar van verontwaardiging opoffer: doe ik het niet dan is het, omdat ik weet geen weerklank te zullen vinden bij de rest: de weerstand is definitief gebroken *(hoe ik, met de mond vol heroïek, zélf op een held gereageerd heb, zal blijken bij 't geval Stein, zie blz. 48)* door eiwitgebrek of door slechte raseigenschappen. Dit laatste kon ook het

gewaad zijn waarin misantropie zich hier hult. Eigenlijk heeft men hier nooit het gevoel onder joden te zijn, door het ontbreken van de niet-joodse entourage. De niet-joden doen door hun zeldzaamheid aan als roodkoperen reuzen, barbaren van Barnum en Bailey!

Het is mijn eigen wil geweest, dat ik bij Paps ging zitten en me nu geneer om te dichten. Mams doet nu minder vuil werk: ze knipt lapjes.

Abortief vers.

Zondag 6 mei.

Vanavond zong Mams een paar liedjes in haar barak; de barakleidster was jarig.

Mevr. M. is jong en mooi, hetgeen haar vijanden en vrienden bezorgt. Toen wij donderdag na het werk weer tot halfnegen op appèl stonden, in de regen (een geleende sigaret redde mij, van drenkeling werd ik opeens gentleman of leisure, meester van de situatie) was dat ten dele háár schuld, zij had een kind niet meegeteld dat in bed lag en de deken over zich heen getrokken had. Daarvoor moest zij gisteren de bunker in, dit is haar echter kwijtgescholden zodat zij met de schrik vrijkwam.

We kregen pakketten, datum van afzending onbekend, inhoud niet veel zaaks. We hebben zowat niets, enkele blikken zijn in ‘depot’. Van Paps is vandaag onze halve suikervoorraad[8] gestolen. Het zingen van Mams had iets tragisch, ze voelt zich doodongelukkig in de schoenensloperij, vol stof en vuil, en het schijnt ondoenlijk haar daaruit te krijgen. Vandaag was ik weer bij de Grieken, en ergerde me dood aan de kitsch (met uitzondering van K. die Schumann zong, denkelijk zijn zijn vingers te stijf voor zijn liederen met luitbegeleiding), maar erger was het dat het mij averechts verging, toen ik bij Edgar, de joodse arbeidsindeler, trachtte in te timen. Ik wil hem namelijk wat beter kennen. Morgenochtend ga ik waarschijnlijk van de schoe-

nen over naar zeer lichte buitendienst. Koosje klaagde nu over mijn ontrouw, en ik vond haar toch erg lief, langzamerhand is mijn vroegere benen-met-kuitenfetisjisme aan het verzwakken. Dat zij al zéér goed staat met de hoge mieters en dat ze mij de weg niet kan of wil wijzen, ligt aan mij.

Mijn dromen laten aan zeer sterke vrouwelijke inslag geen twijfel; ik zag vannacht het genitaal, door ondervoeding, tot een vagina ineenschrompelen.[9]

Bij Paps op zaal nam vandaag voor het eerst een jood een flinke, principiële houding in. Er wordt veel geslagen en met slaan gedreigd, al mag het niet. Paps is al door z'n traagheid opgevallen en met een schoen in 't gezicht geslagen.

Mijn dichtaar schijnt dicht: mij vallen de dingen alleen schrijvende in.

Van Abel, die hier een zure tijd had, werd mij verteld dat hij erg flink was en steeds zei: ‘We moeten wanhopen, wil er wat van ons terechtkomen.’ Wat hemzelf betreft, is 't uitgekomen![10]

Met een paar op 't werk verkregen klompschoenen, onderstukken van met hout bezoolde Russenlaarzen, voel ik mij de koning te rijk. Na de oorlog dit paar, een pillow broek en jasje, trui met hoge hals,[11] twee verschoningen en vijf paar sokken en een regenjas! Het etensverlanglijstje, interessant voor wie dit hier niet kent: koffie, kaas, boter, c o r n e d b e e f , havermout, suiker, melk, sigaretten. Eieren. Het allerlekkerst waren die broodjes met vlees, die verkocht werden door de zeer brave en zeer nobele De Haas, die tegenover me zit bij de laarzensloperij, en een goed mens is. Wel spreekt hij de hele dag over eten, maar wat zal ikzelf doen over twee maanden?

Laatst had ik haast de eerste steen gelegd voor de reputatie van verrader en ik herinnerde mij, toen het incident voorbij was, met schrik de verraadtendens uit de Sodom-droom *(die nog ter sprake komt)*. Had die me onbewust parten gespeeld? Ik was

naar de ploegbaas gegaan om die te vertellen hoe W., een insect, klompschoenen als de mijne geruild had voor een paar betere, die berustten bij een jongmens voor wie ik beschermende tendensen voelde dat ze voor zich wilde houden, en buiten diens wil. Men begreep dit verkeerd en dacht dat ik het ontvreemden an sich had verraden, en inderdaad had ik die zaak aan het rollen gebracht. Bovendien was het een misverstand en had het jongmens in de ruil toegestemd, zij 't niet enthousiast. Gelukkig was het geval - althans schijnbaar - dezelfde middag vergeten. W. had gedreigd iets van mij aan de Oberscharführer te zullen verraden, maar heeft het niet gedaan, al had hij mijn excuus niet aangenomen, de rancuneuze.

Wat zong zij treurig lied van Jiddische melech, / van joodse koning, in het niet verzonken / zijn vrouw verdorven en het vogeltje dat zat / in het nest op de tak, dood op aarde gevallen?

Eindnoten:

8 Men zal zich afvragen waar die ‘voorraad’ bewaard werd. Welnu, men sliep op een strozak, die in een wijdere brits lag. Tussen die strozak en de houten rand was er enige ruimte. Met een grauwe kampdeken moest het bed strak opgemaakt worden. Die onttrok ook de ‘voorraad’ aan het oog, waarvan de proporties dus echt nooit groot konden zijn. De meeste mensen zijn eerlijk. Diefstal van brood bijvoorbeeld, hoe frequent ook, was toch steeds meer uitzondering dan regel. Wat in de loop der tijd steeds meer gestolen werd, waren de plankjes waar de strozak, en eerst één, later twee mensen op rustten. Die plankjes werden opgestookt. Als de sterfte geen gelijke tred hield met de diefstallen van die plankjes, zakten er meer mensen door hun bedden.

9 Geen wonder na de vorige passage, die de voordelen van het vrouwzijn onderstreept!

10 Deze passage was voorbarig, want Abel werd later geschrapt van die ruil, en kwam bij ons terug. Eerst toen trouwens, na die schok, begon hij aan zijn eigen bekende dagboek.

11 Ongeveer de kleding van Frits Büchenbacher, de onthechte idealist (zie ‘Brief an eine Deutsche’).

Pinksteren, zondag.

In de afgelopen weken alles zowat twee keer zo slecht, behalve Mams uit schoenen: de Jonge Goldschmidt had een rugzak welke de begeerte van Edgar opwekte. Deze wenste hem te ruilen voor een andere, en voedsel toe te geven. G., uit een zeer onsjabloneachtige opwelling, vroeg echter om Mams uit de schoenen te halen. Dit is na een week traineren gebeurd! Mams is erg moe, misschien als reactie. Ze eet niet. Combats de générosité elke dag aan tafel die wij, Paps en ik, steeds verliezen en die ons gaandeweg belachelijk maken. Het is hier namelijk onmogelijk iets te weigeren. Ikzelf werk niet meer in de schoenen, maar belandde na een omweg over diverse buitencommando's (veel meer honger en veel moeier) bij de zogenaamde Bekleidung. Het werk is licht en wellicht vallen er nog eens gedichten te stelen. Desperaat is alleen a) Paps, die het niet bolwerkt en mij zeer irriteert; b) ons bezit, dat onder de limiet is gezakt: we hebben niet te eten en de lul Hans

durft blijkbaar niets te sturen uit angst dat het niet aankomt.[12]

Met het laatste transport van een week geleden kwam niets mee voor ons; één meneer, die het slecht kan missen, gaf ons één sigaret. Schoenen repareren bleek 1 pakje sigaretten te kosten, als ikzelf zolen verzorg, wat door werkkring niet meer mogelijk is.

Genoeg gezeurd. Men kan leven op 300 gr brood, 1 l soep, 10 gr margarine per dag en het is alleen de vraag: hoe lang.

Deze zondagmiddag is gekenmerkt door luchtalarm: we moeten in de barak blijven en 't weer het weer laten. Dit heb ik er echter voor over. Koosje leed de laatste rijd zodanig aan stomatitis, dat ze niet werken kon en in bed mocht blijven. Elke avond zat ik aan haar sponde en had nergens tijd voor. De laatste tijd ging in Westerbork het gerucht dat men alleen mocht sturen hierheen, wat niet op de bon is; als dus Hans tot inkeer komt, krijgen we rotzooi. En het is niet mogelijk hun iets te laten weten! Een aardig Frans jongetje, Marcel Zylbermann (hij lijkt op Guy K.), is de enige op het werk met wie ik een beetje contact heb.[13]

De rest is tuig. Kinderachtig, dom, egoïst, klagen ze elkaar bij de Duitsers aan. Dat zijn Letlandse vrijwilligers, niet ongeschikt. Is er nu eens één tot een gesprek geneigd, dan komt men hem met ongelofelijke beuzelarijen aan boord; ik geneer me dan, maar zie geen kans ze te veranderen.

Van mensen als ik is het zonde, maar voor drie kwart van de rest hoeft men niet te veel tranen te laten als we hier niet uitkomen. Zó weinig inzicht hebben ze in wat er werkelijk tragisch is in hun situatie, dat ze er geen recht meer op hebben martelaars te heten. Zo iemand ooit dat recht heeft natuurlijk, en martelaar is een slecht woord. Ze beleven het avontuur niet, of ze gaan als kakelende kippen dood, geeft het beter weer. Ik heb geen zin in schrijven meer, zeker niet in beschrijven.

Eindnoten:

12 Die gemengd gehuwde, kinderloze oom leefde immers zonder ster in Amsterdam. Er is, naar ons later bleek, wel degelijk, à fonds perdu, van alles gestuurd. We boften echter niet met het aankomen.

13 De vriendschap met Marcel zou duren tot zijn dood, in 1994. Hij was marktkoopman in Parijs, een bijzonder warme, geestige man. Geen wonder ook - waar hijzelf verbaasd van opkeek - dat zijn klanten moesten huilen toen hij ze gezegd had dat hij ermee ophield.

Maandag 30 mei.

Gisteren kwam Abel terug, in zelfmoordstemming: hij wordt n i e t ausgetauscht. 40 werden van de lijst afgevoerd en de rest zal, heet het, nu heus spoedig enzovoort. Vanmiddag net voor halftwaalf alarm; we kwamen om 3 uur superhongerig thuis en vonden Mams ziek. Mijn pessimisme is groot, zo meen ik et cetera. Vandaag vielen er barbaarse straffen en zag men KZ-taferelen. Ik had geen zin in dagboekhouden door slecht voorbeeld, maar merk er nu toch in te vervallen. Gelukkig zal men ons de papieren wel afnemen, als er ooit iets komt van verkampen. Koosje had inzinking met grote, aanleiding tot praatjes gevende, belangstelling van Edgar.

Abortief vers.

11 juni.

Liebe	Jenny	dein	Briefchen	war	eine	Uberaschung	und
1	2	3	4	5	6	7	8

ich	kann	nur	antworten	ich	liebe	dich	und	hoffe	wir	sehen	uns
9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20

einmal	wieder	und	machen	alte	Fehler	gut.	Grüsse	deine	liebe
21	22	31	32	33	34	35	23	24	25

Mutter	und	Bruder.	Dein	Lode
26	27	28	29	30[14]

Eindnoten:

14 Om van dit briefje naar Theresienstadt, dat 35 woorden tellen mocht, de inhoud te verklaren het volgende uit de Westerborkse aantekeningen:
16 febr. I. Alles slaapt/ik alleen waak/drie zijn er die hardop dromen in de zaal./'t Hoort aan als afgestrafte slaven/die smeken om gena./Wie is hun strenge meester?/Misschien hun geweren./Straks in mijn slaap/zal dit Jenny Jenny heten.
II. Op het zondak maanden geleden/raakte toevallig mijn hand een van mijn leden./En ik meende niet mij/maar Jenny te strelen/die toen wel ver was maar verder nu. Verlaten/straks in mijn slaap zal het 'Jenny Jenny' praten.
III. Ik droom mij maestro/dit Westerbork stileer ik tot oratorium./Alle de groepen worden hoge koren lage koren/elk zingt zijn lot als lied./Soli zijn er haast niet./Eén zal eenzaam/weinig dingen/hij zal straks Jenny Jenny zingen.
Ik schreef dit's nachts in de ziekenzaal, er droomden mensen hardop en het klonk of ze om genade vroegen. Jenny was er toen nog en de verzen, die ik haar liet lezen, schenen haar evenals de rest van mijn persoon - zij het in mindere mate dan toen ze nog in Maastricht leerling was - nogal koud te laten. 25 februari vertrok ze naar There-sienstadt, vanwaar ze later met moeder en broer naar Auschwitz is doorgestuurd. Het briefje dat ik van haar ontving nadat het transport vertrokken was, is weggeraakt. Hieruit bleek dat ze meer voor me voelde dan ik dacht. Dit is dus wat men een tragedie noemt als het andere mensen overkomt, dacht ik.
Het laatste bericht over Jenny is uit de spinnerij te Auschwitz. Zou ze op weg bij de evacuatie gestorven zijn? (1964: toen Jenny levend terugkwam [!] leek het nog het meest waarschijnlijk dat de brief door haar broer geschreven was...)

18 juni.

Weer weg bij Bekleidung, waar ik met het gezag slecht opschoot. Nu werk ik bij Pick: men werkt heel hard, maar ons werd brood ingehouden en we moesten aan het hek staan. Ik voel me patent door vanmiddag geslapen te hebben. Droomde dat A.A. boos was, omdat ik een afspraak niet was nagekomen en dat ik dr. C. verzoeken moest niet meer telkens te komen praten: de wachten hadden het al in de gaten en ik verstond tóch niets van wat hij zei. Gisteren onder het werk hoorde ik de

wiekslag van naderend onheil, zoals men iets voelen kan wanneer men bang is in donker, maar ditmaal bij klaarlichte dag en prozaïsch hard werk. Het blijkt de Duitse revanche te zijn geweest, een ‘kampher injectie’ zoals Pick het noemde, die inderdaad het Duits moreel heeft verhoogd. Edgar zal een zomermantel van Mams krijgen: het vorig geschenk is blijkbaar op, want hij weigerde mij herhaaldelijk te woord te staan. Het laatste blik, dat geen spijsje is en niet in het depot staat (daar tracht Mams al 6 weken bij te komen, en vandaag hoor ik dat het stelselmatig wordt leeggegapt) bleek boter te zijn en helpt ons nu al een paar dagen via ruiltransacties aan eten. Dan is alles op en wordt het hard honger lijden bij hard werken. Mams moest, nu ze toch de hele dag in het kamp is, en niet weet of dat duren zal, veel meer relaties aanknopen. Ikzelf zou 't niet beter doen, je hebt hier een neiging passief te zijn, en het zwaarste werk onder commando, maar niet het geringste op eigen initiatief voor jezelf te doen. Veel echter dan vroeger wordt de humor, waarmee ik soms iets zie: een pose vroeger, nu tot deel van het harnas geworden.

Wintervoet in onderbarakkenleider geworden en bleek onderbelangrijk tevens. Humor: ik legde mijn jasje niet vlak bij de grote strontvijver, die we dichtgooien, wegens de te kleine ‘vlieg’-afstand! *(Bedoeld wordt de afstand, die de vliegen van vijver tot jasje hebben af te leggen.)*

Elke zondag zal ik voortaan 's middags eerst slapen. Ik heb nog een hele blocnote, het mooiste cadeau, ooit van Paps gekregen. Dat ik me al mijn vrienden als Unterscharführers kan voorstellen, komt door de g r o e n t i j d . Kompaan lijkt op Rau, de ellendeling: deze blijkt dan ook beeldhouwer geweest te zijn. Tweemaal zag hij me al werken, en zei niets, men staat dan, zegt men, in z'n geheugen gegrift. Toch bleef ik achter toen hij vanmorgen de twee besten uit ons commando haalde,

uit ons commando dat hij vandaag een onmogelijk ‘pensum’ opgaf, dat ons morgen of overmorgen wel weer aan 't hek zal brengen.

Lubbe lijkt op K.'s broer, die ik in Amsterdam al een pestkerel vond. Hij was journalist en ik dacht aan XY, die zo veel nazisympathieën had, dat hij uit overcompensatie veel ιλλεγῶλ werk deed. Toch zou de gelijkenis illusoir blijken, als je er de originelen naast zette: hopelijk kan ik gauw weer normaal worden. Toch ben ik van mening dat deze pestkerels mensen zijn en zijn veel joden me in even hoge of hoger mate antipathiek. Hoe zouden zij zich niet misdragen in die positie! *(De onwelkome waarheid is dat er in de ss plaats was voor elke geaardheid, ook voor de mijne of de uwe.)* Zouden ze gniffelen, die dwazen, als zij eens het open boek lazen van mijn ziel.

Later zal ik een werkelijk goede ballade schrijven over Sodom.

Veel is er niet overgebleven van mijn illusie een groot man te zullen worden. Bijna alles moest ik aan aanpassing prijsgeven; de ervaring leerde me bijvoorbeeld dat ik eer lafaard ben dan held, eer verrader dan martelaar. Wat er ovetgebleven is, zit echter muurvast, en dat mag zeker nu niet anders.

Gek genoeg denk ik aan neef M., de chiroloog, en aan zijn opmerking dat ik voor mijn 25ste jaar moest zien klaar te zijn. Bedoelde hij dat ik daarna zou sterven? Ik ben niet erg bijgelovig, maar bij een zó blind in het duister tasten als nu ben je verplicht zelfs de geringste aanwijzing te verwerken. Iets is er tenslotte wel waar gebleken van wat hij zei. De grote eerzucht voor later is nu geworden: een goed en prettig leven te leiden en na analyse met Jenny te trouwen, aan wie ik de finishing touches zal geven. De narcist kan gelukkig getrouwd wezen, mits hij zich Pygmalion wane. De vermelde finishing touches zijn trouwens nodig!

De kinderen verwilderen hier hopeloos. Uit luiheid, onbekwaamheid, bigotterie en slecht verwerkt zionisme is het ‘onderwijs’ gebrouwen.

Mams (die nu schoolmeesteres is) vertelt hoe de kinderen, als de les ze verveelt, een Hebreeuws lied gaan ‘ableieren’, waarvan ze de woorden niet verstaan.

Met Koosje ga ik graag om, maar 1) was ik deze week heel moe; 2) wou ze laatst dit boek lezen, en dat kan niet. Ik ben wel bakvis, en heb de intentie gehad een meisjesboek te schrijven, maar zover ga ik niet. De droom van de wachters is voor het schrijven van vandaag een slecht omen gebleken: er stond een Rottenführer bij de pen en één bij de inkt.

Ik moet zorgen dat er iemand iets voor de familie van Jenny doet, die in Theresienstadt goede kansen gehad heeft, wanneer het met ons eens misloopt.

Alles overlezende zie ik aan het proza dat ik hier schrijf, meer dan in de spiegel, hoe het verblijf hier me toch wel op de proef stelt.

Het hele harde werken van vorige week is uit: ik werk nu in het kamp aan het verfraaien van de draineringsgoten. Pick wordt misschien ploegbaas van de Bekleidung, zodat ik, wanneer het met mijn huidige, algemeen als een ‘moordlijn’ beschouwde commando eens misliep, altijd dáár terecht kan, waar ik tot voor kort vergeefs trachtte terug te komen. At nu al mijn ontbijt op, maar kreeg van Karl B. (een goed fond heeft hij tóch, en 't is jammer, dat hij zich een zo ingewikkelde pose heeft aangemeten, dat hijzelf er niets meer van begrijpt) een beetje druivensuiker. Met sanatogen, cacaoboter en wat suiker bij de koffie heb ik dan morgenochtend geen lege maag. Het eten is toch heus, zoals laatst iemand zei - en het vanzelfsprekende in zijn toon viel me toen nog op - ‘h e t a l l e r b e l a n g r i j k s t e w a t e r b e s t a a t’.

Waarom vergeet ik bepaalde dingen steeds te vermelden, zoals bijvoorbeeld Paps stereotiepe klacht dat ik, zijn zoon, hem méér tiranniseer, dan zijn vader in zijn ergste tijd? Het gaat hier daarom, dat een nobele houding van waardig afwachten, en het niet ambiëren van werk, waarvoor hij zich niet volkomen de juiste man voelt, en het versmaden van dit, en het zich te goed voelen voor dar, ál te goed passen in de passieve 'totstell'-houding die Paps graag inneemt. En in hem ergeren me natuurlijk vooral mijn eigen fouten, zodat hier een ruziebron ontstaan is van zodanige potentie, dat de ruzies eigenlijk zelfs nog meevallen.

Mams begint nu zo veel honger te krijgen dat we binnenkort niet meer bang zullen behoeven te zijn dat ze zich tekortdoet: het middageten eet ze nu op. Alleen geeft ze nog drie kwart van haar 350 gr brood aan ons, en de bijbehorende 'belegging'. Mocht dit zo blijven (en we missen de kracht ons te verzetten) dan wordt ze nog ziek, en het is geen pretje hier, waar je onder de 38,5 niet in bed mag blijven, en kort na een operatie uit het ziekenhuis gegooid wordt. Om op 'het allerbelangrijkste wat er is', terug te komen: men zou, zoals Theo Thijssen het met de kleding deed in *Het taaie ongerief*, het eten als onderwerp kunnen nemen, en al het andere vanuit het gezichtspunt van een eter, of liever van een hongerlijder, behandelen. Dat zou zelfs heel interessant kunnen worden want alles wat buiten het kamp, politiek, moraal, recht, literatuur, commerce, heroïek, lyriek is, gaat hier over eten. Alleen: toen T.T. zijn boek schreef, zat hij al aardig in zijn garderobe, en wanneer ik weer aardig in m'n vlees zit, ben ik alles van dit kamp vergeten. Wat zal ik in 's hemelsnaam gaan doen, en wat wil ik worden? Het zou niet gek zijn een boek te schrijven met als stof mijn elke dag wisselende toekomstplannen. Van de schotel, bestaande uit havermout, cornedbeef, blokjes kaas, en macaroni af, tot het behalen van de Nobelprijs in de filosofie toe.

Vandaag, met dit mooie voorjaarsweer en de bijbehorende heimwee (melancholie is een vorm van geluk), voel ik voor de Spiegelgracht het meest, en voor een studentenbestaan in een grachtenhuis met nachtelijke excursies naar kroegjes vol antiek. De grofste anachronismen en imitaties zouden me, dunkt me nu, niet hinderen. Ach, een groentijd met rare feesten, en vreemde vondsten vroeg in de morgen. Ik heb van dat alles maar een glimpje meegemaakt, en ben zo weinig blasé van aard! Of ik zou zomaar kunnen binnenwandelen (waarvoor ben ik nog bang, als de ergste sanctie een tientje boete is!) in de Kring. Ik zou misschien naar Parijs gaan in de vakanties. Met tien gulden per week kan men veel beter leven in vredestijd, onvergelijkelijk veel beter, dan hier. Men kan in vredestijd zo laat over straat als men wil, en om een uur of tien bij de artiestenuitgang staan te wachten op een ‘echte’ vriendin. Toch, al is me dat niet steeds bewust, voel ik meer voor een huwelijk met Jenny, die dit alles heeft meegemaakt; men is toch voor het leven getekend en zou met buitenstaanders misschien niet meer harmoniëren? God zal je bewaren voor zoiets, want *(gesupprimeerd)* zo erg is het. Zo erg is het met de rest van de mensheid natuurlijk ook, en daaruit laat zich verklaren dat het leven in vrijheid niet zo sprookjesachtig mooi was als het nu lijkt. Nog even deze opmerking: het is pas sinds een paar weken dat ik aan de vrijheid denk en erover fantaseer. Westerbork was zelf interessant genoeg om stof voor fantasie te leveren: ik teerde de hele dag op de visite aan Jenny 's avonds, of op andere avonturen. Ook hier leefde ik in het begin uitsluitend ‘hier en nu’, verkondigde ook de theorie, dat men dat doen m o e s t , en rekenen met permanente verbanning.

5 juli, woensdag.

Nu ik bij de grote verhuizing een bovenbed in de wacht sleepte, vervalt een verontschuldiging voor niet-

schrijven; ik kreeg er echter een bij, doordat van het donderdag plotseling vertrokken P a l e s t i n a - t r a n s p o r t elk beschreven stukje papier verscheurd werd! Nu, een week daarna, voel ik pas hoe mijn toekomstplannen van onaniefantasie tot reële voorpret veranderd zijn. De Austausch is een feit; nooit kan hij meer definitief mislukken, zolang de oorlog duurt.

Mams weerde zich heldhaftig bij de verhuizing: eerst verhuisde ze zichzelf (wij liepen meer in de weg dan wat anders: alleen bedierfhet onze zondagmiddag) en toen de volgende morgen bleek dat Paps en ik ook weg moesten, verhuisde ze ons beiden! 's Avonds bleek men zich vergist te hebben en moest zij weer verhuizen. Ik kan haar niet helpen: plotseling had ons commando, een heerlijk lui commando tot dan toe, ander werk en de Rottenführer een andere bui gekregen, en holden wij als slaven in Egypte met volle draagbaren zand, zodat ik 's avonds niet meer lopen kon. Gisteren en vandaag is het krankzinnig tempo weer tot onder de grens van werken gezakt.

De lucht is vol van IPA's (*'Jüdische Press Agentur', 'geestig'*) over nieuwe transporten, van hier weg, hierheen (vandaar de grote verhuizing: twee grote mannenbarakken staan nu leeg) over de grote overwinningen et cetera. 'De lucht loopt op alle dagen, de lucht.' Het voeren dat mijn ouders mij doen, heeft tot gevolg dat mijn gevuld figuur aller afgunst wekt als ik 'en torse nu' arbeid. Daartoe gaf ik overigens de stoot, als 't mooi weer is doet nu iedereen het. Ik ben bruin als een nikker. Persoonsbeschrijving: voor latere verfilming: westers feminien of oosters mannelijk gelaat; wit van oogwit, slecht geschoren, doch slechts ringbaard, die de wangen schoon laat. Goed bovenlijf, armen niet overvloedig gespierd, zeer slecht onderlijf: breed bekken, klein gebouwd, o-benen met weinig kuit en te kort. Slechte houding. Indruk: feminien. M'n eiwithypochondrie schrijft aan 't eiwitgebrek toe dat ik er hier nog vrouwelijker en jonger

ben gaan uitzien. Vroeger zou ik dat vreselijk gevonden hebben. Nu ga ik slapen.

9 juli.

Maandag vond men mijn bril terug. Ik heb het gevoel nu een kostbaar optisch instrument gekregen te hebben, dat me in staat stelt als een arend kilometers ver mijn prooi te zien, zoals vanmiddag een peukje, dat Edgar vallen liet. Alles krijgt speelgoedkarakter, waarschijnlijk doordat ik als klein kind nog niet bijziend was en de dingen nu weer zie door kinderogen. Het eten was gisteren vooroorlogs goed, vandaag zó slecht als nog niet in Cayenne of Siberië ooit vertoond! Een vaste politiek volgt men er niet mee, 't is alles toeval. De Montenegrijnen zijn moordkerels, in lompen gehuld, heel wat anders dan die rottige Italianen uit Benghasi. Als deze laatsten bidden (ze wonen in deze barak, door de houten binnenmuur waaraan ik lig van ons gescheiden) blijkt dat ze voor hetzelfde geld mohammedaan hadden kunnen worden. Het nietsdoen alleen was vanmiddag voldoende attractie. Eergisteren gingen we om 3 uur plotseling prikkeldraad aanleggen, waar heel veel haast bij was, terwijl men ons tot dan toe als gekken had laten zwoegen aan bezighoudwerk. Doodmoe begonnen we, om 11 uur 30 's avonds waren we klaar en fris. Zoveel scheelt het, wat voor werk je doet! Toch had ik vandaag de reactie.

Paps hoopt nu definitief in z'n eigen werk te komen (een jeugdpsychiater is werkelijk hard nodig) en denkt dat het kan doordat de Montenegrijnen morgen gaan werken. Bij de 1700 Hongaren, die vanmiddag eindelijk kwamen, en aan wie we een groot deel van het kamp zijn kwijtgeraakt, schijnen veel Palestina-certificaten te zijn. Omineus: die zaten in Boedapest dichter bij Istanboel dan hier. Overigens zijn van het Palestina-transport al brieven uit Wenen binnen: prima reis en behandeling. Onze voorraad is nu definitief op. Van de diepzinnige din-

gen die ik vandaag had willen schrijven, herinner ik me niets meer. Alleen dat ik vandaag bij het slepen van zand opeens goed begreep wat elan vital is; gedachtig aan homoiologie bij organen. Des obstacles tournés is wat wij zijn: ook de dode materie vitaliseren wij door onze techniek. Wij: d.i. het leven waarvan wij obstacles tournés. Koosje vandaag niet gezien. Ik ben schandelijk tekortgeschoten. Per saldo werkt zij meer dan 16 uur per dag. Maar ik trouw immers Jenny. Vrouwen van krijgsgevangenen, uit Theresienstadt gisteren hierheen gekomen, kenden haar familie niet. Zeer veel mensen zijn daar doorgestuurd, die op losse gronden gekomen waren.

12 juli, woensdag

Vandaag lig ik in bed met epidydimitis of orchitis: grote euforie doorstroomt mij, doordat ik rijkelijk gegeten heb. Gegeten en gerookt hebbend, moet ik, de balans opmakend, tevreden zijn met de laatste drie jaar. Al was het alleen - pathetisch misschien, maar toch wáár - al was het alleen omdat ik Flaps meesterlijke beschrijving mocht lezen van het bevolkingsregisterproces, een uit zijn cel gesmokkeld, met zo weinig piëteit behandeld document, dat er toen al een bladzijde aan ontbrak, een gespannen, nuchter, Stendhaliaans chef d'oeuvre, dat culmineert in Brouwers opmerking tegen Flap dat het hem veel genoegen gedaan had, kennis met Flap te maken en dat het alleen jammer was dat deze kennismaking zo kort van duur was geweest...

Ik werkte. Bleulers psychiatrie is droog, en ik schijn door zekere vlucht uit de realiteit van droge, abstracte lectuur te houden. Een jaar geleden hield ik me bezig met het psychisch monisme, met het vertalen van een essay van Huxley, was net met de analyse begonnen, was gelukkig en w i s t d a t . A. kwam me elke dag haast opwinden en soms bevredigen. Met Flap, aan wie ik vaak denk, was het toen al mis, maar toen trok ik me er niet

veel van aan. V. had een stuk proza van mij niet slecht gevonden. Het geluk van toen associeer ik waarschijnlijk aan de serieuze, droge lectuur van Bleuler. Zó kan men een voorraad geluk hebben en opmaken: langzamerhand ga ik nu, in plaats van geluk, epidydimitis aan droge lectuur associëren? (Zie hier kort geformuleerd een vondst, die ik in 10 minuten niet aan Paps kon duidelijk maken.)

Paps is uit de schoenen, bij de ‘Jugendbetreuung’ - gelijk met dr. L., z'n collega en nu zijn concurrent. L. nu, tot gisteren een levend lijk, is plotseling zeer actief en MSW *(macht sich wichtig, overtr. trap.: MSBW: macht sich besonders wichtig)* geworden. (Wees hij me niet eens met klem van argumenten op Paps' geremdheid en onmacht tot originele prestaties?)[15]

Eindnoten:

15 Toelichting 1964: de opmerkingen over dr. L. zijn verward en cryptisch. Dat komt door tegenstrijdige gevoelens waarvan ik de aard toen niet doorzag. Hij had zich heel vriendelijk beschikbaar gesteld om gesprekken met mij te voeren. Hij wist dat mijn eigen analyse in Amsterdam na enkele maanden was onderbroken. Het zal de lezer al wel zijn opgevallen dat ik toen een vrij sterke binding aan mijn ouders had. In principe terecht zag dr. L. dat hier een hindernis school voor de verdere gevoelsontwikkeling en hij besprak met mij het overdrevene aan de bewondering die ik bijvoorbeeld voor mijn vader koesterde. Maar naar blijkt uit mijn malicieuze vertekening van zijn woorden hierboven wilde ik daar in die omstandigheden niet aan. Daar kwam nog bij, al kwam het naar ik meen niet ter sprake, dat ik mij zeer loyaal voelde ten opzichte van de in Amsterdam achtergebleven analyticus. Ook hachelijk was dat dr. L., enkele weken vóór ons in Bergen-Belsen aangekomen, er al bijzonder slecht uitzag, zodat ik riskeerde mij te hechten aan iemand die spoedig zou sterven. In elk geval heb ik mij schichtig en met schuldgevoel van hem afgewend. Dat het aan mijn loyaliteitsconflict gelegen heeft, wordt ook wel duidelijk door mijn opmerking dat hij vaders ‘concurrent’ is geworden. In werkelijkheid zagen de beide heren elkaar zo niet.

Donderdag.

Met Bleuler weinig meer opgeschoten. Zo ging ook vroeger de animo ergens snel af, om wat later terug te komen. Overigens is er sedert vroeger niets fundamenteels veranderd.

De k. is groot, maar door een analgeticum heb ik geen last. De euforie van gisteren is verdwenen, ik lijd weer onder het prikkelbaarmakend slaapteveel, bekend uit Blaricum en van 't atelier, waar ik schuilde tijdens de razzia's. Veel slapen geeft natuurlijk volkomen narcistische bevredigingen en leidt van de werkelijkheid af. Vroeger roeide ik 's nachts vaak dóór.

Aan Karl maakte ik duidelijk dat je ‘dit hier’ een (rotterm, vooral als hij religieus-pathetisch wordt uitgesproken) alleen in termen van vooroorlogs dagelijks leven kunt beschrijven. Het eten van gisteren bijvoorbeeld als een portie rijst, zo groot als men die van een gang in een maaltijd zich nemen zou, verdund in 1,1 l heet water. Absolute gegevens zeggen niets. Hoe moet ik ooit weer vrede sluiten met Hans? Karl ontvangt elke week een pakket, dat hem en zijn moeder helpt over het mini-

mum héén. Het is dus duidelijk dat het Hans' schuld is, wanneer we niets krijgen. Kom ik ooit als wees terug, dan is het Hans' schuld; de remmende factoren: moeilijk te krijgen, angst dat het wordt ingepikt, hebben ook voor diegenen gegolden, die wél sturen!

(Volkomen onbillijke tirade! Maar ik at zelf een deel van mijn ouders' porties op.)

Zou ooit blijken dat Hans bijvoorbeeld gevangen zit, dan zijn er anderen verantwoordelijk. Dit alles stemt me kriegel; er is geen middel om er invloed op uit te oefenen, behalve misschien bij de eerstvolgende gelegenheid aan een Berlijns zakenvriend te schrijven: zulke brieven komen soms door. De Austausch schijnt gebeurd te zijn. Wanneer wij, zo ooit?

Zaterdag.

In plaats van weer aan 't werk te moeten, werd ik vanmorgen tot m'n stomme verbazing in het ziekenhuis opgenomen: doordat ik na de lunch verhuizen mocht, viel Paps' verjaardag niet geheel in 't water. Straks komt nog gebak ook, en de eenzaamheid (die betrekkelijk is, ik kan met iedereen door 't prikkeldraad spreken, en ik zie iedereen langskomen) valt me nu eenmaal niet hard. Mijn moederbinding heeft grotendeels genoeg aan culinair voedsel! Hoe het mogelijk is begrijp ik niet, maar ik mag niets verzwijgen.

Het bij 't nieuws geschrokken gezicht van Mams was onaangenaam: bijna even erg was de ontdekking dat de blocnote weg is. Binnenkort dus géén schrijven meer? Dat de dief het uitstekende papier voor z'n achterste heeft gebruikt, naar alle waarschijnlijkheid, is een schrale troost.

Hier heb ik een bovenbed, en kijk dóór het bovenlicht heen ver het vrouwenkamp in. Als het regent is het hier knus. De discipline in dit ‘revier’ is minder hinderlijk dan in dat te Westerbork. Doorgaans voel ik me minder snel thuis; het verblijf hier

zal wel kort duren, vrees ik. Tenslotte ben ik al beter, en ziet dr. Alalouf (de uitvinder van de zogenaamde septische werkwijze) vermoedelijk lang bestaande bindweefsels voor iets pas ontstaans aan. Dat ik woensdag Tineke vergat heeft onder meer tot reden dat ik niet graag neerschreefhoe ze alles in 't werk gesteld heeft om me te laten vluchten en... *(Schrijf het nu nóg niet graag neer. Gesupprimeerd.)* Mijn gedrag jegens haar legt geen goede getuigenis van mij af. *(In het origineel staat trouwens: alleen in manuscript laten staan: nooit overnemen.)*

Dit alles omdat mijn hoge bed me aan T.'s ‘kooi’ deed denken. Vanuit dit hoge bed zag ik door het bovenlicht de hele middag mijn ploeg zware bakken met zand sjouwen: ook dat verzoet het verblijf hier.

Zondag.

Siësta, wekdroom van Mams, die iets extra's komt brengen, doordat verpleegster namens Mams iets extra's komt brengen... Als verbindend motief, het kind hiernaast, dat doorlopend ‘Mammietje-mammietje’ scandeert (het kind heeft longontsteking). Daarop dr. Arons, die constateert dat rechterhelft gezicht oedemateus is. Of bof dus, die soms op de testikels slaat, of de gewone ondervoedingskwestie, die men hier pathetisch ‘hongeroedeem’ noemt, die uit eiwitgebrek voortspruit en die bij mij is u i t g e s l o t e n , daar ik juist uit eiwithypochondrie veel eiwit binnenkreeg, dat mijn ouders ‘versmaadden’: melkpoeder dat Mams voor een paar sokken ruilde, en dat werkelijk slecht smaakte, maar waarvan de ergste stank door ‘Rumpunex’ afging, et cetera. Ik geloof dus dat dr. A. zich vergist als hij zegt dat het ‘met rust en goed eten’ wel in orde zal komen. Hij heeft echter veel te zeggen, en als hij zorgen wil dat ik hier wat blijven kan (ook een mogelijkheid) dan is dat meegenomen. Ik wilde allang recapituleren wat ik me van de analyse nog herinner... *(gesupprimeerd).*

Maandag.

Themazin: ‘De stank van de wonden van mijn onderbuurman lokt de vliegen.’
Vandaag voor het eerst mijn eigen brood beherende, merk ik hoe tot dusver mijn ouders zich tekort hebben gedaan. Er is eenvoudig niet mee uit te komen. Ik slaagde erin, hoewel we voor drie dagen tegelijk kregen, vanavond tussen ⅙ en ⅓ hiervan op te eten en voor morgenochtend iets over te houden. Aangezien de zaken zo staan, m o e t ik in de keuken komen! Dan - ik zal hierna voorlopig over eten zwijgen - kreeg Abel ten derde male sardines uit Portugal, en had de ongelofelijke kracht een groot blikje aan mij te geven, dat wil zeggen mijn ouders willen dat ik het zal opeten... Paps en Mams hebben vandaag driemaal, bij elkaar vijfenhalf uur, op appèl gestaan en zien er beiden veel slechter uit dan ik. Ik heb géén hongeroedeem. Paps echter, toen ik hem dit uiteenzette, werd boos, smeet het blikje door het hek naar binnen, en liep weg. Ik kan dit werkelijk niet aannemen, en weet niet hoe ik me moet beheersen, ik zou niet weten wat ik tegen onze vrienden en kennissen moest zeggen, zo ooit mijn ouders door mijn schuld stierven.

Bij de lectuur van Shakespeare valt mij weer op dat ik niet tegen slecht aflopende stukken kan: grote gedeelten sla ik over om de spanning te ontlopen. Bij Peisithanatos daarentegen kostte het mij geen moeite Heinos vrijwillig te laten sterven, en wel met de wetenschap dat men zijn motieven verkeerd zal interpreteren.

... Nu komen de ouders toch brood brengen, en wel nog ééns zoveel als ik al ophad: weer liet ik mij foppen. Zelfs ruilde ik, zwakke verrader, een lepel suiker tegen een sigaret. Marcel is bij de Bekleidung in botsing geweest met alles wat er aan rotkerels iets te zeggen heeft: hij heeft angina en hoopt morgen hier opgenomen te worden. Morgen, heet het, zal het eten weer wat voedsel bevatten. Nu ik er oog voor gekregen heb, zie ik overal

mensen dineren met boterhammen ter grootte van twee postzegels; tot dusver leek het mij steeds of iedereen er goed van at. Zal de poëtische ader zich nog openen voor ik, waarschijnlijk overmorgen, ontslagen word?

Ik moet wel op poëzie overschakelen door papiergebrek. Is zoiets al eerder vertoond in de literatuurgeschiedenis? Klein schrijvend, kan ik voorlopig dagboek blijven houden. De onderbuurman stinkt, de vliegen bezoeken eerst zijn etterwonden, maken dan een excursie naar Buikloop, en rusten uit op mijn brood. Het zijn actieve, wellustig knetterende vliegen, die op tafel neuken en nu al - begin juli - een plaag zijn.

Al wéér Palestina-transportgeruchten, die ik niet geloof: voor transport komen dan eerder de Hongaren in aanmerking, die werkelijk voortreffelijk behandeld worden.

Paps maakt óók ruzie met de proleten, om de tijd te verdrijven. Dat is nu eens een fout die we gemeen hebben en die me toch sympathiek is.

Dinsdag.

Vandaag heb ik ze een week tuk. Marcels avontuur bij de Bekleidung: Cau., een schurk, die met de alles ontberende Albanezen kleren tegen eten geruild heeft, de bunker inging en voor straf naar de Bekleidung moest (hij werkte eerst in 't kamp) verstaat een beetje Frans, net genoeg om Marcel in staat te stellen hem de waarheid te vertellen.

De querulant C. vergeeft zoiets niet. Een paar dagen later (verdomme wat stinkt die P., ontzettend: haast niet te harden!) doet Marcel te weinig, de mof roept C. als tolk. Marcel zegt hem: doe alsof je niet genoeg Frans verstaat - maar de ijdele C. zal een gelegenheid om zich op de voorgrond te stellen voorbij laten gaan! Beflissen komt hij aanlopen, vertaalt: kun je niet werken, of wil je niet? Waarop Marcel antwoordt dat hij niet kan, dat hij honger heeft, steeds zwakker wordt en voor iemand

die zeventien jaar is, en onder die omstandigheden, nog heel hard werkt. C. vertaalt dat in het Duits maar maakt het, zij het uit stommiteit of uit kwade wil, veel brutaler. *(Het sprak zó vanzelf dat de arme Marcel een pak slaag kreeg, dat ik er geen inkt aan verspilde.)*

Iemand anders, die C. voor verrader uitmaakte is heel lelijk te pas gekomen: want C. beklaagde zich daarop bij de Duitsers: om de juistheid te staven. Vannacht heb ik me in slaap gehuild, gezegd: 'Ik wil heel heet eten hebben', en heb me verder geuit in het onverstaanbare dieventaaltje dat Paps en ik onder elkaar spreken. Goddank, want het ging misschien over eten. 'Het allerbelangrijkste wat er is.' De mentaliteit van een bepaald soort brooddieven begrijp ik. Het brood is zo lekker, heeft een zo eerlijke smaak, draagt zozeer het karakter van moederlijke lafenis, dat het niet makkelijk is er het begrip 'misdaad' aan te associëren. Een ander soort dieven ruilt het gestolene tegen sigaretten. Ook dat kan ik begrijpen... De dokter zegt zojuist: presque rien. Men troost me hier dat dat maandag beduidt, maar ik vrees van eerder.

Avondstemming. Habdei was bijzonder goed vandaag: een blik 'rode kool' bleek apekool, i.e. ham. Paps kreeg van Alalouf gedaan: 'Encore quelques jours.' Verder, voor zolang ik hier ben, extra eten. Lawrences 'twilight in Italy': er is een soort mensen met wie ik, hoewel het tegendeel in de rede ligt, totaal geen verwantschap heb. De filosofie mag dan, door de kwaliteiten tot elkaar te willen herleiden, en naar het absolute te streven, de werkelijkheid en haar rijkdom miskennen; de wetenschap mag dan, door steeds verdergaande desantropomorfisatie datgene verwaarlozen waarom het juist gaat; de intellectueel mag dan, ten slotte, bij de artiest ten achter staan, toegegeven, maar Lawrence is een ouwehoer. Wel staan er aardige stukjes beschrijving in ('sunny in their colourlessness') en is het minder onwezenlijk dan zijn andere boeken.

De commandant *(dit was Kramers voorganger: Haas)* reed met z'n auto tot vóór de damesplee op de zijdeteeltwerkplaats, schreef 60 dames op, die er zaten, en deze krijgen geen boter. Hij is de grootste bandiet van allen, de meest principiële antisemiet ook, and he looks it. *(Mijn mening werd door de superieuren van deze commandant niet gedeeld. Hij was weliswaar een nazi van het eerste uur, maar in zijn persoonlijke dossier blijkt de opmerking te hebben gestaafd dat hij voor hogere functies onbruikbaar was ondanks zekere begaafdheid voor de 'commandotaal'. Een van de redenen waarom hij zijn positie in het Aufenthaltslager Bergen-Belsen verloor was dat hij zijn portret door een jood had laten schilderen wat de hogere SS-autoriteiten ter ore is gekomen. Hij kreeg toen bevel het schilderij terstond en in het bijzijn van getuigen te vernietigen.)*

Woensdag.

Onmogelijk te beschrijven hoe ik me voel. Ik heb vakantie, maar vakantie bestaat er niet hier, dus voel ik me schuldig. Ik mag me niet aan vakantiestemming overgeven, omdat ik niet weet hoe lang het nog duurt. De zon schijnt, maar ik durf er niet in te gaan liggen, omdat ik, precair als mijn toestand is, niet op wil vallen. Ik ben gezond, maar moet me als een zieke gedragen. De behoefte aan rust was na drie dagen vrij van dienst ruimschoots voldaan: hier verslap ik. En daarbij komt en is het ergste, dat ellendige mooie weer, dat me zo levendig aan andere zomers herinnert. Men houdt mij hier wederrechtelijk vast! Men behandelt mij onrechtvaardig! Waar kan ik de jaren terughalen die me dit kost, de beste jaren om iets te leren? En dat alles zonder dat er iemand nut van heeft... Straks, als ik rekenschap zou kunnen vragen, bestaat de SS niet meer, vriendelijke officials halen beleefd de schouders op. (Dat staat zo in romans, in werkelijkheid is het onbeleefd, de schouders op te halen.)

Eindelijk, na 5 jaar oorlog en 3 jaar vervolging, ben ik zo ver als de lezer mij steeds zou veronderstellen: woedend. Tot voor

kort was ik eigenlijk alleen maar bang. Ik zou het nog zijn, als ik niet inzag dat ze verloren zijn, en dat alles voor niets is geweest! Die stomme boerenkinkels, die zo nodig de politicus moesten uithangen! Misschien blijf ik de eerste drie jaar na de oorlog wel hier, om althans iets zinvols ervan te maken.

De man die in de barak onder mij lag, is dood. Het was een klier. In mijn bed ligt nu die jongen, die destijds aanleiding was voor het incident in Schoenen II *(hij kon ergens anders z'n heilige boeken niet lezen)*. Toch moet hij er maar uit. Het eten van vanmiddag aan mensen te geven, die 12 uur moeten werken, is erger dan moord, het is hoon. Toch heb ik geen zin in wraak, het is een ander soort woede: ik zou ze van hun ongelijk willen overtuigen. Zo naïef zijn mijn affecten. - Eigenlijk ben ik een slecht dagboekschrijver, doordat het consciëntieuze mij ontbreekt, dat iemand alle details zorgvuldig op doet tekenen, die in één richting wijzen, zodat de lezer de spanning groeien ziet, die zich in bepaalde gebeurtenissen dan ontlaadt. Bij mij daarentegen schijnen de gebeurtenissen zomaar uit de lucht te vallen, omdat ik in de voorgaande dagen wel details gaf, maar niet de kenmerkende. Ik wou dat het Hollands, net als het Duits, woorden had als ‘zorgvoud’, ‘welluid’ et cetera.

Het eten mag niet uit dédain worden overgeslagen: als er details zijn, die hier in gebeurtenissen kunnen uitmonden, dan zijn het die welke met het eten verband houden. Zo dit: ‘'s Avonds at ik weer zeer veel.’ Het houdt namelijk in dat we gaandeweg drie rantsoenen brood achter zijn, dat we niets meer te ruilen hebben, en dat ik hier door het nietsdoen niet ten volle van de eiwitten geprofiteerd heb. Zou er nu een catastrofe komen, een paar dagen na mijn ontslag hieruit, dan is die catastrofe logisch voorbereid.

The Picture of Dorian Gray is een heel goed boek, zoiets zou ik vroeger geschreven willen hebben - nu niet meer. Die para-

doxen zijn een eenvoudige truc. ‘Het typische aan eten is juist, dat je er zo'n honger van krijgt’ - ‘Je wilt toch niet zeggen, dat men honger niet bestrijden moet? Besef toch, dat het enige wat we daartegen doen kunnen, e t e n is’ - ‘De grootste hongerlijders, die ik gekend heb, waren de wildste eters tevens’ - ‘Maar ik vind de honger zo l e l i j k ...’ ‘Bravo jongeman, dit is een schitterende esthetische fundering van het eten.’ Daarentegen is de rest zeer ‘filmisch’. Ik heb het boek niet als boek gelezen - afgezien van enkele, niet eens alle paradoxen die wel heel erg van papier waren - maar als film gezien.

Hij mag dan poseren voor mooie slechterik, *Individualisme en socialisme* is het liefste boek dat ik ken. De man had een jeugdvriend van Mams kunnen wezen. Ik doe mee aan de mode de schrijver te zoeken achter zijn werk, hoewel het eigenlijk met mijn aard strijdt. *(Hierin veel snobistisch ge-o.h. gesuppr.)*

Zou een schrijver als V. iets hebben aan deze aantekeningen, als ikzelf er niets meer aan hebben mocht? Als het waar is dat er een blanco certificaat is aangekomen voor een paar duizend joden, en als werkelijk het kamp in een paar grote transporten leeg gaat, dan zie ik wel kans mijn werk mee te smokkelen.

Donderdag.

Al wéér zo'n te lang verwaarloosd detail: als ik niet onverwachts was opgenomen, zou het aardige vrouwtje van L. me hebben opgezocht, terwijl ik in de barak lag. Dat was pech.

Gisteravond zag ik haar weer, en het gesprek door het prikkeldraad had tot onderwerp de mindere weerstand van de mannen, het feit dat de vrouwen hun man niet nodig hebben hier, dat de mannen wel op hun vrouwen steunen echter. Ook had ze gemerkt hoeveel vrouwen hier amants hadden. Tja, zei ik, naarmate je er meer van merkt, is er minder gelegenheid.

In elk geval, wanneer ik nog eens te bed zou liggen - maar dan met een andere kwaal - is het een troost, haar in het kamp

werkzaam te weten. Ik heb echter opgeschept dat ik verzen schreef en aan een ballade over Sodom bezig was. Opscheppen wekt bij mij vaak een schuld- of liever een schuldig-zijngevoel, zodat het voor me vaststond, vanaf dat ik dat gezegd had, dat ik vandaag eindelijk de Sodomballade zou schrijven. Het bleek echter dat ik, althans vanmorgen, geen zin heb in gedichten schrijven en - ook met het oog op eventuele voordracht ervan - mijn werk recapitulerend, vond ik er niet veel meer aan. Waarschijnlijk zal dus de Sodomballade wel voltooid, maar als onbevredigend mijn héél hoge eisen, in het vuur geworpen heten. Dat is haast zo goed als hem geschreven te hebben! Het gegeven kan ik trouwens rustig meedelen: Sodom brandt. Een stroom vluchtelingen komt eruit. Ik ben een van de wachters te paard, en heb een zekere affiniteit met de Sodomieters. Met een superb gevoel van wreedheid, met berouw gemengd, wijs ik de vluchtelingen een verkeerde weg, en ellendig komen ze in het drijfzand om dat blijkbaar - want het is eens een droom geweest - naast de weg lag. De voorstelling is aan de platenbijbel van Doré ontleend, denk ik, en de familie van Lot is in scharen veranderd. Vannacht brandde trouwens ‘paries proximus’, en we hadden geen water in huis.

Typisch voor het belang van de ‘Partialtriebe’ hier: de wc wekt soms dusdanige lustgevoelens, en de dag verloopt in een zo vreemde droomsfeer, dat ik laatst op de latrine me plotseling met schrik afvroeg of ik niet droomde en bezig was in mijn bed te doen. Verder blijk ik de lezer tekort te doen, want gisteravond was iedereen het erover eens dat iemand die schrijven kon schitterende stof zou vinden in al die vreemde types, die je hier ziet. Het spijt mij, ik ben er niet voor gedisponeerd. Alleen Bosman, god zal hem sparen, die hier met zware longontsteking is opgenomen, kwam mij voor een mens te zijn, en is daarbij een type. Types van vroeger te beschrijven lokt me meer:

Ada, de feliene vrouw, met haar spierwitte poesje. Op een dag bracht ze dat mee, en op ons geblokt parket staarde het woedend ons pikzwarte aan, en die witte en die zwarte poezen, gelijk van grootte, op geblokt parket, leken een schaakspel.

Dat was drie dagen voor we werden weggehaald en ik was het van Ada's vriend misschien aan het winnen. Ik zou met Ada best getrouwd willen zijn. Een zwart poesje, alleen als buitenkat beter gespierd dan het onze, zat voor een baanwachterswoning onderweg naar W'bork. Paps gooide een briefje uit, de baanwachter maakte het teken ‘gezien’. Toen moest iemand anders uit de coupé ook een briefje schrijven en het zo schutterig het raam uitwerken, dat onze bewaking kwam toelopen en beide briefjes verscheurde. De kat lichtte z'n poot op, en likte zich ijverig.

Avondstemming: de puisten op mijn bil bleken impetigo te zijn. Word nu met prontosil en zwavelzalf behandeld. Dit is zeker een psychisch mechanisme van me om het verblijf hier maar te rekken, behalve dat er ook nog geïnfecteerde vlooienbeten een rol spelen. Vanavond zou ik de Van der V.'s willen zien, al was het maar hier aan het hek, en morgen de familie L. Veel succes had de flauwigheid, dat ik blij ben met mijn impetigo, omdat ik nu in net gezelschap kan vertellen wat ik héb. Vooral de keurig nette dr. Arons vraagt me in vrouwengezelschap wat me mankeert, en ik antwoord, met knipoog: impetigo, dokter.

Er is een veldslag geleverd om rauwe koolrapen, de kinderen bestormden de manden en roofden ze leeg.

Vrijdag.

Met te velen tegelijk flirtend bedierf ik mijn kansen bij een schone Joegoslavische: nitchevo. Hoe ver is het met mijn uitdroging al gekomen! De mannen vind ik zo aardig, omdat deze gunstig simiëske, alerte kereltjes uit de verte aan Flap

doen denken. Het beetje brood ruilen ze tegen kleren; ik gaf er één een hemd cadeau, de volgende dag miste ik het al. Mijn verblijf hier zal tot maandag, als ik bof tot dinsdag duren. Tot nu toe was ik vaak subfebriel. Nu is het onder de 37, door prontosil.

Onder me heeft iemand gangreen aan een voet, dit ruikt als de kaas die we gisteren kregen. Het is vies, want de vliegen komen erop af, en ook heeft hij weer buikloop. Ik vind hem een vies type bovendien, een oude stinkende viezerik. *(Hij had de Eerste Wereldoorlog in het Duitse leger meegevochten, en als ik nog nooit 'Eine Attakke geritten' had, wist niet wat ik miste.)* Hoe het medegevoel zoek is bij mij, illustreert het volgende: een van de vrouwen uit Theresienstadt werd door nieuwsgierigen bestormd. Een vrouw drong naar voren: 'En hebt u ook mijn zoon gekend, dr. H.?' Mijn gedachte: mens zeur niet zo, liep simultaan af met het antwoord: is ook doorgestuurd. Af ongelukkige moeder. Mijn medelijden functioneert niet meer. (1999: *wat ook een rol kan hebben gespeeld: H. was de succesvolle mededinger bij 'Jenny', terwijl ik haar koud liet*...)

Mams ging bijna van haar stokje nadat ze vandaag tweemaal, bij elkaar 4 uur lang, op appèl moest staan.

Schoonmoeder L. lijkt me een wantrouwig type, maar ze heeft geen, en zal ook nooit krijgen, zekerheid van onraad. Er zit iets, of ontbreekt iets in het eten.

23 juli, zondag.

Morgen zal ik over m'n gebrek aan libido bij Alalouf klagen.

Wel heb je het hier moeilijk, maar doordat je passief staat tegenover die moeilijkheden, hebben ze geen vormende invloed, ben ik bijvoorbeeld weer even onzelfstandig als destijds op school. Alleen Koosje en Petra, verwende rijke meisjes toch, slaan zich er schitterend doorheen, en weten in de keuken zich

toch maar te handhaven. Petra is ook in het ziekenhuis. Het overigens lang niet domme meisje heeft een aan verafgoding grenzende bewondering voor haar vader (die voor een superzwendelaar doorgaat) en betreurt dat ze die zo weinig kent, omdat hij al zijn tijd aan zakendoen besteedde: wel is ze ervan overtuigd dat hij ook van alle andere markten thuis is. Ik sprak dat, wel tactvol, toch tegen. Zo is bijvoorbeeld zijn plan voor jodenemigratie nogal dilettantisch. Petra houdt echter staande dat hij bijvoorbeeld van het zionisme heel goed op de hoogte was. Niet de moeder, die soms nogal vreemd uit haar rol valt, bij overigens goed fond, maar ‘Juffie’ voedde de kinderen op, heeft ook eer van haar werk.

‘Mijn’ ploeg werkte, ik zag dat vanuit mijn zonnebad, de vrije middag en een stuk van de avond door, en werd daarbij goed toegevloekt. Dit, nadat ze gisteravond tot 11 uur bedden gesleept hadden. Ik noem dit geen KL-tafereel meer, nu ik van een insider details over de echte KL's heb gehoord. In één daarvan, het beroemde van de ‘moorsoldaten’ was, sadistisch detail, de behandeling in het ziekenhuis uitstekend. Laat ik me niet al te hard beklagen dus dat ik hier straks uit zal moeten; ik heb geboft. E i n d e l i j k e e n p a k j e . Havermout en suikerklontjes, in Bremense zakjes verpakt. Een deviezenpakketje dus. Misschien zal Hans, op dit nieuwe procédé vertrouwend, het nu vaker aandurven. Wintervoet, die hier nu portier is, noemde eindelijk mijn verzen ‘onrijp’. Wel had hij hetzelfde gezegd als ik hem onbekende verzen van bijvoorbeeld Vestdijk als de mijne had gepresenteerd, en heeft hij geen recht tot deze, door mij uitgelokte kritiek, maar de verzen zijn onrijp. Sterker, ze zijn bijna talentloos, en het zal me veel moeite kosten uit te vinden hoe ik dit spoortje talent met het grootste nuttig effect kan aanwenden. Volkómen talentloos namelijk, ben ik niet.

Eigenlijk zou ik, in plaats van hier verder te verslappen, nu

eenmaal mijn besluit vaststaat om in de keuken te trachten te komen, mijn verblijf hier moeten bekorten. Ik laat dit na, omdat je hier, zonder het te forceren, moet aannemen wat het toeval je in de schoot werpt (geen gekke beeldspraak bij orchitis!)... Toch hindert het mij, laat ik eerlijk zijn, dat Wintervoet niet gezegd heeft: je moet nog veel leren, maar je klaverblad vond ik althans écht. Dat is het namelijk.

Gides *Retour* et cetera vestigt bij mij de overtuiging, dat G. seniel is. Met name ontbreekt elke poging, met v r o e g e r te vergelijken. Wat hij bewondert vind ik vaak even erg als wat hij laakt (zijn toespraken zijn onbelangrijke sentimentaliteiten) en wat hij laakt is vaak heel goed, lijkt mij. Wat de zelfverheerlijking van de comm. jeugd aangaat, de joodse bourgeois kan er minstens evengoed mee overweg, en de krant, herinner ik mij, en het geschiedenisboekje stonken ervan. *Retouches à mon* et cetera, dat ik in Amsterdam las, is veel interessanter, hoewel ik er dezelfde bezwaren tegen heb. Maar seniliteit schijnt toch ups en downs te hebben.

Wat tot de arme G. niet is doorgedrongen: de mens stinkt. Men kan wat voor hem doen, maar niet uit mensenliefde; veeleer uit esthetische overwegingen (Kyo's dignité humaine). Verwacht nooit, gelijk Pygmalion, het resultaat (in zijn algemeenheid en in zijn gemiddelde vertegenwoordigers) te kunnen liefhebben. De in Gides boek op de achtergrond blijvende, in werkelijkheid aangevallen, machthebber is een wijs man. Ik zou me blindelings naar zijn bevelen schikken. *(De vertaling hiervan is: was ik maar in het Rode Leger.)*

Woensdagmorgen.

Gisteren werd Mams, bij het zogenaamde telappèl, voor werk geronseld. Vervelend en vermoeiend werk. Edgar beloofde echter dat hij haar na een paar dagen eruit zou halen. Ze houdt het langer trouwens niet vol. Paps ontsprong

de dans. En ik werd vandaag, tegen mijn verwachting in, nog niet ontslagen. Er zijn bij het bewuste telappèl 100 slachtoffers gevallen, onder anderen M. en E. die beiden, aan het einde van hun krachten, het heel natuurlijk hadden gevonden dat ze licht werk hadden gekregen. Zo hadden ze niets ondernomen, en stonken erin. Het beste zijn altijd diegenen eraan toe, die de wil en de durf hebben van de aanvang af bevoorrechte posities te usurperen. Het weer is mooi; het uitzicht is mij echter zo antipathiek dat ik er maar in ben gaan liggen, om het niet te zien. Nu lig ik buiten te schrijven met mijn achterste naar het prikkeldraad.

Eerst vroeg ik mij af waarom er in de spiegel niet meer te zien was van wat ik alles aan associaties en herinneringen meevoer, van Amsterdamse grachten, van 't huis in de Paulus Potter (is het een veeg teken, dat de herinneringen waaraan lustgevoelens vastzitten, zich steeds verder weg verplaatsen, naar m'n jeugd toe?... Hoewel ik soms, bij mooi weer, een nostalgietje voel naar Zandvoort of Zuid-Frankrijk, waarheen toch vroeger mijn hart steeds trok, zie ik nu vaak voor me het souterrain in de PP, waar ik twaalf jaar lang veel tijd doorbracht. Of een andere plek: de Pol in Blaricum, waarvan ik me evenmin destijds bewust was dat ik het er zo prettig vond. Maar per saldo was het souterrain met keuken en ‘oranje kamer’ toneel van alle huiselijk verkeer, en ontvingen we de informele maar wel zeer talrijke visite eerst boven bij de borrel, en gingen dan met z'n allen beneden eten. Ik zie me op dit ogenblik de leuning van het trapje overstappen. Dat het er 's winters warm en 's zomers koel was et cetera spreekt vanzelf, maar het was er altijd donker, en we lunchten steeds bij kunstlicht) en van zo veel dingen die ik gezien en met m'n ogen beleefd heb: kan ik me niet bij een boek over Algiers het hele toneel levendig voor de geest halen, door Zuid-Franse associaties? In plaats daarvan zie ik in de spie-

gel een tamelijk oppervlakkig jodengezicht dat in niets verraadt, dat het ooit Amsterdam-Zuid, de pommadebuurt, verliet. En toen begreep ik hoeveel de mensen interessanter worden als ze hun eigen, althans één eigen, omgeving hebben. Hier mist iedereen die. Daardoor, en door het geringe aantal mogelijke handelingen en reacties, worden gezichtstrekken tot huidplooien, wordt iedere individualiteit tot een onbelangrijke variatie van iets, dat per saldo in hoofdzaken hetzelfde is. Hetzelfde eten, dezelfde ligging, hetzelfde werk, dezelfde ambities (draaien niet ook mijn associaties om de eetkamer) dezelfde voorgeschiedenis, voor zover voorgeschiedenis van belang is hier. Heel trots was ik, toen Mechanicus mij vertelde hoe iemand alleen ons tweeën 'uit de toon vond vallen'. Groter compliment bestaat hier niet. *(Merkwaardig is het - het blijkt ook weer hieruit - dat niemand ooit aan dat leven gewend is; het bleef steeds onderwerp van gesprek.)*

Ik heb een heerlijk leven gehad. Ik moest alleen mijn ouders niet hier langzaam zien ondergaan, ze hebben beter verdiend. Om op het bovenstaande terug te komen: Mams blijkt ondanks honger, vermoeienis, et cetera nog dezelfde te zijn, en haar eigen sfeer om zich te hebben, ook zonder 'salon'. Paps kon, als hij een kwartier geleden hier gearriveerd was, niet minder met de gemiddelde kampbewoner gemeen hebben dan nu. Het is ze trouwens zonder veel scherpte van blik aan te zien dat ze beiden heel sterk 'uit de toon vallen'. Gaf Paps niet herhaaldelijk prontosil weg, dat hier met brood betaald wordt. Met brood betaalt men hier alles. ⅛ van een groot brood is het dagrantsoen. Men kan daarvoor krijgen: een weekrantsoen boter (!), 4 lepels suiker, 8 sigaretten (wacht eens, er komt plotseling een transport binnen, totaal onverwachts, van 40 vrouwen!)... 2 rantsoenen goed of 3 rantsoenen slecht eten. Repareren van schoenen kost 1, verzolen 2 rantsoenen. Sommigen zien kans 5

rantsoenen over te sparen. Anderen zien kans, er even zo vele te stelen. Om de haverklap wordt er van mensen die werken, 1 à 3 rantsoenen ingehouden. Ellende! Anders dan te Amsterdam, zijn koffie en thee niets waard, door gebrek aan heet water, melk en suiker.

27 juli.

Zusje is jarig, die in Amsterdam is? Of in Westerbork? Of in Polen? Denk er maar liever niet aan; zoals in 't geval Jenny, zal de toekomst onze vragen wel beantwoorden. Mams ging vanmiddag niet naar het werk, ze moest een verjaardagstaart maken. Krijgt ze geen last, dan blijft ze weg, en is de zaak gezond. Vanavond kwam ze trots aan 't hek, met een soort korst.

Dit verleidde me ‘brood voor morgen’ te eten. De berichten zijn opwindend, dies laat ik ze niet tot me doordringen. Nog steeds ben ik niet ontslagen. Morgen? Angst krijgt langzamerhand vat op me. Zusjes verjaardag vierden we meestal buiten. Een dag na zo'n verjaardag, in het jaar '40, zeilde Daan weg. Een jaar later was hij dood. Op Zusjes verjaardag klaagde ze steeds dat, doordat Hans' verjaardag één dag eerder is, iedereen op de hare zo laat opstond. Ze is nu 22, hoe zou ze zich ontwikkeld hebben? De scheiding van Mams, hoe pijnlijk ook voor beiden, zal haar, dunkt me, ten goede zijn gekomen. En Hein is geen slecht gezelschap, ook Kompaan niet. Hoe maken het mijn vrienden?

28 juli 's ochtends.

Zojuist ontslagen met ingang van maandagnacht, dinsdag aan het werk. Ben zeer behoorlijk, zelfs gênant, behandeld. Arons insisteerde nog dat de rechterhelft van het gezicht nog een tikje opgezet zou zijn, maar Alalouf zag het niet (ik evenmin). Mijn slechte geweten, gedemaskeerd als ontdekkingsangst, nu verdwenen. Gesprekken hier, over de politiek van na de oorlog, dragen een zeer onwerkelijk karakter.

(Geen wonder ook, allen die aan het gesprek deelnamen, allen zware gevallen, zijn dood.)

Ik ben, geloof ik, aanhanger van μαρξ zonder diens optimisme: als men zich niet zeer waakzaam betoont, gaat alles mis, ondanks de beste kansen. Voorbeeld: (μοφριχα. Achter in 'straight and crooked thinking' staat een voorbeeld van conversatie, met noten over de fouten tegen de logica, die erin gemaakt worden. In werkelijkheid is het nog veel erger: de meeste mensen blaffen van domheid.

Algemeen kiesrecht, en democratie überhaupt is o n z i n . De eerste de beste oligofreen heeft evenveel te zeggen als ik, en ik evenveel als een professor in de economie.[16]

Vier maanden geleden was ik er nog niet zo zeker van, dat al m'n moed en 'boven de situatie staan' niet het gevolg waren van 100 mg coffeïne per dag. Een week voor het einde van de quarantaine was het op. Het bleek totaal geen verschil te maken.

Ook vergat ik nog: een maand geleden zat Hans Stein 1 dag in de bunker, omdat hij, toen Pick iemand uitschold, die pas uit het ziekenhuis kwam - Pick wist dat niet - en die daarop een huilbui kreeg, zich in het geval mengde en Pick op luide toon ter verantwoording riep. Hij zag niet dat de Rottenführer achter hem stond. H.S. neemt een stoere 'He-man' pose in, zonder dat hij er een is; wel is hij een verduiveld handige bliksem. Maar dit voorval strekt hem tot eer. Pick moest later beleven tot gewoon arbeider gedegradeerd te worden. Later kwam hij bij het levensmiddelenmagazijn, waar hij gisteren betrapt is. Als ik eens iets als protectie heb, gebeurt dat soort dingen met mijn protectoren. Er was zojuist een arbeidsappèl voor mannen; hoe zou 't Paps vergaan zijn?

Eindnoten:

16 1964. De zelfverheffing en de nadrukkelijk geuite superioriteitsgevoelens hebben me bij het overschrijven sterk gegeneerd tot ik me realiseerde dat ze in die mate noch in eerdere noch in latere dagboeken voorkwamen. Dit dagboek is niet alleen voor een lezer bedoeld, het is een voorwerp - eventueel een amulet. Het zich boven menig lotgenoot verheffen heeft iets bezwerends. Los van het feit dat men er zelf van binnen mooier uitziet dan een ander van buiten.

29 juli.

Het verging hem goed, want hij stond een lumbaalpunctie te doen op dat tijdstip. Op de 'concurrentie' heeft hij

voor dat hij ook neuroloog is! Ook mij verging het goed. De Sanitäter kwam mensen ontslaan. Sommigen, uit de zogenaamde invalidenbarak, werden met ingang van nu op straat gezet. Ik bofte: ijs en weder dienende blijft het: maandag. Petra had pech: hoewel zíj wel degelijk ziek is, moet ze er vandaag uit. Gisteravond dronk ik echte koffie, en had een heerlijke slapeloze nacht. Ik kon eindelijk weer aan het klaverblaadje vijlen; gek genoeg lijkt het nu weer veel meer op de oorspronkelijke inval. Langzaam, later in de nacht, sluimerde ik in en sliep een gat in de dag in plaats van ontbijt. Toch bracht Mams weer brood en ik, moordenaar, at het. Het gebrek aan libido is onrustbarend: ik kan niet eens meer een er. provoceren!

‘Das ganze Kamp soll wissen was es heisst, Sabotage zu üben,’ zou de commandant gezegd hebben. In elk geval, het ten onrechte verbranden van een matras is bestraft met ‘Brotenzug’ voor het hele kamp. Vanavond heeft niemand brood gekregen (men wordt geacht voorraad te hebben, wat voor ons bijvoorbeeld niet opgaat) en morgen krijgt weer niemand brood, heet het. Rekwesten om kinderen en zieken uit te zonderen werden afgewezen met bovengeciteerd commentaar. Een reden ligt misschien in het rekwest van de doktoren aan de Oberstabsarzt, over de ondervoeding? In elk geval heeft deze gezagsdrager gezegd dat de joden vroeger veel te dik waren, en gerust mager mochten worden. Moeten ze ook opzwellen van hongeroedeem? Onder mij ligt nu een jongen, die op Daan lijkt én op L.B.; hij hakte zich met een bijl in z'n voet. Daarnet was er een bevriend echtpaar op bezoek, en huilde hij omdat z'n moeder in Polen zit. Een pedant houdt een preek over ‘Tischa he’ af. Het is morgen vastendag wegens de verwoesting van de tempel. (!)

30 juli, rustuur.

Velerlei oorzaken kunnen hetzelfde gevoel teweegbrengen: vandaag had ik er een, identiek aan het vroe-

gere ‘spleen’. *(Het navolgende stuk is gesupprimeerd, hoewel het zonde lijkt van een poging in mijn vroegere leven terug te kruipen, onder andere door me voor te stellen waar lijn 2 reed: ‘Alleen van de rol, die het eerste korte traject van lijn 2 in mijn leven gespeeld heeft is een dik, misschien heel oninteressant boek te schrijven.’ Maar hoewel ik er nog twee andere tramlijnen bij haal, lukt het niet echt. Die lezers aan wier oordeel me veel gelegen is, zouden erin blijven steken.)* Een groot probleem: hoe kon men ongelukkig zijn, waar zo veel uitwegen openstonden? Al nam ik vaak de fiets en reed naar Zandvoort in plaats van naar school, toch was ik opgesloten in de befaamde kamer van louter open deuren.

Avond.

Heb geïnformeerd bij verschillende Theresienstadters, niemand kende de familie van Jenny, de meesten waren maar kort in Westerbork geweest. Ik kan me ze niet voorstellen met een touw om de hals, waaraan een nummer. Daarbij was de veewagen Jenny's speciale bête noire. De afstand Theresienstadt-Auschwitz echter is niet zo groot. Vandaag bij Koosje geweest; het valt mee met het libido. Een pak viel van mijn hart. Vannacht had ik een p. Daarbij is m'n gezicht (ook) gezwollen. De combinatie eiwitgebrek-p. vervult mij met verbazing. Koosje is ontslagen uit de keuken. Petra keek zeer sceptisch toen ik haar vreugdevol vertelde hoe Abel mij aan chef-kok Friedmann had voorgesteld en hem gevraagd had: kunt u zó'n jongeman niet in de keuken gebruiken? Waarop Friedmann: zeker, zeker! antwoordde en me aanried het aan Rau te vragen zonder zijn, F.'s naam te noemen - anders zou Rau zeker zeggen: protectie. Nú zou de protectie pas in de keuken beginnen, waar per saldo iedereen altijd maar ‘op de proef’ is. Niet alleen kijkt Petra sceptisch, ikzelf durf eigenlijk niet naar Rau toe. Ook wou ik eerst een paar dagen licht werk doen. Ik moet en zal naar die keuken - ben ik dan niet sterk?

31 juli 's morgens.

Er is hier geen publiek, wel veel mensen, en onder hen maar enkelen, met wie je in normale tijden contact zou hebben. De verhouding tussen de W.'tjes en hun mama is een merkwaardige familieneurose. Mevrouw W. haatte haar moeder - die hier gestorven is - maar ‘plakte’ altijd aan haar. Misschien is dit de reden dat ze, gelijk een rechtvaardige straf des hemels, van haar dochters haat verwacht. Zelfbeklag, heftig reageren zonder op de omstanders te letten, op de onschuldigste opmerking, het dadelijk een slecht motief veronderstellen voor een vriendelijkheid (‘je moet zeker wat van me hebben’) maken gaandeweg de hele familie onmogelijk, of zouden dat doen als er hier een ‘publiek’ was. Midden in het gedrang leef je op een onbewoond eiland.

Ik heb een schrijfdrang zonder iets te zeggen te hebben. Fehlleistungen, als het voor den dag halen van dit cahier, terwijl ik het net heb opgeborgen en nu een boek wil pakken, wijzen op iets wat zich, tegen een oppermachtige weerstand in, wil uiten. Had ik de tijd, dan zou ik me toeleggen op eenvoudige kinderrijmpjes, op klank en ritme alleen, zonder op inhoud voorlopig te letten. Ik geloof dat ik van het klaverblaadje nu af moet blijven. Merkwaardig hoe de verbeteringen me invielen als zuiver technische dingen, maar hoe ik kort daarna heel levendig de hele Jenny-kwestie voor de geest had. De conclusie was: laat me eigenlijk nu maar doodgaan. Daarop kwamen natuurlijk tegenwerpingen uit andere sferen; maar als ik alleen in de herinnering aan die ongelofelijk trieste geschiedenis leefde, zou ik suïcide plegen.

Avond.

De zon gaat weer prachtig onder, de als steeds laag hangende wolken geven prachtige purperen effecten. Heel sterk is weer de suggestie dat de zee hier vlak achter is, door een smal strookje dennenbos van ons gescheiden. In werkelijkheid ligt Hannover niet dicht bij zee, maar niet ver ook van Oost- én

Noordzee af. Vandaag las ik een kaftloze bloemlezing van Hollandse dichters.

Zelfs met homines averses a musis als Greshoff en Du Perron heb ik niets gemeen. Hoewel ik begrijp dat anderen die mening niet delen, houd ik veel van Henriëtte, de Dichteres, zoals ze in kringen van socialistische schoolmeesters genoemd wordt. Zowel de dichteres als de bewuste kringen hebben veel appreciabels.

(Ik meende, in het belang van de eerlijkheid, de passage waarover ik me 't meest schaam, het minst te mogen onderdrukken. Hier volgt zij.)

Als ik niet, zoals 't betaamt, twijfelen zou aan de muzische waarde van mijn eigen werk (ook het toekomstige) zou ik menen een nieuw artistiek genre te beoefenen. Ik mis rijkdom van beelden, de associaties komen uit één sfeer, de verzen van mijn ‘collegae’ zeggen mij niets (A. Roland Holst), ergeren mij (Hoornik), vervullen me met stomme verwondering maar maken de indruk natuur en geen kunst te zijn, onpersoonlijk (Guido Gezelle, maar 't kan daaraan liggen, dat ik in het Vlaams geen nuances hoor) - of bevatten een enkele regel, die ik begrijp en die me ontroert: ‘Hier lagen altijd mijn schatten maar ik zag ze niet’ (Vic). Ik sta er dus geheel naast, maar maak iets dat a) precies weergeeft een vrij gecompliceerd stel stemmingsbronnen en b) mijzelf ontroert, ook esthetisch. Is het misschien zó, dat de muziek, waarop ik me het vers gezongen denk - niet de zogenaamde versmuziek, maar het lied, dat ervan gemaakt kan worden, zoals Schumann het deed bij verzen van Heine en dat ik bij m'n eigen verzen hóór - mij misleidt, en rijker lijkt naarmate het vers armer is? Dan zou ik mezelf lelijk tuk hebben!

(Dat was dan ook het geval. Inmiddels hielp het superieure gevoel met kunst bezig te zijn waar alle anderen steeds aan niets anders dan eten dachten, mij aan een soort evenwicht in de chaos.)

Misschien ook zijn mijn verzen typisch voor de bewustzijns-

vernauwing en de affectverdringing van hier, hoewel daartegen pleit dat wát ik voel voor andermans verzen van de deportatie dateert, 'k Heb een zodanige honger naar kunst, dat ik ook de p o ë z i e lust, die ik vroeger liet staan.

Vannacht slaap ik nog in 't ziekenhuis, moet echter weg zijn voor de Sanitäter om 10 uur z'n inspectie houdt. 10 dagen licht werk in het kamp zijn me officieus toegestaan: komt er een razzia intussen, dan ben ik nog vrij veilig. Maar ik ga me, voor ze om zijn, bij Rau melden.

2 augustus.

Gisteren transport uit Westerbork. Veel strafgevallen, die de ‘s’ kwijtgeraakt waren, o.w. de Luza's. Van Zusje dit: heel de winter was ze in Amsterdam, in 't voorjaar ging ze ergens als verpleegster werken. Brutale donder! Ook al mocht het misgaan, dan kan ze dus nog hierheen komen. Erger is dat Hans denkt dat we wel méé zullen zijn met het Austausch-transport. Dit denkt men ook van arme Abel. Deze, toen hem gisteren ‘op kantoor’ een extra portie van iets werd aangeboden, weigerde en zei: ‘Ik voel me voldaan met de portie, waarop ik r e c h t heb.’ Welk een moed, en welk een kracht van iemand die zo veel honger heeft.

Anders dan sommige mensen van het vorige transport waren de L.'s héél gul en hartelijk. Men heeft hun een koffer levensmiddelen ontstolen, en desondanks gaven ze ons boterhammen met worst, kunsthoning, ei. Van Bob kregen Paps en ik een sigaret.

Er zijn in vele bedden wantsen geconstateerd; er kan niets tegen gedaan worden.

Ik ‘drukte’ me gisteren, werk vandaag in een commando voor jeugdige reconvalescenten. Ik moest wel zoiets doen, omdat ik bij het zogenaamde telappèl, 2 uur na het werkappèl, en waarop iedereen komen moet, baraksgewijs opgesteld, ondet dak

wilde wezen. In mijn barak lig ik nu in het bed van de zoon van de onderbarakleider. Bij wijze van gunst mag ik, totdat de infant uit het ziekenhuis terugkeert, hier slapen. Het gaat me op de zenuwen steeds eraan herinnerd te worden welk een net jongmens ik vervang en bovendien is het licht hier slecht. De barakleiding is crapuul dat er eerlijk voor uitkomt, en het als hun recht beschouwt twee porties eten te nemen. Daarmee in tegenstelling is hun verontwaardiging over brooddiefstallen.

Vanmiddag wordt een openbare gerechtszitting gehouden, waar de commandant bij is. Abel is aanklager. Als ik durf ga ik de zaak bijwonen, met een bezem bij de hand om werk te markeren.

3 aug.

Als alle geruchten wáár zijn, is de oorlog nog wel voor de herfst afgelopen. Voor de keuken ben ik te zwak: ik merkte dat vanmorgen bij 't gamellen-dragen. Petra bracht gisteren spekkaantjes uit de keuken mee; at daarvan, gulzig, zonder aan mijn ouders te denken en heb daardoor - wat doet God? - m'n maag bedorven.

De rechtszitting was vanmorgen: in plaats van de commandant, die er niet is (?!) waren er drie andere, van wie twee Wehrmacht. Toevallig waren de bewijzen tegen de eerste brooddief zeer overtuigend, zodat ik Paps' mening, dat er vaak op onvoldoende bewijs (voldoende bewijs bestaat haast niet, omdat het brood meestal opgegeten is) veroordeeld wordt, niet kon verifiëren. De man in kwestie had, op de dag dat we weer brood kregen na er twee dagen zonder te zijn geweest, zijn buurjongen aangeraden: ‘Snij er niet te veel af, maar bewaar wat voor 's avonds’, daarna had hij geïnformeerd wat de jongen 's middags doen zou, en toen deze weggegaan was had hij, in de zekerheid niet gestoord te zullen worden, het brood gestolen. Zijn eigen brood ruilde hij voor sigaretten, en bracht het gestolene naar z'n

vrouw, waar het gevonden is, herkenbaar doordat het paste op de rest van de andere helft. Hij kreeg 3 weken bunker, twee keer per week op water en brood, en een permanent rookverbod. Wordt hij rokende aangetroffen, dan wordt hem 1 rantsoen brood ingehouden. Hij moet het gestolene vergoeden, hij moet verhuizen en het vonnis wordt publiek gemaakt. Abel was aanklager, en liet duidelijk uitkomen hoe erg het is twee dagen geen brood te hebben. Het was een waardige vertoning en de Duitsers, heel correct, hebben zich nergens in gemengd. Dasberg, die ik vanmorgen in het waslokaal sprak, blijkt in z'n jeugd natuurlyriek geschreven te hebben, toen hij wegens tb in een sanatorium lag. Hij was ermee opgehouden, omdat hij eens zijn werk aan een criticus stuurde, en ten antwoord kreeg: ‘Geachte mejuffrouw Dasberg...’ Hij deelt mijn mening over Wintervoet, *(vandaag hoorde ik toevallig, dat deze te Tröbitz gestorven is, met zijn vrouw. Zijn werk is verloren gegaan)* de ‘patentdichter’ die met alle geweld over joodse onderwerpen moet schrijven. Ook dit valt me van hem (die de zoon is van een rabbijn) mee. Hij benadert heel dicht het ideaal van een leider: hij is één dier weinigen, die ambitie paren aan geschiktheid. Wanneer hem zijn zwak gestel geen parten speelt, kan hij veel goed doen en ik ben er trots op die man gekend te hebben. Dit lijkt op een lijkrede, god geve dat het er geen wordt. Abel valt me ook niet tegen, en ik had al een hoge dunk van hem.

Landauer wil me 1 uur per dag lesgeven; jammer dat het geen analyse kan worden, omdat datgene wat P. van hem gezegd heeft, eenmaal - zoals 't behoort - overgebracht, hun verstandhouding niet ten goede zou komen. Vandaag was het heel interessant, al heeft hij de lastige gewoonte stof voor een kwartier tot een uur uit te dijen.

De vrouw van mijn chef, G. (een aap), is literair geïnteresseerd. Niet daarom, maar omdat ze familie van V. is, zal ik haar

misschien eens mijn werk tonen met de leugen dat het niet alles is.

7 aug. 's morgens.

Gisteren was een zwarte zondag voor wie in de schoenen werkte. Luchtalarm, zodat ze pas om 3 uur thuiskwamen, en bevel om halfvier weer aan te treden; hun enige vrije middag werkten zij, en wel tot 's avonds 9 uur.

Ik voer het bestaan van een luiaard, dit is - doordat het initiatief snel reageren en handelen tegen sterke suggesties in vereist - veel opwindender en opvoedender dan braaf naar 't werk te gaan. De 14 dagen, die de joden mij geven, zijn immers niet meer dan 14 dagen medewerking. Zelf moet ik maar zien me niet te laten snappen door de Duitsers. Moeten ‘alle mannen direct naar appèl’ dan neem ik een bezem en ga ergens bezemen. (Nu is er een verbetering: op een afgelegen plaats komen wij op een soort particulier appèl bijeen, dat de Duitsers nog niet is opgevallen.)

Het gesprek met Landauer bracht eergisteren malaise: de ‘Geest van Laplace’-fictie, die ik aanhaalde, noemde hij pathologisch. Gisteren kwamen we elkaar wat nader; er zijn nog misverstanden en partis-pris. In elk geval zijn volgens hem Heymans' ideeën ‘Gedankeneisbergen’, en is het pathologisch ze zelfs maar au sérieux te nemen. De zaak is dat hij er niets van begrijpt, en ik het slecht uiteenzet. Een analyse kan het niet worden, maar misschien een ‘short cut’ of althans besprekingen met enig therapeutisch of ander effect. M'n verzen liet ik aan mevrouw G. lezen, die ze, geloof ik, niet mooi vond, maar geen oordeel durft hebben. Ze is gek, maar niet onaardig, lijkt veel op J.K., haar nicht, maar niets op haar neef Vic.

De keukenkwestie is niet definitief van de baan: Friedmann zei ongevraagd dat ik nog wat geduld moest hebben. Ik ken echter het geval van iemand, veel sterker dan ik, die ondanks

een hoge introductie bij F. door de anderen is ‘stukgedraaid’. Dat kan in keuken I gebeuren; in keuken II is een ongeschikter mof, maar werken veel hachsjarajongens in betere kameraadschap. Er wordt meer gewerkt echter, en er s c h i j n t (want geen outsider komt er ooit achter) minder af te vallen. L. vertelde ook van analysanten, wier filosofische ‘vlucht uit de werkelijkheid’ na analyse tot een goed geslaagde sublimering werd. Juist de neurose stond hun ontplooiing in de weg. Ik zou dus een beroemd filosoof kunnen worden, als ik maar de illusie opzij zette een beroemd filosoof te zullen worden.

's Avonds.

Weer werken de schoenen tot 9 uur: bijna ga ik me toch nog generen. Gisteren kwam er nog een transport Italianen binnen, 50 man sterk. Er worden op terrein, dat nog binnen de afrastering van het kamp valt, grote tenten gebouwd; de keuken wordt een beetje vergroot. De IPA vertelt dat mannen en vrouwen gescheiden zullen worden, en bij de oogst en in munitiefabrieken tewerkgesteld.

Weer met L. gepraat; ik blijk een soort obstructie te voeren: ik wil blijkbaar deze scheve situatie niet.

Grote ruzie met plaatsvervangend barakleider; ik laat me veel te veel zeggen, en lijk te jong. Hij moet morgen me niet nóg eens verwijten dat ik niets uitvoer, de volgevreten proleet! Gelukkig heb ook ik hier zogenaamde ‘relaties’.

Vrijdag 11.

Vandaag drie ‘gaffes’ gemaakt: 1) was er onverwacht appèl: ik drukte mij. Later bleek dat er mensen voor de keuken waren uitgezocht... ik wist dat vooruit, en had me vlug geschoren, maar het kwam toch nog onverwachts, vlak voor het eten, en er liepen meteen weer geruchten over tewerkstelling in Hannover, en ik was zo stom me te drukken. 2) Mevrouw G. vroeg me vanavond: heb je geen zin bij de Lagerwache te komen? Ik, nu de keuken mislukt is, zei ja. Had ik geweten dat ze

het aan Dasberg zou vragen, die natuurlijk geantwoord heeft, dat ik al ruimschoots het volle pond gehad heb, met beide ouders in het kamp, en zelf pas voor 14 dagen ‘geschont’, had ik dus dat geweten, ik zou edel ‘neen’ gezegd hebben. 3) Vanavond ging ik niet met L. praten, omdat ik me wassen wilde. Er was natuurlijk voor allebei ruimschoots tijd.

In keuken II liep de vrouw van mijn doodzieke ex-vijand S. tegen de lamp met eten, dat ze bij zich had voor 't zieke mannetje... zielig. De vaderstad van Kant is geëvacueerd. Er zal nog wel een hartig potje geknokt worden. Terwijl ik dit schrijf, word ik opgevreten door vlooien en wantsen.

Een van de belangrijkste dingen die bij mijn drie maanden analyse voor den dag kwamen vergat ik te vermelden: ik wil wel en ook weer niet volwassen worden.

L. vond één vers (van leed en verrukking de weinige vruchten vallen en rotten ongenuttigd) aardig; interessant vond hij hoe het neurotische in Jenny in de ‘holpernde’ vorm tot uiting komt. Wat hij er verder analytisch van zeggen wilde, wist ik al.

Zaterdag 12.

Vanmiddag vrij: weer ontsnapte ik aan een appèl voor ‘alle’ mannen: hoewel ons bevolen was erheen te gaan, gingen we aan het ‘werk’. Onder mij woont nu een grappig kereltje dat pas uit Berlijn komt. Het is een joodse uitvoering van die aardige Gr., die later NSB' er werd. Hij spreekt zo quasi-energiek, überlegen en ironisch als alleen een Duits zakenman, die het ontbreken van zulk een ‘man van de wereld’-pose ‘provinciaal’ noemt. Het is bijvoorbeeld beneden zijn waardigheid om op zulke directe vragen als: ‘Hoe is de stemming in Berlijn?’ antwoord te geven. Later komt hij echter spontaan met heel interessante mededelingen, die echter in een soort insinuerend krantenproza gedaan schijnen te moeten worden. Deze ‘urbaniteit’, die me direct aan de corruptie en gewetenloosheid zo-

wel van Westerbork als van het regime herinnert, is het beste gekenmerkt door Hajo Hermanns woorden: ‘Wij zijn meer uit op raffinesse dan op Intelligenz.’ Wat hij vertelde, komt hierop neer (zijn stijl weer te geven vereist het talent van een Karl Krauss) dat wij het, met ons voedseltekort maar genoeg slaap, beter hebben dan de Duitse burgerbevolking die genoeg te eten heeft maar niet genoeg slaap. Zo zijn er bijvoorbeeld vannacht weer hunderte und aberhunderte ter ziele gegaan, die gisteren nog met de poot omhoog stonden, en de rest deed daarbij natuurlijk geen oog dicht. Wat het met de poot omhoog staan betreft, dit is een nog steeds algemeen verschijnsel, en wel: door angst. De uitstekende propaganda heeft in zoverre succes gehad dat de Duitser nu zegt: we móeten wel overwinnen, anders ben ik met mijn hele familie ‘erledigt’. De Bolsjewiki komen anders over ons, en de joden zouden een vreselijke wraak nemen. Het minste wat er ontstaat is een chaos, waar de Inflation kinderspel bij was. Dit is een mentaliteit waarop ook de slechtste oorlogsberichten geen uitwerking hebben dan een averechtse. Het is niet meer de stomme overwinningswaan van '14-'18, waaruit het zo hard vallen was, maar een inzicht, dat aan ieder die ermee behept is, een reële, praktische (want pessimistische) kijk op de zaak zal toeschijnen. De propaganda van de geallieerden doet daarbij aan als fraaie beloften en schone leugens. Bravo Goebbels!

Zojuist een nieuwtje: er komen 65 Wehrmachtsmensen, en er gaan 55 SS-lui weg. Naar Königsberg? Er zijn hier op het ogenblik: Joegoslaven (type Flap, Van Manen en Zusje) en joden uit Benghasi, met Engelse nationaliteit (deze doen aan als vreemde oosterlingen). De meisjes knippen van gewone Amerikaanse ‘pumps’ de achterkant af, zodat het muiltjes worden en zien niet in dat de eigen volkskunst mooier was: kenmerk van primitiviteit. Toch schijnen er waardevolle mensen onder te

schuilen. Gisteren hoorde ik een mooi meisje met ontroerende natuurstem opera-aria's zingen, door gitaar begeleid. (Van stinkjazz afgezien, het eerste instrument dat ik hier hoorde.) Er zijn Franse vrouwen van krijgsgevangenen (voor een deel typische Polinnen, kort en dik en mollig, als Françaises verkleed, voor een deel echte Franse types onder wie één, die loopt als een koningin. Er zijn ook echte Italianen, pas aangekomen uit Milaan, keurig nette mensen, van Amsterdamse joden die lid waren van de Alliance Française, of van Dante Alighieri, alleen door hun taal te onderscheiden. De Grieken, de regerende kliek, zijn ook stuk voor stuk nette lui, op enkele uitzonderingen na, die echter veel te zeggen hebben. Edgar Kunio is een pracht van een bandiet: hij poseert zelfs nog meer voor bandiet dan hij al is. Natuurlijk pikt hij de mensen eruit, op appèl, maar is het niet hun eigen stommiteit dat ze daar verschijnen? Maakte hij Mams niet laatst een compliment, dat ze nooit iets vroeg, en zich zo handig drukte. Er is geen reden om met die man na de oorlog geen borrel te drinken. Als geheel echter zijn ze te solidair dan dat ze andermans levensrecht kunnen erkennen. Een doodenkele neemt nooit iets extra's aan (Sealtiel) maar de rest heeft van alles waar gebrek aan is hier, volop (brood, boter, kwark, jam, mosselen, sigaretten). Wij zouden net zo zijn, Westerbork bewijst het.

Hier ontbreekt zowel de normale geslachtsdrift, met alle vertakkingen (er is geen gêne, er wordt niet gevuilbekt, er wordt niet geflirt, niemand is hoffelijk behalve Grieken en keukenpersoneel) als de homo-erotiek, die kameraadschap heet. Zeer zelden interesseert zich hier iemand werkelijk voor een ander. Alleen: goede huwelijken worden nog beter, en moeders doen alles voor hun kinderen - ook volwassen kinderen. De familiebanden worden hechter: volwassen broers en zusters helpen elkaar. De corruptie is daardoor niet zó immoreel als hij anders

zou zijn: het is een soort statisch: ‘Sauve qui peut, crève qui ne peut.’ Edgar heeft zo'n tien aardige meisjes, die hij helpt, ten onrechte spreekt men daarvan schande: de meisjes zijn het enige aardige hier. Ook tegenover Mams, nu hij haar wat vaker ziet, is hij heel geschikt en spreekt nooit van tegenprestaties. Vandaag vrat ik een doosje Davitamon, vanwege de zoete smaak. Zou ik verkalken, dan heb ik nu tenminste een geldige reden!

14 aug.

Gisteren middag zou mevrouw G. voordragen, en al had ik de onbewuste handigheid lekker in de zon in te slapen, ik werd gewekt doordat net de plaats van mijn siësta ook de plek van de voordracht was. Ze droeg voor: Rogier, en nog een paar stomme Hollandse gedichten. Daarna: Kornelis had een ruit gebroken, en een ander komisch iets, wat ze heel goed bleek te kunnen, 's Avonds hadden L. en ik het erover en ik ben het zeer met hem eens dat poëzie niet te beschaafd moet zijn.

Toen 'k eenmaal wakker was ben ik S. Cohen gaan halen. Dit is een jongen van 18 *(ik was zelf 23)*, wiens verzen ik in Westerbork niet, maar wiens feu sacré ik wel bewonderde (nu lees ik dingen van hem en vind ze veel beter dan de mijne). Hij legitimeerde zich als dichter en legde, door dát beeld te gebruiken, de situatie van het ogenblik prima vast door Kornelis te beschrijven als: ‘Zo'n jongen, gemaakt van hongeroedeem; zet je er je vinger in, dan blijft hij erin staan.’ Het beeld was prima en niemand vond het ongewoon! In gewone tijden associeert men hongeroedeem veeleer aan Brits-Indië, wanneer de rijstoogst mislukt. Nú aan Kornelis had een ruit gebroken. Ik vind de Grieken steeds aardiger. Zeker is het dat van de Hollanders het gemiddelde niveau het allerlaagst is.

Na de lectuur van Cohens werk zou ik graag ook zelf...

Ik zit weer onder de impetigo, door vlooien- of wantsenbeten. Geluid locale: ‘De soep is zoet en aangebrand.’

Hans Stein, die na het incident van laatst een dag gezeten had, en weer vrijgelaten was, ja, een baan had bij de zogenaamde Lagerwache, werd plotseling weggehaald en is niet meer in 't kamp. Met hem twee anderen, die schoenen gestolen hadden, en daarvoor hun straf al uitgezeten. Ik geloof dat de autoriteiten Steins optreden als een begin van oproer, en het schoenen stelen als een begin van sabotage willen voorstellen, om hun onmisbaarheid hier te kunnen verdedigen. Arme Stein!

15 aug.

Mams werd vanmiddag op appèl onwel, en viel flauw op weg naar haar barak. Het ging haar vanavond beter: ze zat Jiddische liedjes te zingen in bed, met gesloten ogen: ze stelde een programma samen en hield wapenschouw.

4000 mensen zijn aangekomen, en wonen in de grote tenten, op stro. Vrouwen en kinderen uit Warschau. Pro-Duits? We hadden een pakket van Hans, dit is deze week het derde!

Nu eindelijk de pakketten komen, zullen de Duitsers het wel spoedig verbieden. Op mijn pakket van eergisteren stond een baraknummer! Dit pakket, inhoudende suiker, gortmout, 2 stukken zeep (!) 40 sigaretten (!) hielp Mams zo snel over de depressie heen?

Met dr. L. afgesproken dat ik zal trachten de bewuste ballade te schrijven, de moeilijkheden kunnen niet anders dan leerzaam zijn. Het eten was gisteren 1 l, maar veel dikker: vandaag zal het even weinig als gisteren zijn, maar weer dun als vroeger. Misschien is er dan 's avonds dunne gortpap. (In de pap zit nooit melk; water, een beetje meelspijs, zout of suiker en wat thijm, zijn de ingrediënten.) De enorme honger komt ook daardoor, dat belangrijke componenten in het eten ontbreken: men wil zóveel van het eiwitarme eten eten, tot men eiwit genoeg heeft. Het pak was een week geleden afgestuurd: waarschijnlijk is er uit Constantinopel geschreven dat we honger

hebben. Ik hoorde, toen kinderen met poppen speelden, een meisje zeggen: hier heb jij 1000 liter.

Vandaag kwamen nog steeds vrouwen en kinderen uit Warschau binnen. Van de Hongaren gaan er 350, een klein deel dus, naar Zwitserland voor Austausch. Vanavond geen L. Paps ligt ook ziek met buikloop. Aan de Sodomballade met zeer weinig succes gewerkt. Er komen weer auto's met vrouwen en kinderen langs. Het zijn vrouwen en kinderen van opstandelingen. Van het eten zijn ze verrukt: net als wij in het begin sturen ze gamellen terug die vandaag niet onder ons verdeeld zijn omdat er gisteren heibel bij de verdeling was en de één of ander dat aan de moffen verteld heeft.

Morgen is het met mijn luie leven afgelopen? Er zijn petten aangekomen en men heeft daarvoor 150 arbeidskrachten weer nodig. Nu lopen er wel velen in het kamp, van de laatste transporten, die nog nooit gewerkt hebben, maar toch.

Dasberg, toen ik z'n buurman Cohen de dichter opzocht, liet juist kleren, dekens, matras, et cetera met lysol afspuiten. Hij vertelde van niets zo'n afschuw te hebben als van ongedierte, en nadat hij gemerkt had dat er iets hem beet, had hij alles nieuw aangetrokken uit tot dusver onaangeroerde bagage, tot nieuwe schoenen toe. Of het zal helpen? Mij viel bij dat alles de keurige netheid op, ook van dingen die ik godsonmogelijk in een net geheel zou kunnen invoegen, een Perzisch tapijt bijvoorbeeld, zoals sommige nette burgermensen op tafel hebben liggen, en waar hij zijn onderlaken mee schraagt. Hij zei - een alleraardigst gojs geintje - dat hij hoopte nog eens op dit ‘tapijt van Bagdad’ 's nachts weg te zullen vliegen. De man is, bij alle joods leiderschap, een van de meest Hollandse Hollanders, die ooit de hbs verlieten. Toch een prachtkerel. C. hoopt vanavond te worden opgenomen in het ziekenhuis (hij heeft een vochtig eczeem in de lies, dat vandaag ook penis en scrotum aantastte).

Dan kan hij schrijven. Vandaag op bezoek bij Mams, zag ik een van de mooie meisjes V. naakt; ze waande zich ongezien, maar dat verhoogde de natuurlijke, gezonde lekkerheid. Voor 't eerst hier dat zoiets me echt deugd doet. Als de objecten begeerlijker waren zou ik misschien niet zo aseksueel zijn. (De meisjes V. zijn hier op een afstammingsonderzoek!) Vannacht had ik een poll.

17 aug., 's ochtends halfzes.

Gisteren kwam ik bij de schilkeuken van keuken I: maak nu deel uit van de lagere eiwitaristocratie. Een tweede wens ging in vervulling: iemand verkocht me iets, en wil na de oorlog er £1 voor hebben! Het is Ru C. Ik heb een bedorven maag van de witte boontjes met speksoep, die ik niet eens geheel opkon ('t was na de lunch; we krijgen ons eigen eten in de barak) en waar direct twee collega's heibel over kregen toen ik het restje weggaf.

's Avonds.

's Ochtends had ik juist de stoute schoenen aangetrokken en Edgar gevraagd: hoe moet ik het aanleggen om in de keuken te komen? Hij zei dat dit door Rau moest, wat ikzelf wel wist. Ook kon hij me niet een seintje geven; hij wist niet van tevoren wanneer Rau mensen zocht. Maar toen ik enige uren later in het kamp liep niets te doen was hij net mensen aan het zoeken voor schilkeuken van keuken I, vroeg me of ik dáárin wilde komen, en na enige aarzeling deed ik het. De rest van de nieuwelingen is rapaille. De ergste liep er vanavond in bij een poging pap het kamp binnen te smokkelen. *(De Duitser, Scharführer)* Theo was over z'n ontdekking zo verheugd, dat hij de man, zonder hem te slaan, ontsloeg. Keuken I kookt voor de rest van het kamp: politieke gevangenen, interneringskamp, Hongaren en nieuw aangekomenen. Het eten is beter, en er is vaak pap en thee met veel suiker. Ook kan Theo, zijnde hoger in rang en royaal van aard, zich meer vrijgevigheid permitteren dan zijn

plaatsvervanger in keuken II Gisteren ergerde ik me aan twee Hongaren, die, in Biarritz-kleding, met jasjes zonder revers, gouden armband-horloge, peau de suède schoenen, en met ouderwetse dikke buiken, koolrapen ter verdeling onder hun mensen kwamen halen, en die zich, na hun baar te hebben laten vullen door ons, tot drie keer toe de zakken met koolrapen volstopten. Afgezien dáárvan dat iemand van ons, die dit uit honger deed, in de bunker zou gaan, vond ik het deze heren zeer misstaan, die 's middags de befaamde witte bonen gegeten hadden, waaraan ik me mijn maag had bedorven. Men zou ze een koolraapwinter toewensen!

Toen vandaag 250 Hongaren weggingen naar Zwitserland, zongen de anderen het hatikwa. In plaats van onder de indruk te komen dacht ik: een kwestie van eiwit. Ik kan in deze baan niet met bloot bovenlijf werken, wat me zeer spijt.

Vanavond toch nog even met L. gepraat.

Gisteren zei Petra: wil je in deze baan blijven, dan moet je vlugger reageren en je niet zo gek aankleden. Dit had ze aan mijn voorarbeider, de gibber Jacob Soep (nomen est omen), ontlokt. *(‘Gibber’ betekent ‘krachtpatser’. 1964: ik stel er nu prijs op, met het perspectief van 20 jaar langer levenservaring, als mijn mening te kennen te geven dat Jacob Soep wonderen van geduld met mij gepresteerd moet hebben.)* Vandaag sloofde ik me dus uit en ben nu moe. Van de 300 pakketten is de helft al uitgereikt; ik ben al tevreden als van de resterende 75 voor ons zijn.

Renate G. is ploegbazin van onze vrouwen: daar zijzelve dagboek houdt, acht ik me geacquitteerd. In de loop van de morgen informeerde Edgar aan Mams' ziekbed ('t gaat haar beter, 't zou een hartkwestie zijn) hoe haar mijn baan beviel. ‘Dit kost u nu eens géén rugzak,’ zei hijzelf, ‘dit is, wat wij in Bergen-Belsen noemen, een Relatie.’ Toevallig had ik hem, van m'n werk komend, dus zonder dit te weten, bedankt, en een vriend-

schappelijke klop op schouder geoogst. Het is ondraaglijk warm.

16(?) aug. zondagmiddag.

Gisterenmorgen werden alle Zuid-Amerikanen van appèl weggeroepen. Op het appèl riep men ook Paps op, die ook al niet vlug genoeg reageerde: hij werd weer teruggestuurd en moest nog eens komen, maar dan vlugger.

(Was het bij die gelegenheid, dat Weisz met een snaaks: 'es ist ein Nervenarzt', de situatie redde?)

Het bleek dat we drie nationaliteiten bezitten, n.l. Paraguay, San Salvador en Nederland, en een Palestina-certificaat. Daar we het niet helpen kunnen, hoop ik dat het zal loslopen. Omineus is dat later allen, die tevens Palestina-papieren hadden, apart moesten gaan staan en geteld werden. Is de kalle zu schön? Vandaag lig ik met de buik vol in de zon (vanmorgen sloeg en trapte Theo me, omdat ik een kool liet vallen) en daar de inkt op m'n pen al opdroogt, moet ik (voorlopig?) ophouden.

Avond.

't Gesprek met L.: het vervelende van deze halve analytische situatie is dat 's mans objectiviteit niet meer buiten kijf staat. We hadden 't over Sinclair Lewis, die volgens hem in latere tijden zal gelden als een van de belangrijkste auteurs van deze tijd. Ik daarentegen stelde hem met Feuchtwanger op één lijn en noemde 't 'kitsch'... *(groot geouwehoer)*... ik zal wellicht waardeloze, abortieve, onrijpe en vlakke, langdradige zaken voortbrengen, maar nooit kitsch. Ik kan het niet, ik hoef geen moeite te doen om het te vermijden.

Misschien, als ik componist was, op muzikaal gebied wél.

25 aug.

Gisteren werd ik ontslagen. Ik had al ingezien dat er een overcompleet was en Abel had voelhorens uitgestoken bij

Friedmann. Die zei dat ik goed mijn best deed, en dat er geen sprake van was dat ik ontslagen zou worden.

Nu is Fr. chef-kok; baas in de schilkeuken is Jacob Soep, een Doppelstaatler, die heel goed met Theo overweg kan. Deze zag mij toch al met lede ogen. Edgar had mij hem min of meer aangesmeerd. Ik ben te zeer een jongeheer.

(Doppelstaatler zijn deels afstammelingen van joden, die in het laatst van de vorige eeuw naar Engeland vertrokken, omdat ze van een bevriend commissaris de tip gekregen hadden dat ze maar eens Engelse bokking moesten gaan eten [ze heten daarom ook wel bokkingeters]. Was het delict vergeten, dan kwamen ze terug, met de door hen verwekte kinderen, die nu twee nationaliteiten hadden: de Hollandse van pa, de Engelse door in Engeland te zijn geboren.

1964: één Doppelstaatler, wijlen de heer Bierman, toen ik hem enkele jaren na de oorlog bij de kapper ontmoette, had dit dag boek in de gedrukte versie gelezen en hij zei: 'Maar jij behoorde óók tot een groep.' Toen ik dat niet meteen begreep noemde hij een aantal gewone mensen op, met wie in mijn ogen niets speciaals was...

Voor het eerst begreep ik wat een 'groep' is! Nu zie ik in dat het enkel vooroordeel moet zijn geweest, waardoor ik bovengegeven verklaring van het ontstaan van die groep kritiekloos aannam.)

Gisterochtend nu, werden van de 10 nieuwe 5 ontslagen. Friedmann legitimeerde zich als veelbelovend man door te zeggen dat de zaak alweer in orde was, wat niet wegnam dat vanmorgen wel een van de ontslagenen teruggenomen is, maar niet ik: een Doppelstaatler. Straks zal ik dat toch Friedmann onder de neus wrijven, maar niet zo dat hij een excuus krijgt ruzie met me te maken. Mevr. S., wier man in hetzelfde schuitje vaart als ik, heeft mevr. Friedmann al zodanig opgestookt dat ze beter op de hoogte bleek dan haar man. Al met al was het gisteren een rotdag. Vandaag vond ik het zo leuk dat ik meteen weer een (voorlopig) baantje in het kamp had, dat ik - nog -

geen last had van honger. Dat gevoel was ik in een week volkomen vergeten! Naar voel ik me van de prontosil, die ik met weinig succes tegen impetigo inneem. Goed politiek nieuws van de laatste dagen blijkt nergens bevestigd te worden: wel spreekt men van... Paketsperre over heel Duitsland. ‘De duivel schijt op een grote hoop’ geldt ook in het negatieve! En niet alleen voor de duivel, naar ik al gemerkt heb in mijn nieuwe baan: plees schoonmaken en wacht houden in het washok van de 12.

Beter dan *Der triebhafte Karakter* van Reich geeft de volgende anekdote het karakter van de Doppelstaatler weer: ik vraag mevrouw X. waarom haar man in de bunker zat. ‘Me man hep een ringetje gevonden, en toen hep een italjaan 'n valse eed geswore, dattie em hém heb aangebode.’

Elkeen aan haar tafel geloofde dat kennelijk. Abel, die openbaar aanklager is, legde me echter uit dat 1) het ringetje een gouden ring geweest was en niet alleen dat, maar 2) ook een zakmes, dat er 3) de naam van den eigenaar in stond, dat 4) de Italiaan die een valse eed gezworen had, er vier geweest waren, dat 5) genoemde voorwerpen waren weggeraakt in het washok juist op de dag, dat X. ze te koop had aangeboden, X., die nog wilde beweren, dat hij ermee op weg was naar ‘gevonden voorwerpen’. Toch is het n u t t i g , dat X.’ lezing van de zaak algemeen geaccepteerd wordt.

Zondag 3 september.

Ben allang weer terug in die baan, toch steeds labiel. Overwerken is regel, meest tot na 8 uur. Om 9 uur 45 of vroeger gaat het licht uit; vaak kan ik me, schoon smerig tot en met, niet wassen. Vandaar ook dat ik zo weinig schrijven kan. Ikzelf eet nu genoeg, en zou, als het zo door kon gaan, in betere conditie terugkomen dan waarin ik ben weggehaald. Mijn ouders profiteren nog haast niet mee, ik eet te veel brood

en kan het niet laten. De IPA zegt dat er in Holland gevochten wordt; als Amsterdam nu maar heel blijft.

Ik kan de naam ‘Ada’ niet horen zonder me teleurgesteld te voelen, dat het dé juffrouw van die naam niet is. Het bleek mij te troosten, in gesprek met L., dat mijn verhoudingen eigenlijk alle al jaren aan de gang zijn. Nu ik meer eet, voel ik weer man te zijn. Koosje werkt in het levensmiddelenmagazijn. Nog twee weken status-quo en er komt weer erotiek aan te pas? De W.'s werken ook in 't magazijn. Hun komt het zeer goed te pas, het redt hun 't leven.

11 sept.

Weer ontslagdreigingen, weer kwam Soep met de uit de lucht gegrepenste klachten bij Friedmann. Vorige keer stuurde ik er Paps op af, die met een van de drie laarste goede sigaren naar Soep ging en, geheel volgens mijn instructies, hem zo'n beetje tot leraar bestempelde: ‘Als m'n zoon niet werkt, geef hem dan gerust op z'n kop. Hij kan et voor z'n leven plezier van hebben.’ Nu wil ik me maar handhaven, zolang het gaat, en verder lijdzaam zijn: een maand lang heb ik al geen honger meer. De draad die m'n leven bijeenhoudt, het geheugen, is van slechte kwaliteit. Daardoor krijgt al het vroegere iets onwezenlijks. Er waren te weinig objectbezettingen?

Of Aken wel of niet waar is, laat me koud. Holland was ook al niet waar! Het is al 10 voor 6; ik ben toch al laat met opstaan. Met ochtendappèl is het nog donker vaak. Dikwijls brandt er geen licht bij het aankleden.

16 sept.

Flap is 24 mei naar Dachau vertrokkenen. Uit het revier in Vught was hij ontslagen, omdat hij er mensen te lang had ingelaten. In Dachau - en ook in Vught - was het veel beter dan hier. Ik weet dit alles van hierheen gekomen ‘mischlingen’. Vught is geliquideerd; de ongelooflijkste zaken komen hier-

heen, ook proviand. Gisteren loste ik wagens tot 12 uur, na eerst tot 8 gewerkt te hebben. Het is nu 7 u. 30 en ik wil me nog wassen. Maastricht is gevallen, en naar men zegt Den Bosch en Eindhoven. De SD is uit Holland weg. Alles is in beweging. Men bouwt hier vele nieuwe barakken. Ook Paps moet meer werken; toevallig heeft hij ook medisch werk (kinderverlamming). Het is te donker hier.

28(?) sept.

(gisteren Verzoendag) heb ik van 10 voor tot 10 na 6 de tijd. In de afgelopen weken werd Paps officieel tot medewerker van het ziekenhuis: neuroloog vooral. Een keer werden op appèl eerst wij, en daarna de zogenaamde Doppelstaatlers opgeroepen; vreemd genoeg werden die wel, en wij niet ondervraagd. Men had ons zo'n beetje bij vergissing geroepen.

Laatst werd ik binnengeroepen in de keuken om een ketel te roeren - en onder de meest vreugdevolle en triomfantelijke gedachten (zo moesten m'n kennissen me zien, die misschien ongerust zijn, straks neemt-ie me in de keuken) liet ik 600 l soep aanbranden. Friedmann draaide toen om, ik kan geen goed meer doen, en toen laatst Theo, de Oberscharführer, me aannemen wilde raadde hij mij af... Toch kom ik er op den duur wel in, al is er een kans dat ik vóórdien de schilkeuken uitvlieg (Soep heeft vier vrienden een plaatsje beloofd) en al kom ik nú al niet uit met m'n slaap.

Psychologisch interessant is de verhouding tussen Theo en Soep: hoe goed ze bij elkaar passen, de een een echte Duitser, de ander een krachtpatser uit het getto, oud-worstelkampioen. Theo is door de kracht geïmponeerd; het accent hoort hij niet; een zekere goedige rechtschapenheid lijkt Soep te bezitten. Theo is een vreselijke driftkop, met goede kanten. Hij is religieus geïnteresseerd, omdat zijn ouders vroom katholiek waren. Degenen, die gisteren vastten, legde hij niets in de weg en liet

ze eerder naar huis gaan; zijn collega van keuken II heeft ze laten werken, terwijl de anderen aten! Ik lig nu onder de oud-Vughtenaren, heel aardige ketels, die kameraadschappelijk met elkaar en mij omgaan: Jean Mesritz herinnert me aan Kompaan, en een jongen Z. ging in Vught veel met Flap om. *(Jean M., gepakt als Engelandvaarder, had omzwervingen achter de rug door bijna alle Duitse concentratiekampen. Toen ik hem eens vroeg wat nu wel zijn onaangenaamste ervaring geweest was, zei hij: 'Het ergste is wanneer je na een hele dag in de regen gewerkt te hebben een paar uur langer dan je gedacht had, plotseling op de terugweg merkt een vorstelijke grap bedacht te hebben en die enthousiast vertelt en dan merkt dat niemand hem begrijpt.')*

Er is ook een leuk meisje bij, dat mooi zingt. Vroeg naar bed gaande, en lang met de buren en hun gasten pratend, heb ik tijd voor dagboek, wassen noch Koosje. Deze laatste verveelt niet, maar houdt op te interesseren. De oorlog schijnt heel goed te gaan, maar niemand weet iets zeker, ook weet niemand of Nederland nu al of niet bevrijd is. Mij schijnt het toch wel zeker dat enige plaatsen van België uit genomen zijn.

8 okt.

Vandaag is een lijst opgelezen, op het morgenappèl: al spoedig bleek dat het dubieuze Kalmeyers en Doppelstaatler waren. Later hoorden wij dat de opgelezen mensen naar een ander kamp gaan. De betere voeding maakt me gevoelig, en heel gedeprimeerd ben ik, Mechanicus gaat, en Presburg met vrouw, en mevrouw Pick - Pick is blijkbaar niet veel slechter af, dan wanneer hij niet stout geweest was - en Ernst Menco en de Hedemans. De rest laat mij onverschillig. *(1964: zo heb ik in '45 de nog krassere term uit het m.s. vertaald. Achteraf was de vertaling slecht. Dit transport was me in het geheel niet onverschillig. We waren er bijna zelf bij geweest wanneer niet iemand van de administratie ons had gewaarschuwd om niet te reageren toen er officieel werd gevraagd wie er nog méér zijn joodse afstamming wou aanvechten. Wij hadden een aantal met dat doel vervalste do-*

cumenten, maar die bleken nu alleen voldoende om wegens Behördenbelastigung in een ander kamp terecht te komen [waar niemand uit kwam]. We waren natuurlijk bang dat de aanvraag van destijds alsnog aan het licht zou komen. Nu de poging was mislukt, leek zij plotseling oneervol bovendien.) Het afscheid van Mechanicus: hij hield een verward, dement betoog over de dominees, die de kern van ‘ons volk’ waren. Een afgebrokkeld, bouwvallig huis van edel marmer: zelfs afgetakeld is hij me veel liever dan vele anderen. Gisterenavond kuste ik een vrouwspersoon, in de mening dat ze vandaag naar 't Sneebaumlager verhuizen zou. Het ging niet door: nu zit ze op mijn voeteneind en vraagt wat ik schrijf. God zal me ook uit deze situatie wel weer redden... Het hele kamp verandert, overal nieuwe barakken, waar nog open, met gras begroeide plekken waren. Kwam de zomerzon terug, men zou niet weten waar te zitten. Een tijd lang leek het zeker dat Holland vrij was; nu schijnt dit niet zo zeker meer. We gaan de winter weer in. Leven doe ik eigenlijk niet: ik vreet, slaap, en mijmer in een niet geheel wakende staat. Langzaam keert het libido terug, dat - en dit maakte de band met m'n vroegere leven zo zwak - vrijwel weg was sinds de testikeloedeem. Langzamerhand kan ik me vroegere stemmingen en reacties weer indenken en herinneren. Voor de keuken, ik weet het nu, ben ik niet sterk genoeg.

13 okt.

Black Friday. Feestelijke ijsbaanstemming: er wordt brood uitgeladen bij schijnwerperlicht uit de wachttorens. Ik schaatste er op m'n klompen door. Mams gedeprimeerd door transportgeruchten. Drie uit de keuken bij ons. De situatie gevaarlijk; hoewel mijn werk goed is, is de positie van drie anderen, die hun kameraden bestelen en handig lijntrekken, door goede relatie met Soep veel beter. Het zal Paps weer een sigaar kosten, en zal zelfs dat helpen? Jammer.

Het gesprek vandaag aan de mannentafel *(in de schilkeuken)*,

ging - ik verkneukelde mij - over mensen die voor weddenschap of bluf 15 roomhorens aten, of 20 glazen bier dronken. Daarna kwam het gesprek op de geheimzinnige kampziekte, waaraan zo veel jonge mensen sterven. Men ís nog niet in Amsterdam! Jean M. werkt in de paardenstal en mag niet klagen. Ik hoop niet dat het waar is, dat de Mischlingen weggaan. Ik denk vaak complete zinnen voor 't dagboek. Maar meestal is het licht uit als ik slapen ga.

16 okt., maandag.

Een van de blonde Mischlingwijven, die herhaaldelijk aan de overzij op visite kwamen, bleek de manzieke P. de A.N. te wezen. Nu heeft ze *(gesupprimeerd)* en haar verloofde ook, een merkwaardige coïncidentie. Koosje, met wie ik de banden nauwer aanhaal - ik vond het zonde, zo aan mijn luiheid toegevende het veld te ruimen voor Martin L. - had vanavond 39,5. E d g a r is afgezet door de commandant persoonlijk. Ik was al van plan, uit afkeer van ezelstrappen, niets aan mijn houding jegens de man te veranderen en nu blijkt dat iedereen, 't zij uit snobisme, 't zij uit lafheid, hetzelfde doet. Hij werkt vlak bij de keuken en eet als vanouds van alle walletjes: keuken, magazijn, kelder. Ook ik eet weleens elders; ik heb alleen tegenwerking van Soep, die luid misbaar maakt als ik even weg ben. Drie uit de keuken, bij ons gekomen, zijn weer geloosd. Mijn vaders laatste sigaar was goed belegd: ik héb het baantje nog. Ik ben niet de slechtste werker meer, en mijn positie is wat beter. Dit komt ook doordat Jackie F., een edel jong, Jaap G., een brave oud-lyceïst en ik, een soort verbond gesloten hebben, waardoor we sterker staan tegenover de onderwereld. Wij delen alles, en helpen elkaar aan werk.

(Het was steeds zaak, in 'Bewegung' te zijn. Voor elk werk waren er altijd te veel mensen, behalve voor de zeer onaangename karweitjes. Wij specialiseerden ons in de aardappelvoorziening, en dit werk werd, doordat er steeds min-

der aardappelen gebruikt werden, gedurig lichter. Was er te weinig werk voor drie, dan verdween er een naar de aardappelkelder en trachtte van een relatie aldaar boterhammen te krijgen.)

Mams had gisteravond een hevige aanval van kiespijn, die bij kaarslicht is weggeboord. Dasberg is de nieuwe Edgar. Hij heeft alvast de dikke Sp., een zeer onsympathieke dienstklopper, die zichzelf zo'n beetje tot commissaris van politie had opgewerkt, afgezet. Ook krijgt hij sinds enige tijd bij ons in het magazijn wat bijvoeding. Zelfs mijn ouders heb ik het niet zo gegund als hem. Wat me op het werk zo tegenstaat, is de onaangename mentaliteit van de vrouwen, die bij gelijke emolumenten veel minder werken, en ons niets extra's gunnen. Soeps vriendinnen en magen zijn de luidruchtigste, en hebben mij bijvoorbeeld tot ‘doodvreter’ gestempeld. Zo krijg ik steeds stekeligheden te slikken als ik mijn eten kom halen. E. en Sch., twee magen, zitten ons bijzonder tegen. E. heeft van mij al vaak de waarheid gehoord; hij revancheert zich door Jacob S. tegen me op te zetten. Ik kan tegen de oude Waterlooplein-banden niet op. Renate ook niet. Die wordt aardiger, naarmate de praktijk haar van haar eerzucht af helpt. Friedmann is een insect. Jacob een stuk plebs, de wijven een stinkende zwijnentroep, de mannen een stel k. Prettige werkkring! *(Aardige employé.)*

Woensdagochtend 18.

Gisteren onaangenaam incident. Jaap, Jackie en ik verwachtten in de kelder iets te zullen krijgen. Het viel erg tegen: vier droge boterhammen, die iemand persoonlijk afstond. Het was onmogelijk geweest alleen met ons drieën weg te komen, en een oude kerel zag het, een Pool die boven met sonoor basgeluid schandaal maakte, dat wij zo'n groot stuk (hij wees een brood) gekregen hadden en hem erbij hadden laten staan. Ik poogde Soep duidelijk te maken dat het maar een klein stukje was geweest, en dat de man juist was weg-

gereden met z'n kruiwagen: vergeefs. Wij van alle mensen, heten oncollegiaal. D., die pas spek voor allen bestemd zelf heeft opgegeten, maakte ons in alle ernst een standje et cetera. Ik schreeuwde heel hard tegen Soep, die met ontslag op staande voet reageerde. Het bleek toch de juiste houding te zijn geweest, van ontslag kwam natuurlijk niets, en Soep leek's middags de zaak vergeten.

Renate, die herhaaldelijk door Friedmann zeer onheus de keuken uitgezet is, beklaagde zich bij Theo en kreeg gelijk. Dit zal haar positie ten goede komen.

Ik las gisteravond Nietzsche. Het enige aardige er aan is dat het me aan Huik en Flap herinnert, die hem zo bewonderen. Mesritz had Louise op bezoek, en zoende haar met geweld. Louise zei, dat hij aan ‘liefdestirannie’ leed. Mesritz: ‘Dat hindert niet, als er maar liefde bij te pas komt.’

Avond 18.

Dasberg strop: door Theo eruit gegooid, die al D.'s geheimste schuldgevoelens belichaamde: ‘U bent zeker alleen Dienstleiter om te vreten.’

Aan Jackie heb ik eigenlijk veel te danken: hij ziet een beetje tegen mij op, begrijpt wat ik zeg, en leerde me hoe ik me gedragen moet. Hij was in de keuken en heeft zich, tegen Theo's wens in, bij ons teruggetrokken. Vanaf die dag, realiseer ik me nu, is mijn overdreven angstvalligheid weg en blunder ik veel minder. Jammer dat hij, een godsdienstige en algemeen gehate vader bewonderend, nog wat bigot is. Mams buikloop. Broodrantsoen kleiner, ⅔ boter. We gaan winter in. Nieuwe klompen nu al bijna onbruikbaar. Gelukkig werkdag ook korter geworden, en baan iets minder avontuurlijk.

Dinsdag 24, 's avonds halfacht.

Zal het licht het even houden? Oberscharführer Theo leed verlies; vrouw en/of kinderen doodgebombd. Niemand gunde hem dit. Licht uit.

Woensdag 25.

Kwade strop: we krijgen niets meer. De keukenmensen wilden het middageten in de barak óók nog hebben, zoals wij het immers ook kregen. Gevolg: zijzelf krijgen veel minder, wij niets meer. Sina M., de nieuwe voorarbeidster (Renate is aan Friedmanns rancune ten offer gevallen, Theo is weg) is een sekreet. Vroeger controleuse in een sigarettenfabriek, kan ze heel goed opjagen - met als enig gevolg dat we te vroeg klaar zijn - maar slecht organiseren. Jacob schijnt blij dat het werk hem uit handen wordt genomen, en bemoeit zich nergens meer mee. Wij mannen zijn vooral het mikpunt, en onder de mannen juist weer de vier jongsten, die toevallig ook de netsten zijn. Jaap G. durft weleens iets terug te zeggen; ik (nog) niet, bij mij is de dreiging met ontslag nog effectief. Theo blijft 14 dagen weg, het is de vraag of met hem het eten terugkomt. Proeve van conversatie: ‘U ziet er goed uit, meneer Wormser.’ ‘Ja, maar er is véél oedeem bij.’

Ik voelde me beroerd vanmiddag, at niet mee van het galgenmaal. Het zijn de zenuwen, die het afleggen tegen zo veel antipathieks. De Stürmer geeft een getrouw beeld van de werkelijkheid, *(maar een onvolledig: de ariërs zijn niet beter;)* ik zag het toen de oude zak E. met zijn ingeslagen neus en kaalgeschoren boeventronie kopjes gaf en lief schalks keek om eten te krijgen. De stortregen van invectieven, van Jacob, Sina, en van alle vrouwen, wordt me te veel. Juist hoor ik dat morgenochtend alles om 5 uur op moet staan.

Donderdag 26.

Als ik in 't pikdonker ga poepen, zitten altijd m'n vrienden Jaap en Jackie er al, dat is heel gezellig. Het niet-eten zal op den duur wel weer in orde komen. Louise van Jean is erg bang in donker, zoals bleek toen weer het licht om halfacht uitging, net toen ze van haar werk kwam (de schoenen werken tegenwoordig tot halfacht). Dit komt doordat ze tot de 72 vrou-

wen heeft behoord, die destijds in Vught 48 uur in een vierpersoonscel gezeten hebben. 12 waren gestikt of doodgetrapt, anderen krankzinnig.

Vanmorgen had ik wat broodpap, bewaard van gisteren, er dreef een wants in! Jacobs eigenaardigheden zullen hier niet vereeuwigd worden: dan had hij zich maar niet zo op de achtergrond moeten laten drukken door Sina M.: mij spaart het trouwens onaangenaam geschrijf. Alleen: hij zegt vaak: ‘nog is gezegd’, ‘hou daar rekening mee’, ‘maak gauw af’, ‘ze maken me misselijk’, ‘géén uur hoor’, ‘ik neem geen bekattering [uitschijter] voor een ander’, ‘moet ik dan overal m'n ogen opzetten, datte die vate wegkomme’, ‘men zíet het’. Wanneer hij iets vertelt, knikken Jaap en ik braaf van ja, maar bekennen elkaar achteraf dat we er geen touw aan kunnen vastknopen. Evenzeer reageert hij met lege blikken op ons Oxforddutch. Vervelend is zijn gewoonte om aan iedereen te vertellen wat voor stommelingen wij zijn, ‘twaalf man heb ik en nog gebeurt er... niets’. Vooral Engelander krijgt vaak op zijn kop, en wordt dan achteraf vetgemest. Er zijn theorieën dat Jacob verplichtingen aan hem heeft. Ik geloof dat het een oude achting voor de vroegere rijkaard is, die nog nawerkt, met sigaren gevoed. Hij is een grote sterke blonde kerel met een kuif. Alleen de voeten zijn zeer Jiddisch. Als bij instinct draagt hij in het kamp schoenen, maar in de keuken rubberlaarzen.

Vrijdag 27.

Het bezoek, dat de commandant ten tweede male aan het kamp zou brengen, ging niet door; had ik me echter, zoals ik eerst van plan was, te bed gelegd, dan had ik weer calorieën gemist.

Vanmorgen sneed ik me in de vinger en vlak daarna werd het mij zwart voor de ogen. Vreemd genoeg: ik gaf niet mee, en hoewel het steeds erger werd maakte ik me nijdig (met het oog

op het bloedsuikergehalte) en wilde per se niet dood. (Want zo leek het mij leek: het was immers niet tegen te houden). Na gepoept te hebben - de aandrang was plotseling, en met mijn ziekenpose geleund op vrouwenarm, mocht ik voor m'n beurt - was ik beter. Als wij 's middags overblijven, wordt ons eten in de barak tegenwoordig gesperrt, de melding van 12 man was al doorgegeven, desondanks naar de barak, dervend 1 portie eten. Toen was iedereen van m'n ziekzijn overtuigd, en toen ik 's middags toch kwam, hoefde ik niets te doen.

's Ochtends van halfacht tot halfeen vigeert de gevreesde vrek uit keuken 11, daarvóór en daarna een mens, ‘Opa’. Zo valt alles toch wel weer méé. Jacob heeft zich bedacht. Twee keer per dag, eenmaal 's ochtends en eenmaal 's middags maakt hij nu Sina een scène over een x-beliebig onderwerp, om haar op haar plaats te houden. Verder laat hij 't werk aan haar over. Dezelfde tactiek had Theo jegens Friedmann toegepast. Renate is ziek, haar papieren stijgen. Die van haar ‘lieve vriendin’, J.L., naar mijn mening nog méér. Deze figuur op de achtergrond moet ik te vriend houden.

Jackie en Jaap overdag, m'n ouders en Jean en Louise 's avonds, laten me het gevoel mens te zijn.

Vrijdag 3 of 4 november.

Gisteren liep het gerucht dat, nu SS-keuken en schilkeuken al door Poolse meisjes zijn overgenomen, wij vandaag zouden worden ‘abgelöst’; 150 man keukenpersoneel zou uit Dachau zijn aangekomen. Het kan me veel minder schelen, dan wanneer ik alleen werd ontslagen. Het is ochtend; 's avonds is te vaak het licht uit. De idylle tussen Mesritz en Louise is afgelopen: L. komt pas om halfacht thuis en Jean, die om halfvier op moet staan, al om 5 uur. In de afgelopen week weer een conflict met Soep, die zei: ‘Je krijgt de laatste dagen een veel te grote bek. Afgelopen met jou, morgen blijf je in

het Lager.' Hij heeft me homeopathisch van mijn angst voor ontslag genezen. Een uur later was het trouwens weer in orde: 'Op je werk heb ik niets te zeggen.' Eindelijk zijn de merites van ons drieën dus erkend. Paps had gisterenavond een conflict met A. Lévy, zijn Griekse baas. Ik hoop maar dat het goed afloopt. Luza is door de Oberstabsarzt ontslagen, omdat hij te veel nadruk gebruikte bij 't verdedigen van zijn zieken. Met Koosje gaat het wat beter. Martin heeft me verdrongen. Krijgen we echter allebei honger *(ook op het magazijn zouden ze abgelöst worden)* dan win ik het wel weer. Zeer onaangename buikloop- en anginadagen achter de rug. Ook weinig emolumenten. Zonder een particuliere relatie bijna niets. Nu iets. 6 uur.

9 november.

Vandaag in ons commando nieuw aardig meisje. Ik dacht wel weerklank te vinden. M'n situatie is slecht, 6 dagen werk ik al vanaf 3 uur. We maken keukenuren met zeer weinig eten. Wel keerde, 1 dag vóór Theo, de officiële toestemming terug om ons eten te geven, maar men geeft ons zeer weinig en het eten is veel minder van gehalte geworden: 80 kilo aardappelen op 600 l, vrijwel geen vet meer.

27 november.

Na 5 dagen k e u k e n , weer vanavond met ons vijven terug naar de schilkeuken, de straf van de 5 keukenmensen is blijkbaar afgelopen. Hopelijk gaat er weer gauw een transport van Zuid-Amerikanen. Behalve dat we en bloc teruggaan, heb ik ook slecht voldaan: in een soort stupor deed ik alles verkeerd. En nu toch om halfdrie blijven beginnen. Het is geen pretje.

5 december.

Gisteren gingen de 1200 Hongaren weg en, totaal onverwachte ramp, alle diamantairs, zonder vrouwen. Vandaag op het nog donkere morgenappèl werden de vrouwen ook op-

geroepen. De kinderen en de vrouwen gingen gescheiden op transport. Ik waag het nauwelijks naar mijn ouders te kijken; zo slecht zien ze eruit. Zelf ga ik erop achteruit: het middageten bestaat nu uit honderd procent koolraap plus water. Ook mijn handen zijn stuk, ik moet oppassen dat het mij niet als Jaap gaat, die uit de keuken ontslagen werd om zijn verbonden handen. Vaak slaap ik staande in, of zijn het de 'Sperrungen' van een beginnende schizofrenie? Vandaag sloeg ik de beste slag sinds ik in de schilkeuken werk: een klomp reuzel die, per ongeluk weggegooid en toen slecht weggemoffeld, door mij in het afvalemmertje ontdekt werd. Jackie, Bernie en ik namen elk ½ pond; er bleef nog veel meer over, dat later naar de zwijnenstal is gegaan! Mams smolt en zeefde het. Had ik toch maar Theo gevraagd in de keuken terug te mogen: misschien had hij dan ook mij vandaag naar keuken II gestuurd. Twee van ons zijn daar nu. Hij had de 5 uitgezocht, die het slechtst bij hem staan aangeschreven? 3 kwamen terug. De sterfte stijgt, zeer veel lieden lopen met de dood in de schoenen. Paps is in het voorstadium daarvan, hij heeft nog geen oedeem.

(De laatste nacht in de schilkeuken gebeurde nog het volgende. Wij moesten in donker de vastgevroren koolrapen van de hoop loshakken, en naar binnen dragen. Ten slotte, daar wij zo het tempo niet bijhielden, kregen we een persgaslamp. Jacob wilde dat die telkens mee naar binnen en naar buiten zou gaan, maar ik overreedde hem de lamp bij de koolrapenhoop te laten. Toen dit een uur geduurd had, kwam er aflossing en ging het licht uit: luchtalarm. Ik schreeuwde iets van: haal de lamp binnen, en liet het daarbij, daar mijn collega's toch buiten waren. Opeens viel buiten een schot. Soep kwam met de lamp binnen, en riep mij, haast plechtig: kom jij eens kijken, wat je gedaan hebt! Ik volgde hem de keuken in en zag toen, bij kaarslicht op een tafel opgebaard, Friedmann liggen, die ik juist tevoren vergeefs gevraagd had mij de keuken in te helpen. Even hoopte ik dat de wacht hem doodgeschoten had, maar later bleek dat het een waarschuwingsschot geweest was, dat F. snel naar buiten

was gelopen om de lamp binnen te halen, over iets gestruikeld en toen flauwgevallen. Jacob gaf mij van dit alles de schuld, en alles kwam los, wat hij tegen me bleek te hebben: dat ik op hem neerkeek, dat ik een student was, et cetera, et cetera. 'Maar nu is het afgelopen met jou; nou is het afgelopen, daarvoor zorg ik nog,' herhaalde hij steeds. Het is nooit zover gekomen want:) [17]

Eindnoten:

17 De passage tussen haakjes is zomer '45 toegevoegd, nog vers in het geheugen. Blijkt onder andere uit de agressieve gevoelens jegens medegevangene Friedmann.

24 december.

Nu ongeveer een week geleden werden wij van de schilkeuken op een morgen naar buiten gestuurd, er stond een afdeling Poolse vrouwen klaar, die onze plaatsen innamen. Het was toch al geen doen meer geweest, de laatste dagen, wij gingen niet voor 9 uur naar huis, en werden 's ochtends met wat waterpap geremunereerd. Slapen was onmogelijk daar sinds de laatste verhuizing in elk bed 2 mensen liggen. Om dan nog in donker thuis te komen en op te staan was geen doen meer. *(Ook was de nieuwe commandant, Kramer, eens totaal onverwachts 's ochtends om 4 uur de schilkeuken binnengewandeld, had ons lanterfanterend aangetroffen en gezegd: was machen denn die Männer hier - die schmeisse ich alle raus.)*

De eerste nacht sliep ik genoeglijk met Jean M., die werd echter als ariër op transport gesteld.

(Hij was door pech achtervolgd. De paardenstal was een slecht commando geworden, waar niets meer afviel. Men wilde wel wat voor hem doen, maar juist de morgen dat men hem het broodcommando wilde binnenloodsen, liep hij naar Rau en toonde een attest voor licht werk... Het was hem al gebeurd dat Lubbe, die hem juist voor de keuken kwam uitzoeken, bemerkte dat hij stond te roken en hem een oorveeg gaf, in plaats van hem in de keuken te nemen. In de schoenen, waar hij toen kwam, werd hij betrapt bij het meenemen van een paar laarzen. Hij ging weg in zeer slechte conditie en is nu dood.)

Er gingen wat kleine transporten, naar men aanneemt te kwajem weg. De hele diamantlijst,[18] vrouwen en kinderen apart, en het grootste deel van de zogenaamde Mischlingen.

Eergisteren werd Albala afgezet: de Lagerälteste van het KL hiernaast is nu de baas en doet het erg goed. Wel slaan de ka-

po's, maar ze kennen hun vak. Ik werkte eerst een paar dagen in het zogenaamde afvalcommando, maar veel viel er niet af. Gisteren werd ik, ‘alleen voor vandaag’ in het Stubben *(=stobbe)*commando gezet. Vandaag trad ik daar niet weer bij aan, moet nu voor straf morgen wel komen, maar heb de hoop er weer uit te komen. Het werk viel me er - nog niet - zwaar, alleen was het gekerm niet van de lucht, de hele dag. Heb nu 's avonds gezellig familieleven. We zijn veel brood achter. Mijn bedgenoot is een diamantproleet, Hans heeft erg het land aan hem.

Eindnoten:

18 Mijn vader in: J. Tas, ‘Psychische stoornissen in concentratiekampen en bij teruggekeerden’, *Maandblad van de Geestelijke Volksgezondheid*, juni 1946, ook, uitgebreider, in: ‘Psychical Disorders Among Inmates of Concentration Camps and Repatriates’, *Psychiatric Quarterly*, vol. 25 (1951), beschrijft, als onderdeel van de psychische moeilijkheden waar hij zich als psychiater mee geconfronteerd zag, de gedragsproblemen die men met de jeugd had. De ouders waren uiteraard hun gezag kwijt. Men had voor de adolescenten een ‘mentorensysteem’ bedacht, waarvoor vooral mannen uit de ‘diamantlijst’, die van werk waren vrijgesteld, waren uitgekozen. Toen die onverwachts waren gedeporteerd, zegt mijn vader laconiek, viel die groep weg ‘zodat wij even ver waren als tevoren’.

Oudejaarsmiddag, 4 uur.

Zeer onaangename Stubbencommandodagen achter de rug. 's Ochtends bij de lange mars naar 't bos toe ben ik doodongelukkig, net als vroeger naar school. Er wordt hard geslagen. Tot dusver ben ik niet opgevallen. Jaap werkte vandaag in het broodcommando; mij lukt zoiets niet. Misschien heeft Koosje een balletje opgeworpen en is met een beroep op mijn ongewassen reputatie tot zwijgen gebracht? Luizen heb ik al sinds de schilkeuken, vervuild ben ik ook. Het is me te koud in het washok, en het strontwater staat er te hoog, en ik ben te moe. Dit is in de schilkeuken begonnen. Het natuurschoon is te Duits, te kitscherig gaat de zon op; het besneeuwde bos en de vlagen sigarettenrook (het enige menselijke aan de wachtposten) wekken zuur geworden wintersportassociaties. N o o i t m e e r w i n t e r s p o r t.

Nu de charme van het nieuwe eraf is, blijken de kapo's geen verbetering. Ons commando wordt wel beter gevoed, maar ik heb vanaf m'n verjaardag een bedorven maag en dus geen honger. Mams heeft grote broodschulden. Vandaag kwam er eindelijk een pakketje. Bedenkelijk vaak is het thema van conversatie: zullen we het halen? Hoor zojuist: twee pakketjes. Een schurk van de nog intacte joodse leiding beloofde al een paar dagen dat ik eruit zou komen; vandaag benam hij me alle hoop.

Het alternatief is: verpleger van vier onrustige KZ-patiënten (Paps' nieuwe afdeling!) wat eigenlijk al door de Stabsarzt ‘angeordnet’ is, maar de instructies van de Lagerälteste, heet het, wegen zwaarder. Ondanks alle verliefdheid heb ik aan het hek hiernaast, waar vrouwen uit Auschwitz zitten (ook uit Holland, bijvoorbeeld via Theresienstadt) nog niet naar Jenny willen informeren.

2 jan. 's ochtends.

Nog nooit zo moedeloos geweest als nu, zelfs suïcide overwogen. Tijdelijke inzinking? Ik geloof aan Austausch noch oorlogseinde op tijd, en lieg tegen Mams van wel.

5 jan.

Steeds beklemmender wordt de situatie: het schijnt dat al het joodse medisch personeel door Häftlingen zal worden vervangen. Berlijn wil dit; de Oberstabsarzt voelt er niet veel voor, maar kan het niet tegenhouden. Dit zou voor Paps een kwade kans worden. Gisteren hadden wij het erover en legde ik hem uit dat hij het geen week zou uithouden in het Stubbencommando. Hij vatte dit verkeerd op: ‘Goed, dan heb ik pech gehad, dan zal ik me erbij neerleggen dat ik hier doodga.’ Mams zal hem wel aan het werk zetten, dat hij zich tevoren dekke, zoals alle anderen waarschijnlijk óók doen. Hij moet op z'n leeftijd wijzen, ziet er veel jonger uit, immers. Om 5 uur moeten we opstaan - ik doe het niet, mijn bed is haast onzicht- en onbereikbaar - en om 6 u. 45 pas aantreden, en we marcheren pas uit om halfacht. Zolang duurt het, tot het aantal voor ons commando er is. Steeds is er een groot percentage toevallig in de buurt staanden, zieken en ouden van dagen bij, die we 's avonds naar huis moeten dragen, want juist zulke types worden halfdood geslagen en getrapt. Mijn maag is chronisch.

Mogelijk mag ík niet klagen, daar jongelui van mijn leeftijd in het buitenland soldaat moeten worden, en aan grote mortaliteit onderhevig zijn - maar mijn arme ouders... Alleen als Flap eens was onder Häftlingenartsen, zou ik ons nog een kansje geven.

Het kind van Gerda B. is gisteren gestorven. Ik dorst haar eerst niet te condoleren, later wilde ik niet bij haar weg, omdat ze zo flink is. Onbegrijpelijk is haar verhouding met Z.Y. Zoiets stoort mij steeds *(dit was degene die ons tijdig had gewaarschuwd, zie pag. 71)*. Wat jammer van al het papier dat ik met 'poëzie' bedorven heb.

Na de oorlog wil ik in een vervelend oudeliedenpension (Jan Tabak) gaan wonen, en kerstkransjes bij de thee eten. Halfdood ben ik dus al.

Zondag de zevende is al bijna weer om. *(Ik had een kritische periode van 40 dagen gemaakt, doch was te bijgelovig om dit op te schrijven.)*

Wat een heerlijk leven zou ik gehad kunnen hebben, en kan ik, als onvoorziene dingen gebeuren, nog krijgen. Ernstig ongerust maak ik me over kleinigheden: winterhanden, dode vingers en tenen. Kleine tekenen van verval. De winter begint nog pas. In 't bos mijmer ik - en wie tegen me spreekt snauw ik af - over elan vital: het leven is het enige wat bestaat, de rest is afval: hoe kan men zich verwonderen over het enige wat vanzelf spreekt. *(Filosofisch misschien aanvechtbaar, doch mijmertechnisch was het verantwoord.)* Grote stukken dood hout, waar toch nog ergens leven aan zit, of planten die in 't voorjaar weer beginnen, geven me moed. We halen stobben uit de grond; het enige erge zijn de koude voeten en de posten, wier schreeuwerige aanwezigheid me meer ergert dan alles wat ze me kunnen doen. Overigens is dat niet weinig en zit ik, zonder ooit bijzonder opgevallen te zijn, onder de blauwe plekken. Het werk valt me, merk ik 's avonds, veel te zwaar. Men laat ons dan nog de zware gamellen uit de keuken naar het kamp

slepen, voordat we onze ¾ l koolraap of gries krijgen. Het is voor hen zo 't eenvoudigst. Het optimisme is zó volledig verstomd, dat iedereen blij zou zijn met een oorlogseinde voor de volgende winter. Misschien is dat een goed teken? Ook de vrouwen van het magazijn zijn nu door Poolse vervangen. Ik hoef dus geen spijt meer te hebben dat ik niet meer in de kelder kan komen. Koosje kan nu niets meer geven, de eerste boterham was de laatste. Weer iemand, die ik geen dankje hoef te zeggen. De trouw aan mijn ouders wordt door hen beloond, ik eet ze, onder grote schuldgevoelens natuurlijk, de oren van 't hoofd. Verder behoren ze, schoon ondervoed als de rest, tot de weinige aardige mensen hier. Had ik maar een goed boek hier! Verzen van de Dichteres zijn me op een zeer grievende manier door het echtpaar Levissohn geweigerd. Het ergert deze zionisten blijkbaar dat we op de Zuid-Amerika-lijst stonden. Van Austausch komt niets meer; binnenkort vervalt de scheiding tussen ons en de Auschwitzvrouwen, en god weet wat er met ons gebeurt. Het is al zo veel anderen onverhoopt te lang geworden. Maar ga eens in een hoekje staan wanhopen! Het blijkt bij een occasionele opwelling, onder een vrachtauto te springen. Dit doe ik natuurlijk toch nooit; als ik zo moedig geweest was, zat ik niet hier. Overigens heb ik, tot nu toe, van mijn lafheid evenveel plezier gehad als Daan en Jaap van hun moed. Nu begint de strafpas.

Vrijdag 12.

Er wordt gedreigd met volkomen kaporegiem, zonder enige joodse leiding, en met kapo-artsen. Het zal dus wel gebeuren. Ik had klein kansje voor 't zogenaamde broodcommando, dat in z'n geheel ontslagen is (Jaap had pech), maar ‘men’ (Martin?) lustte me niet, volgens Jerry, omdat ik zo vreemd spreek en er zo gek uitzie. Verder blijkt dat de lijst van degenen, die door de Stabsarzt voor het ziekenhuis onmisbaar waren genoemd, van de Kommandantur teruggekomen is met

alleen míjn naam geschrapt. Heeft Beppo dit via Y.Y. laten doen? Waarom? Heb ik vijanden dan? Buurman De W. liet het vriendelijke masker vallen. Kon ik hem maar in een lepel water verzuipen. Suïcidepoging van C.B. en zoon.

Zondag 14 nu ook om.

Heb geen greintje vet meer op het lijf. Ons groepje werkt (te) hard, daardoor zelden slaag. Ik eet ouders oren van het hoofd, ondanks alle transacties enkele dagen brood achter met ons drieën. Mams, Paps en ik eten nu in de dokterskamer. Ik zeer gedeprimeerd door wat ik daar hoor: ‘kampkoorts’ is tyfus... Tb is steeds infaust. Mams hoest. Pakketje kregen we niet. Er vervallen afgrenzingen tussen kampen hier, men weet nog niet welke. Ik heb kleerluis in de schaamharen. Er was vanmiddag geen boek te krijgen, dus sliep ik. Vanmorgen was er weer afschuwelijk geslagen. Mijn winterhanden zitten vol kloven, de voeten schijnen wel steeds te slapen, toch gaat dat nu beter. Jammer dat de klompen gauw op zullen wezen. Als Auschwitz en Birkenau hierheen komen, zie ik Jenny terug? Van Austausch komt niets (tyfus). Is Holland nog in Duitse handen? Kom ikzelf hieruit, dan hoeft het dagboek niet mee, anders houdt papier het langer uit dan een mens, tenzij het een buiklooplijder in handen valt.

Vrijdag 19 jan.

De laatste dagen werkte een steeds slinkend Stubbencommando in het Russenkamp, waar men barakken klaarmaakt. Eergisteren werd veel geslagen, en 's middags kregen we onze extra liter niet; gisteren was het rustiger, maar niet te harden van kou en verveling en honger. Gisteravond hoorde ik dat ik een kansje maakte voor 't broodcommando, maar zelf n i e t s doen moest. Ook beproefde ik bij Friedmann mijn kansen: vergeefs. Hanke, de Lagerälteste, beloofde Paps dat ik uit het commando zou komen, maar ik voel niets voor het gekken-

werk. Bovendien is Paps ziek en kan nu niet naar H. toe. Vanmorgen, in kou en regen aangetreden, met Mams' gezelligheid en ontbijt in het lijf, verwonderde ik mij over het zeer kleine commando (20 man, oorspronkelijk 70), en toen Rau plotseling arriveerde: ‘Er rukt n i e m a n d uit!’ dacht iedereen aan straf: de goede commando's worden bij ons gestopt, et cetera 5 minuten later kwam H., er werd een lijstje opgelezen. Eerst dachten we dat het een appèl van het Stubbencommando was, toen bleken het te zijn... wij Zuid-Amerikanen. Een niet-alfabetische lijst, dus grote zenuwspanning. Tegen alle verwachting in zijn Paps en ik erbij. We mogen naar de barak. Paps, in het ziekenhuis, blijkt zeer depressief, en vertrouwt me toe dat hij 't voor zich (en voor Mams, vooral voor Mams!) zeer slecht inziet als er niet iets gebeuren zou. Later op de dag zakte mijn hoop weer in; wij waren ook bij Mös, die onder andere vroeg of er niet nog meer kinderen waren? een dochter, en waar? in Zwitserland. Het gesprek was toen zeer abrupt ten einde. Omineuzer is dat er tegen enkele personen is gezegd dat ze zondag naar Libenau gaan: maar dit zijn personen, die zich van het gros in een of ander opzicht onderscheiden: Noord-Amerika, of consulaire personen. Ik geloof niet dat er zondag meer weggaat dan alleen een kleine groep. Wel durf ik op een pakje te hopen, morgen. Het Russenkamp bestaat uit grote, zeer goede hospitaalbarakken, in één waarvan het Sneebaumlager verhuisd is, en kleine barakken, die iets beter zijn dan de onze, omdat latrine en waslokaal onderdak zijn, en tussen twee barakken één Japanse den staat, en wat groen soms. In deze kleine barakken worden nu vrouwen van het kamp hiernaast (ons oude vrouwenkamp) van het tentenkamp of van nieuwe transporten, tamelijk menswaardig ondergebracht. Dat wij naar het Russenkamp gaan, wordt daardoor onwaarschijnlijk.

Ik hoor zojuist, dat het Stubbencommando vandaag weer in

het Russenkamp gewerkt, en daarmee een rantsoen brood verdiend heeft... Mams kokkerelt in de dokterskamer, waar we nu eten. Vandaag bleek me weer hoezeer ik ‘verfressen’ ben. Een baan in het kamp zou me daarom alléén al niet bevallen.

Ik voel me alleen wijs tussen de idioten die ons zondag al zien weggaan. Mijn linkerklomp is weer door. Moeten ook míjn tenen gangreneus worden?

Zaterdag 20.

Een vreemde dag... Op 't arbeidsappèl moesten we ons opstellen, en konden naar huis. In de loop van de morgen moesten allen opkomen voor een soort keuring. Daar werd men op naam opgeroepen, de Stabsarzt deed dit. Hij was vriendelijk tegen Paps, stelde het als een soort ‘Gefälligkeit’ voor, dat hij hem, ondanks diens slechte uitzien, opschreef als transportfähig. Later bleken er velen niet opgeroepen te zijn. Tot ongeveer 4 u. 30 behoorden we tot de benijden en uitverkorenen, en trachtten ons daarin te leven. Toen moest alles weer aantreden en werden er mensen opgelezen die met hun bagage terug moesten komen. Wéér 90 man minder: nicht Jet was er nog wel bij, wij niet meer. Alleen toen ik de koffer zag, die Mams aan het inpakken was geweest, speet het me zo voor haar... Voor mij is het de eerste keer niet, dat ik droom vrij te zijn.

Vanavond ging ik naar het magazijnzaaltje (Petra en Koosje gaan óók niet) en sprak Martin en Gunther. Dat ik met Jaguar zelf, na de begroeting, niet meer gesproken heb, lijkt mij nu fout. Feitelijk gaat het nu achter zijn rug om, dat Martin morgenochtend zal proberen me in het broodcommando mee te nemen. Vanmorgen zei ik nog: ‘Ik ruil mijn Austauschkansen tegen de zekerheid in het broodcommando te komen.’ Laat nu de goden me maar aan mijn woord houden. Ik heb Beppo, de joodse arbeidsindeler, tegen me. Jaguar desgevraagd, weet van niets. Ik heb open wonden aan de handen, ik ben onhandig,

m'n haar is te lang. Daar staat tegenover: wat half-gemeende protectie. Toch ben ik vanavond blijer dan in lang; eindelijk is er verandering ten goede in zicht. O ja, ik ben nog doorgedrongen tot Fräulein Schlotke *(een van de Endlösungs bureaucraten, assistente van Mös)*: die zei, en ik zag aan haar dat ze loog, dat er over vier weken wéér een transport gaat.

Woensdag 7 februari.

Zondagmorgen 22 jan. ging ik met het broodcommando mee, en at mij later zat in het magazijn. Het was mooi weer; jammer genoeg deed alles me aan Zwitserland denken! Het bleek maandag dat ik niet meer mee kon. Ik drukte me, bij Mams op bed. Toen het lichter werd, zag ik haar voor het eerst bij daglicht en zag ook dat ze gezichtsoedeem had. De hele dag verder deed ik mijn best en, totaal onverwachts, hoorde ik dat ik om halfdrie de volgende morgen moest aantreden voor keuken III. Dit had ik beslist aan mijn vast besluit te danken.

Het bleek dat keuken III een paradijsje was; al deug ik door mijn langzaam reageren niet voor het werk, en al was ik niet populair, de voor het merendeel uit keuken II afkomstige jongens waren steeds collegiaal. Ik at genoeg en zou, had ik voldoende kunnen slapen, wel weer op krachten zijn gekomen. Er waren echter nachten van twee uur slaap bij. Mijn ouders profiteerden mee. Een beetje leedvermaak had ik toen na twee dagen het broodcommando werd opgeheven... Daardoor was me, dacht ik, de terugtocht wel afgesneden. Gemüse-, brood- en kolencommando vervielen, alleen de keukens bleven over. Inmiddels profiteerden m'n ouders meer en meer, zij het minder dan die van anderen, die handiger en geroutineerder waren. Wel bleek wat voor ‘sekreten’ alle mensen van keuken I eigenlijk waren; in de tijd dat ik daar werkte, heb ik honger geleden en me dood moeten werken. Voor een dag of 5 bleek dat we af-

gelost zouden worden, de vrouwen stonden al klaar. (Keuken III werkt in een vrouwenkamp, waarover méér.) De vrouwen kwamen binnen, nare luie Polinnen, in tegenstelling tot de wel aardige Hongaarse meisjes, die er vanaf het begin waren. Wij zouden nog wat blijven om ze in te werken. De volgende morgen kwamen opeens 10 arische Russinnen, die meteen heel hard gingen werken. Men kon zich wenden noch keren in de overvolle keuken. Een paar uur later werden de Russinnen naar de schilkeuken geloodst: zij waren 1 dag te laat gekomen. Eén deed me gisteren oneerbare voorstellen voor eten; ik zal later, dit herlezende, niet kunnen navoelen dat ik ervan walgde. Gisterenavond werden voor het eerst 5 mannen ontslagen; ik was daar natuurlijk bij. Toen we, ik voor het laatst extra zwaar beladen, bij de poort kwamen, hoorden we van een ordonnansje dat keuken I gevisiteerd en en bloc betrapt was bij het meenemen op grote schaal; alle namen waren genoteerd. Even later kwamen de slachtoffers zelf, eer huilend dan sprekend, zich bij ons voegen. Eindelijk ging de poort open, eindelijk.

Vanmorgen ten tweede male leedvermaak: om 4 uur werd ik weer wakker, omdat al het keukenpersoneel weer terugkwam; de algehele Ablösung, door het incident van keuken I verhaast. Vandaag moeten alle mannen weer verhuizen, naar een barak zonder water of licht. Morgen vrouwen en ziekenhuis, dus Mams en Paps. Het vlees en het brood hebben Paps op de been geholpen; Mams is er echter slecht aan toe. Ik ben uitgeput en heb een licht oedeem in het gezicht: ik had 14 dagen lang last van maag en darmen, en heb nu pas weer honger... Slaapgebrek is funest voor mij: ik kan dan niets meer, staar in hypnose voor me uit, beweeg opvallend langzaam, ben dom. Tot in het schrijven van nu werkt het slaaptekort na. Ik ga samen slapen met een nachtbroeder; zelf word ik dagbroeder. Zo zal ik toch alleen slapen. Wel pech dat het ontslag niet twee dagen later is

gekomen, dan was het zaaltje, waar al het keukenpersoneel en alle ‘Magaziner’ bedden alleen hadden, wel bij elkaar gebleven.

Het vroegere kamp voor Russen, waar nu vrouwen wonen uit Auschwitz en Birkenau, is werkelijk een fascinerende plaats: ik was nog steeds er niet aan gewend en het spijt me dat ik dit kijkje in het hiernamaals niet heb kunnen rekken. Een conclusie: Poolse jodinnen liggen me niet, en Pools-Jiddisch óók niet, de charme van het oostjodendom ligt uitsluitend bij de Russen.

Er zijn daar ook arische Poolsen en Russinnen. Alles is in doorlopende beweging: steeds komen er nieuwe transporten aan; velen hebben dagenlang gelopen. De selectieverhalen uit Auschwitz kende ik al: ik vind vergassen minder wreed dan het uithongeren van hier. (Bij een ‘natuurlijk’ sterfteverval, zoals hier, krijgt men een overwegen van het arbeitsunfähige deel van de bevolking: hier zo sterk, dat de drollen op straat blijven liggen, en de zieken niet verpleegd worden, en de was niet gedaan.)

De corruptie is heel sterk in dat kamp, en van het eten krijgen de vrouwen maar de helft; de andere helft dient om een grote minderheid van ‘Lagerältesten’, ‘Blockowa's’, ‘Stubowa's’, ‘Kapo's’ en andere, met zijden kousen en hoge laarzen uitgeruste vrouwen goed te voeden. Dezen zwaaien met stokken, schreeuwen, trappen en het is alles komedie; iedereen steelt brutaal, niemand vreest klappen, namen noteren zoals hier gebeurt niet. 's Ochtends om 4 uur moest ik de transporten aardappelen koolraapsnippers van schilkeuken naar keuken begeleiden, en kon niet verhinderen dat horden hongerige vrouwen *(onderweg attaqueerden, uit het donker komend en er weer in verdwijnend, en)* de bakken leegmaakten. Op het laatst sloeg ik er met een bezem op - zonder succes. Later namen 4 Russinnen het van me over, die steeds, voor zover dat in het donker gíng, het terrein vrij

ranselden. 's Ochtends om 4 uur zijn ze al op om te stelen, geen wonder dat het broodmagazijn op een nacht is leeggeplunderd. In ons kamp liggen keuken en magazijn buiten het hek, daar zijn het barakken tussen de andere. De Uscha, een heel aardige, met wie het prettig werken was, heeft toch vrouwen uit de gang gegooid, waar ze al onze koolraapvaten *(werk van één dag)* in 3 minuten hadden leeggemaakt, sloeg ze, trapte ze op de grond liggend halfdood.

De familie van Jenny kende men niet; ze zullen zich wel gehandhaafd hebben in Auschwitz.

12 febr.

'Qui dort dîne.' Verpleger in het ziekenhuis, heb ik wél officieus een bed alleen in het dokterskamertje - al is het een steeds bedreigde plaats - maar ik derf, wat mijn ex-collega's allen aan emolumenten verdienen, met een beetje werk in het kamp. Er wordt namelijk, ten behoeve van alle ex-keukenmensen, door Theo eten naar het kamp gestuurd. Vandaag voor 't eerst hoorde ik daarvan, en kwam zojuist een uur te laat om ervan te krijgen... het Stubbencommando was me nog liever. Vannacht, in mijn droom terecht, maar voor de realiteit zeer te onpas, morste ik uit het urinepotje, en een deel van de gevaarlijke inhoud viel op de onderbuurman dr. K. Groot misbaar, en ik ben verbaasd dat ik er nog niet uit ben gezet. Het cadeau van een injectiespuit aan dr. M., die hier leider is en niet oncorrupt, zal wel geholpen hebben. Zeer smartelijk herinner ik me de aardappelpuree, en het vlees, het vlees, en alles wat zo lekker en overvloedig was dat ik me van begin tot einde overeten heb, in keuken III... Het infecte hongerwater smaakt helaas al béter dan het lekkerste hapje daarginds. En nu is er geen mogelijke uitweg meer. Dagelijks zie ik wat er nog met ons gebeuren kan: de patiënten op zaal mankeert doorgaans niets dan eten. Alle rantsoenen zijn ¾ geworden

van wat ze waren; met kuch 1 week doen in plaats van 6 dagen, vroeger 5. We zijn al achter met brood. Op zaal: verluisde bevuilde skeletten, in lompen liggend, die het niet meer warm kunnen krijgen. Wat moet ik doen met het bevuilde en verluisde ondergoed dat ik een patiënt uittrek? Bagage mag niet onder de bedden liggen. Ik pak het voorzichtig aan, en gooi het weg. De man gaat toch dood. Ik zou ze allen met gerust geweten doodmaken, ware het niet a) dat m'n ouders bijna in dezelfde positie zijn, b) dat de oorlog toch theoretisch snel kan aflopen, en c) totaal uitgeputte mensen nog op het nippertje zijn ausgetauscht. Komt er niets van transport, dan weet ik niet hoe we nog gered moeten worden. De man van Gerda B. blijkt naast me op deze bank te liggen; hij is onwel geworden. Nu moet ik me gaan scheren, de vaat wassen en de kussensloopjes van dr. K.; mijn winterhanden kunnen niet tegen het koude water.

Had ik maar vrienden hier, dan konden we er samen om lachen. Mesritz heeft hier wel pech gehad: hij werd juist voor de keuken uitgezocht toen men merkte dat hij rookte. Hij werd juist - buiten z'n weten - het broodcommando ingeloodst, en kwam met een attest voor licht werk voor den dag! Bijna rijp voor het ziekenhuis, ging hij hier als ariër weg; naar ik hoop ontmoet hij Flap. Het meisje Louise ging op Mischlingtransport, zich met buikloop bevuilend en in slechte conditie. De diamantairs zijn voor een deel ‘terug’, in het KL hiernaast, zonder kousen of winterkleding, in zelfs voor hier deplorabele staat. De sterfte stijgt progressief.

15 febr.

Ik ben doodmoe, hongerig, en radeloos - maar ergens is een stuk ik, het allerbelangrijkste, in rust en onaangedaan. Daarmee in overeenstemming een verregaande parallel tussen vroeger erotisch en huidig etensleven: veel zeuren, daardoor

kansen bederven, gebrek aan discretie en te weinig onbescheiden. Wat iedereen kan krijgen, krijg ik niet. l e t s a a n o n s b l i j f t s t e e d s h e t z e l f d e .

Het kamp begint na de verhuizing op orde te komen. De barakken zijn vol kandidaten voor het crematorium: skeletten, die alleen om eten te halen uit bed komen. Asfaltpapier ligt niet op het dak; als het regent wordt alles nat, bedden, dekens, bagage. In mijn eigen barak (waar ik niet slaap) is ook geen licht; op straat toch nog overal feces.

(Eén nacht heb ik in die barak geslapen, met de nachtbroeder, die ziek was. Hij had de hele dag al op zijn en mijn deken leggen broeden: toen ik, zoals ik gewoon ben naakt, mij inrolde, voelde ik de luizen in groten getale over me heen lopen. De hele nacht bleef ik ze vangen, geen ander middel hebbend om ze dood te krijgen, dan doodbijten. Als het licht is, kan men ze het best tussen twee nagels vermorzelen. Des ochtends vroeg ging ik naar de dokterskamer, waar licht brandde, en zocht de deken kwadrant voor kwadrant af. Toen ontruimde ik een bagagebed, installeerde mij, en wachtte tot mijn vader wakker werd om hem te vertellen dat ik blijven zou. Sindsdien was ik de luizen de baas; wat ik overdag opliep, vond ik 's avonds op de predilectieplaatsen: hals, oksels. Alle lichaamsharen had ik afgeschoren.) [19]

Hier op zaal kan ik het niet lang meer volhouden: de kans op iets extra's gaf me vroeger steeds hoop, nu is er niets meer te verwachten. Pakketten zullen niet meer komen. Het hongergevoel is van de honger lang niet het belangrijkste facet: het houdt kort aan, is met minimaal eten te verdrijven. Het belangrijkste is de psychische verandering, de zogenaamde Verfressenheit, hongerfantasieën en jaloezie voortbrengend. Het hongergevoel was in de keuken terstond weg, maar de rest bleef: vandaar het overeten dat ik bleef doen, en de honger direct na het ontslag. Mams ligt in haar bed en hongert, Paps ook, de laatste, evenals ik, meer over mijn keukenperiode dan over vroeger nafantaserend: doorgesneden kuch en vlees voor hem,

lekker eten, toast met suiker, dikke broodpap, warme boterkoek, de zwarte korst van een brood met dik boter en leverworst voor mij. Nu de Lagerälteste beweert dat het laatste transport... naar een KL is gegaan, weet men niet meer wat men hopen of verwachten kan. De oorlog gaat goed: een zwak optimisme steekt de kop op. Mij blijft alleen de hoop er iets van te maken dat het spraakapparaat aangenaam aandoet, al denk ik niet dat het dagboek dit pesthol uitkomt, om van onze hongerdood - het laatste wat men voor ons in petto hield - de vrienden te verhalen.

Eindnoten:

19 De passage tussen haakjes is zomer '45 toegevoegd, dus vers en nog in de mentaliteit van toen. Het doodbijten van luizen klonk nog niet vies, maar praktisch.

21 febr.

Eergisteren durfde een stoutmoedige IPA het áán: de oorlog heette afgelopen.

God schikte het zó dat ik *Het vijfde zegel* nu weer kwijt ben; daar ik geen ruilobject had, had ik het voorlopig te leen, en nu gaf de eigenaar het aan iemand, die zijn vrouw een detective geleend heeft. Een woedend dispuut over literatuur verscheurde alle banden met die vent: ik heet discussionunfähig, omdat ik Vestdijk goed, en bovenal omdat ik Zweig tweederangs kitsch durf noemen. Op deze markt hier heeft immers alles zijn vaste prijs. Iemand werd erbij geroepen en zei: ‘Zweig hat nur ganz seriöse Sachen geschrieben.’ Als ik het gezegd had, zou ik er mijn kritiek op Zweig het zuiverst mee hebben weergegeven. Geen spoor van humor of nuance. Het is nu een feit dat ik oedeem heb in het gezicht: een ongeschoren Käthe Krusepoppenboekgezicht kijkt me rozig aan uit de spiegel. Het werk dat ik slordig doe, waarbij ik te laat kom, et cetera gaat verre boven m'n krachten. Het van alle kanten toegezeurd worden vreet me van woede op.

We kregen een klein pakketje en ruilden de suiker voor brood; Paps schnorde met succes bij een officiële instantie; er was gisteren een extra rantsoen brood (omdat er geen eten zou

zijn, maar het kwam toch) ik krijg wel eens een sigaretje, toch lijden we honger, zie oedeem. De HH doktoren hier op zaal zijn een kinderachtig, afgunstig stel. Er is niet één corpslid bij, en allen zijn even walgelijk. Paps is nog de beste, verreweg. Ik moet me nog scheren, defeceren, ontluizen.

Woensdagnacht 2 uur.

Profiteer van het licht, dat nu zo goed brandt. Al is de oorlog vandaag nog afgelopen - de berichten zijn van dien aard, dat het tussen nu en over een halfjaar gedaan kan zijn - dan is het voor Mams vermoedelijk toch nog te laat. Vanmiddag een gesprek: zouden we na de oorlog ook zulke goede vrienden blijven? We kwamen tot de conclusie dat wij meer bij een behouden terugkeer (alsof die mogelijk was!) hadden te winnen dan de meeste anderen, want tenslotte waren dat maar burgers, en hun meest zondagse bestaan nog onleefbaar voor óns. Honger staat voor de deur. De pakjes zijn verdeeld 1/7 per man; wij delen niet meer mee. We hadden, zoals steeds, op een wonder gerekend, en kunnen nu geen brood kopen, al zijn we zwaar achter. Het personeel wordt hier schandelijk behandeld: de ½ l koolraap per dag van tot dusver zou om de dag worden, avondsoep kregen we vandaag al niet extra. Het gekke is dat behalve wij ieder die werkt dubbel eten krijgt, degene die het washok hier schoonmaakt bijvoorbeeld óók.

De beste krachten zijn al ziek. Het zal worden zoals het allang met de kapper is: wie niet betaalt, wordt niet geholpen. Dit ga ik morgen aan Weisz zeggen, als niemand durft. Vandaag in mijn officiële barak een vader gewaarschuwd, dat 17-jarig zoontje gestorven. Aan het eind van een zeer nauw en duister luizengangetje, dat ik haast niet in durfde, lag de oude man links. Ik werd van rechts geroepen: daar lag B. te bed, in ‘ons’ bed! (Waar ik eigenlijk behoorde te wonen.) Was aan het wer-

ken niet het hier-wonen verbonden, dan deed ik het niet langer.

23 febr.

Vandaag abortief transport van 90 mét ons van het vorig Zuid-Amerika-transport geschrapten. Ditmaal heb ik het gevoel: als het straks toch gaat, al staan we nu niet op de lijst, dan gaan wij méé. Er waren Zweedse pakketten: wij hadden er twee met ons drieën, doch krijgen er maar één. Er is bepaald: 1 pakket per gezin. Wat over is, valt de verdeling ten prooi; het zal wel fraai wezen. Paps' geloof in braafheid en legaliteit is beloond: hij heeft langs officiële weg gedaan weten te krijgen dat alle doktoren 1 l dieeteten per dag krijgen. Een Groszleistung. Tot dusver profiteerde ik van langzame darmpassage en fraai gevormde ontlasting: nu echter diarree.

Ik heb behoefte dit alles eens aan iemand te laten lezen.

Vandaag 1 maart!

en we leven nog, hoewel de oorlog vandaag kan aflopen, en het dan nog voor Mams te laat zijn? Het etenswonder bleef natuurlijk weer niet uit: het verplegend personeel kreeg twee rantsoenen brood cadeau, en alle mannen van het kamp 1/7 pakket. Vanmorgen had ik niet ontbeten, maar ben in bed gebleven. Buikloop zeer lastig. Las Multatuli. Paps verwikkeld in allerlei conflicten door dat dieeteten. Een dag was het 1 l, de dag daarop ¾. Men liet het er niet bij, en ging *(opspelen)* ondanks de bezwaren van goedgelovige Paps, die immers alle leugens gelooft. En het was vandaag alweer 1 l.

Ik specialiseer me in het kaal maken van hoofd, oksel en pubis van verluisden: een vies maar lui werk. Zelfben ik zo vies dat het begint op te vallen, en ik me vanavond voor de show zal gaan wassen.

4 maart.

Nu lig ik in bed, met eigenlijk niets dan wat buikloop - hier toch niet ongevaarlijk, want gevolg én oorzaak van uitputting - verder de gewone wroeging. Ik zal weer aan het werk gaan, vandaag. Gisteren kwam Mams - die nu een bovenbed heeft, samen met Kosta L., die haar op haar wenken bedient en gedurig afgesnauwd wordt - gisteren kwam Mams uit haar bed hierheen. Paps was het daar, op medische gronden mee oneens, en bereidde haar in plaats van de verwachte gezelligheid een acceuil glaciale. Mams huilend af. Paps, schoon moe, haar ten slotte achterna: een extra belasting door eigen schuld. Later gaf hij toe ongelijk gehad te hebben, maar hij heeft zichzelf niet meer in bedwang. Het gaat ons slecht. Er komen steeds pakketten, waaraan we geen deel hebben, alles is op; we zijn brood achter. Eergisteren kwam er weer een verluisd geval van Erschöpfung binnen. In een halfuur had ik hem in het waslokaal kaal, en geheel schoon. Er was veel kritiek op, want ik riskeer de mensen een pneumonie te bezorgen. Gek dat de kritiek me (schoon er van een ‘moordaanslag’ gesproken wordt) geheel koud laat. De minste, ongerechtvaardigste opmerking over luiheid echter, zet me met de mond vol tanden.

Strindbergs *Schwarze Fahnen* ondanks meesterlijke beschrijvingen boezemt me (hier) niet het minste belang in. Een kookboek zou ik graag lezen, zoals vroeger pornografie. Collega Hans Moser, die door m'n hoofd gegaan is als eventueel lezer van dit boek, leek aanvankelijk te plichtsgetrouw en ijverig. Hij valt echter méé doordat hij in diensttijd in het ‘laboratorium’ leest. Dat compenseert het werken als hij geen dienst heeft. De afgunst van de HH doktoren op de enkele onder hen, die pakketjes krijgt, is walgelijk. Hoe groot moet hij wel zijn, als hij bij mij al zo groot is, die n i e t s zegt! Het verplegend personeel kreeg onlangs 2 rantsoenen brood. Daarop teren we weer een paar weken, wat daarop neerkomt dat wij hard werken bij het-

zelfde eten, waarbij onze patiënten ‘erschöpft’ te bed liggen en hard achteruit gaan. Ik durf haast niet te werken. Moser, ondanks oedeem in het gezicht, wél. Gisteren vernam ik wat een meisje verdienen kan door met Hanke *(chef-kapo)* naar bed te gaan: een kuch, een pond boter, een worst, een ‘heerlijke maaltijd’. Dit alles echter slechts eenmaal. Ik zou het doen, als ik een mooi meisje was. Het wordt ook druk gedaan.

5 maart.

Volledigheidshalve: het Sneebaumlager is gedeeltelijk op transport; natuurlijk weer desbetreffende geruchten over ons. Het wordt hoog tijd óók, als ik, behalve aan de toestand van m'n ouders, aan de levendigheid denk van de gedachte aan voedingsmiddelen van vroeger. Soms ook overvalt me een haast nog levendiger Heimweh naar keuken III.

6 maart.

Hoe zou men 't in Amsterdam opnemen, dat de gulle Vogels van honger verrekt zijn? (of zou men spreken van de rijke Vogels...) Te Westerbork konden we ons met sommige, veel armere mensen niet meten. Anders hadden we veel meer ‘Gefälligkeiten’ kunnen bewijzen en waren misschien gered geworden? Ook beknibbelde Paps op wat ik aan het Oranjekanaal kocht, in plaats van zich op krachten te eten, na de kaakontsteking in de s t r a f barak. Verdringingen hebben ons verlamd, vanaf 29 sept., toen Paps, telefonisch gewaarschuwd, niet uit zijn bed wilde komen en van een ‘generale repetitie’ sprak. Hij had tenslotte als bagage niets bij zich dan wat muziekboeken...[20] Overigens lieten we de ijskast vol achter, en leden in Westerbork honger, de eerste tijd. Hans stuurde veel - in verhouding tot onze middelen en zijn uitgaven zeer weinig - maar vond later de middelen niet om de Paketsperre te ontduiken, en om ons hier te ravitailleren, zoals het anderen, met geen grotere geldmiddelen wél gelukt is.

(Die anderen zijn inmiddels gestorven, terwijl wij nog leven.)

Hij draagt de helft van de schuld, als het met ons misgaat; wijzelf de andere helft. Ikzelf deed wel niet alles, maar gegeven mijn onpraktisch karakter, en mijn - pas in de oorlog in verband met de neurose ontstane - lafheid, toch i e t s , en ga dezer dagen een laatste poging doen. Ik rook op het ogenblik de laatste sigaret hier. Ook ga ik straks weer aan het werk. Voorlopig geen uitgebreide notities meer.

Eindnoten:

20 (1999) Ik las dit verbaasd in mijn dagboek. Elke poging het me te herinneren is vergeefs. Echt - en blijvend - 'verdrongen'. Trouwens, hoe laat - in verband met 'Sperrstunde' - we de boodschap kregen dat de 120.000-lijst 'geplatzt' was, weet ik ook niet meer. Misschien vroeg in de morgen? Wie weer had Jacques met die muziekboeken trouwens wel gelijk... Een mud aardappelen, of een kaas, zou in een week wel op zijn geweest, en misschien heb ik hier wel het 'muziekwonder' van. Als bij mij de misère het ergst is, komt er steevast, al knarst er maar welluidend een deur, muziek, die dan aantoont dat er met dezelfde gegevens een andere, onaantastbare stemming mogelijk is...

7 maart.

Keulen officieel gevallen, dus uitzicht op redding binnen afzienbare tijd? Drie broeders dreigen hier van de zaal af te moeten, in welk geval ik ontslag neem, ook al mocht onze collectieve brief-om-meer-eten aan Weisz succes hebben. Insectenpoeder is aangekomen uit Zwitserland.

Er is veel te weinig; alleen voor personeel en patiënten. Ik kreeg, als ontluizer, een paar doosjes extra. Ga ik die verkopen? Zo nee, dan lijden we vandaag en morgen honger. Vreemd, alle drie worden we 's nachts geregeld uit de slaap gehouden door de honger, en toch had ik de laatste nachten seksuele dromen, die dus of wat anders betekenen, of bewijzen dat betrekkelijke rust, en afwezigheid van moffen, meer bijdragen tot het herstel van het seksuele leven, dan voedsel. Gisteren zag ik de eertijds mooie mevrouw G., opgezwollen en onherkenbaar, die ik moest kaalscheren. Om te huilen.

Hoor zojuist dat er een geval is van vlektyfus! We zijn ertegen ingeënt, alle drie, maar de immuniteit, zo ooit, begint eerst over enige weken.

(De ingeënten kregen het minstens zo makkelijk als de anderen, bleek later.)

10 maart.

'De zon bloedt dood op het matglas.' Ik lig nog in bed, terwijl het werk allang begonnen is - tegenwoordig heb ik een aparte opdracht: ontluizing, en daardoor veel meer vrijheid

- en denk aan vroeger, waarbij ik alleen wroeging heb over de op school ‘nuttig’ bestede tijd. Stel dat ik, in plaats van de prachtige zonsopgang te zien breken op de ijsbloemen in het torenkamertje van het Lyceum, gekluisterd aan Kaegi of Cicero, in het buitenland had talen mogen leren, of in Palestina boer zijn. Maar de schuld ligt voornamelijk bij mij, die ongelukkig was en niet revolteerde; ik wist niet wat dan anders, en kwam niet af van het vooroordeel dat men eindexamen gedaan moet hebben. Zo mislukte de eerste aanloop naar de volwassenheid; van de ps. an. hangt het af of de tweede zal lukken. (Vraag aan de leerling: bij welk soort weer is dit geschreven?)

De medebewoners hier laten zich herhaaldelijk zó antipathiek kennen, bij kachelruzies of pakjesafgunst, dat ik alleen L.P. wil noemen, een verpleger uit barmhartigheid, een plichtsgetrouw man, die dan ook, gelijk zijn zuster (dito dito) uitgeput te bed ligt. Voorts L. van E., zoon van een marxistische beroemdheid, een stemnarcist, zoals Paps zegt - omdat hij waarschijnlijk niet ‘stem-onanist’ wil zeggen. Van alles maakt deze jurist een casus, en hij houdt zich als nachtbroeder voor zeer belangrijk. Zijn vrouw is ziek, hetgeen hem nu een middel is om het heelal nog meer om zich te doen draaien. *(Deze passage over een voortreffelijk mens valt op mijn eigen hoofd terug. Ik neem hem op uit een soort van boetvaardigheid.)* Salko H., de arts van het ‘Altersheim’, die hier met kampkoorts ziek ligt, is sociaal gesproken de belangrijkste. Een uitermate fatsoenlijke man: maar hij schijnt van mening te wezen dat je dan voor hetzelfde geld een h e i l i g e kunt worden. Hij is een ‘Tugendheld’. Hij is vegetariër, religieus, heeft gevoel voor ‘het sociale’, terwijl nochtans de aartsvaderlijke trekken overheersen. Een voorbeeld: Jaap M., die leider is van het Altersheim op het ogenblik, wil mij als broeder aannemen, hetgeen ik het overwegen waard vond vanwege het betere eten. Ik had het daarover met enkele heren, toen zich

plotseling Salko deed horen: ‘Het spijt me, Lode, je te moeten teleurstellen, maar ik zou me ertegen moeten verzetten dat men bij óns ziekenhuispersoneel aannam. Als Saar B., *(mijn cheffin)* er niets op tegen heeft, wordt de zaak natuurlijk anders.’ Hoewel men hem nu van alle kanten aanviel, bleef hij blind voor het inzicht dat het welzijn van het personeel een even belangrijke aangelegenheid is als de solidariteit der leidingen... laat Saar K. voor beter eten zorgen, zoals Salko het z'n eigen mensen gedaan heeft, en het probleem verdwijnt. Maar de aartsvader in hem is niet te overtuigen. (Gek, dat het bijhouden van een dagboek me juist de tijd kost, waarin ik er stof voor zou kunnen vergaren.) Gisteren knipte ik twee hoofdluisvrouwen kaal, en verdiende 1½ rantsoen brood. (De officiële kapper verlangt voor die operatie 1 kg suiker, 7 × zoveel dus). Ook verkocht ik 1 doosje van het mij persoonlijk gegeven ontluizingspoeder voor 3 × avondsoep, en gaf er één weg. Ik voelde mij heel, heel slecht, totdat ik merkte dat iedereen brutaalweg doosjes gapt. Zo-even kwam Hamo zo'n beetje zeggen: ‘Ik werk me dood, kan niet meer, en jij ligt in bed.’ Het spijt me, maar 6 uur werken met lege maag is mijn maximum.

10 maart.

Een paar uur later, na te veel heet vocht gegeten te hebben, voelde ik mij koortsig en mat 38,7. Dit de collegae meegedeeld hebbend, die me kennelijk niet geloofden, ging ik weer naar bed. De temp. liep op tot 39,5 om 6 uur, en zakte op 2 aspirine tot 36,8 vanmorgen. Nu ben ik weer een beetje febriel. Een halfuur later vreemde beweging: *(gesupprimeerd)*. X. heeft van alle dokters hier de meeste emolumenten, omdat hij niet bedelt, een uitstekende bed-side-manner heeft, en daardoor alle keuken- en magazijnklandizie. (Vanmorgen mocht hij op het magazijn het personeel inspuiten.) Vanmorgen begon hij erover, dat het insectenpoeder al verhandeld werd en dat een me-

dicus - wiens naam hij wegens gebrek aan bewijs niet noemde - het verkocht. Ik had onmiddellijk het gevoel dat hij míj bedoelde, en dat niet hij alleen, maar iedereen ervan wist. Ten onrechte natuurlijk. *(Ik had één jaar, tot '41, medicijnen gestudeerd. Van luizen en de ziekten die ze overbrengen, wist ik nog alles af door de parasitologie.)* Arons zei dat ik niet te lang mocht ziek blijven omdat men mij, 'luizenkoning', nodig had. Ik ben het acquit van hún conscience: 'Er wordt wat aan gedaan.' Het enige wat ik werkelijk deed is opperen dat men verluisde dekens braak legge, om ze na een maand successievelijk te gaan gebruiken. Later hebben de mensen ook minder dek nodig, en zullen we pas b e g i n n e n te ontluizen. Maar ik zoek een andere baan.

12 maart.

Gisteren objectief geen koorts, voelde me heel slap en duizelig toen ik even opstond. Vandaag geen ontbijt. Even honger, die verdween na onaangename dwangvoorstelling: penis, toebereid als Frankforterworst. Een patiënt op zaal, verder normaal, heeft sterke hallucinaties: meent kuch te hebben, verkoopt die aan buurman, merkt middenin zich te vergissen... Wij zijn drie dagen brood achter, dus vanaf morgen hommeles voor drie dagen. L. is dood. De ongenaakbare Stationsarzt van Westerbork, hier wegens verkoop van medicamenten ontslagen (Salko H. is zijn opvolger); daarna een zoon op herhaalde brooddiefstal betrapt; de moeder gestorven; vader en zoon naast elkaar hier op zaal; de zoon gestorven (uitputting, die achteraf z'n diefstallen min of meer verontschuldigt); vader goed aan 't vooruitgaan; plotseling hersenoedeem en dood. Er blijft een zoon over, de enige normale van de familie. Een onnodige tragedie.

(Alle brooddieven zijn gestorven. Ook alle achterlijken - het lijkt of die minder weerstand hebben.)

De voedering van het ziekenhuispersoneel wordt iets beter.

Schopenhauer is allersympathiekste literatuur; hoe kan een zinnig mens hem overdreven misantropisch vinden? Het is toch zoals hij het in zijn aforismen beschrijft! Ik heb tóch twee sigaretten gerookt, en ben het onheil wachtende, dat ik verdien.

13 maart.

Gisteren maakte bovenbuurman X. toespeling op brood kopen voor luizenpoeder, die aan míjn adres leek. Verder vroeg Hamo, die mij met laarzen in de barak zag, kennelijk ter verkoop, of die laarzen van míj waren. Ik legde hem niet uit dat ze van iemand waren die zonder erfgenamen gestorven is, en dat we een dag gered zijn, doordat ze een half brood hebben opgebracht... (De via regia naar al mijn geheimen stond voor hem open, want ik bood hem de lectuur van dit dagboek aan. Hij maakte er tot dusver geen gebruik van.) Paps verkocht, ook voor drie rantsoenen, een apparaat om scheermesjes te slijpen. Verder staat er nog postpapier uit, voor de resterende dag.

Evenals vroeger de erotische, hebben de tegenwoordige etensdromen een ‘knik’ beet, een remming verradend. Er blijft vóórlust, zoals vroeger: ik eet van de heerlijke spijzen zolang ze bereid worden, maar aan de dis neem ik evenmin plaats als dat het vroeger in mijn dromen tot een coïtus lege artis kwam. (Ik word gek van het eeuwige debat der HH doktoren over het al dan niet aan mogen nemen van emolumenten.) Het personeel, dat zaterdag gewerkt heeft, kreeg brood. Ik, die toen ziek was, dus niets. Saar K. beloofde dat ik bij de eerstvolgende uitdeling no. 1 aan de beurt kom, maar ik kan het op m'n buik schrijven. Saar K. maakt er gebruik van, dat bijna elk lid van het personeel een zwakke plek heeft, analoog aan mijn hier wonen. Het is een pestwijf. Alalouf is naar de infectiebarak, verdacht van... vlektyfus. In de barak, waarin ik vóór de verhuizing woonde, en die aan ons huidige kamp nu grenst, is een transport aangekomen van Westerbork-Theresienstadt-Auschwitz-omzwervingen-hierheen. Dit is het slechtste kamp! Zou Jenny erbij wezen?

Om je dood te lachen, dit belachelijke kereltje, verwend rijkeluisknaapje, zich hebbende laten leven, zonder besef van heden of toekomst, zonder andere idealen dan zeer vage, uiterst narcistische. Nu wordt dit elektron uit z'n baan gelicht, het gangetje verstoord, de vriendenkring spat uiteen, en gaat het bergafwaarts, bergafwaarts, bergafwaarts. Het kind leeft nu al een jaar in een ‘zeer onplezierig concentratiekamp’ en verrekt, mét Pappi en Mammi, van de honger. Nu denkt het over z'n gelukkige jeugd na, vergetend dat die jeugd door onbenulligheid vermengd met verwarde aspiraties een slechte getuigenis van hem aflegt. De toekomst wordt alleen in termen van kookkunst gedacht. Nu, ik ben benieuwd of dr. X. de waarheid ervaren, of verkeerde gegevens goed geïnterpreteerd heeft. Om hem met Flap te vergelijken bleek achteraf een sacrilège: had hij 't er gisteren niet over, de burgerman, hoe hij gehoord had dat de Wallers ‘in de duurste nachtclubs van Amsterdam kwamen’ (Paps vroeg droogjes: ‘Zijn die er dan?’) ‘en op één avond vaak een rekening hadden van honderden guldens’. Bij W. kan hij overigens een doosje neocid gezien hebben, en gemeend dat ik het ze verkocht had; hij weet niet dat ik ze ken en graag verplicht.

14 maart.

Ik zag in het washok Paps boven de wc hangen. Het viel mij op, nog vóór ik hem herkende, dat hij dijbenen had, zo dun als van de ergste Erfschöpfungspatiënt. Gisteren aan het werk gegaan en behoorlijk wat ontluisd. Zit er zelf weer ónder. Ben nu hier in de menage en hoef niet meer naar de barak om eten te halen. Word geregeld geplaagd door angstige spanning - als vroeger voor repetities - of ik het er levend af zal brengen. Het ergert mij te bedenken (angst voor het ‘schablonenhaft reagieren’) dat elk oprecht oorlogsdagboek dezelfde gevoelens zal bevatten. Ik wilde zo graag iets bijzonders wezen, en heb

misschien niet veel tijd meer. Luza heeft de uitdeling van extra eten in handen weten te krijgen; uit oude lijsten, die dus nu vervallen, bleek enorme corruptie. Men zal hem wel weer spoedig aan de dijk zetten, tenzij hij gaat méédoen. Paps' honger is nu zo groot dat het hem moeite kost van zijn dieeteten weg te geven. Het is ook onzin - tenslotte is de artsen dat eten gegeven, opdat zij werken kunnen. Kaalscheerpatiënten die betalen heb ik niet meer gehad, ondanks roerende dankbaarheid van de eerste twee.

15 maart.

Een jaar geleden uit Westerbork vertrokken. Toen we dit kamp binnenkwamen, dachten we niet het zo lang uit te kunnen houden, en was precies als nu onze enige hoop dat de oorlog in een paar maanden afgelopen zou zijn. Ach, men is de Rijn over, en Berlijn komt dichter bij het front, en de invasie is gewéést.

Op een avond van keuken III naar huis komend, des avonds, bij het spookachtig licht van metershoge rode vlammen uit de pijp van het crematorium - overigens ondanks alle lugubriteit een schoonheidsgewaarwording - zagen we vrachtauto's voor het magazijn staan die met koeien, schapen of varkens geladen schenen. Ik, naïef, vroeg verscheidene malen wat het toch voor dieren waren die zo blaatten, tot iemand zei: het zijn mensen. De auto's zetten zich in beweging naar 't crematorium, en kwamen later terug, stil. In de verte hoorde men schreeuwen. Ik weet niet wat er precies gebeurd is, en of het was wat het leek. De zwarte, hoge pijp van het crematorium, waar de een of andere Häftling, misschien clandestien, een onopvallend crucifix op gemaakt heeft, en waaruit 's daags rook, 's nachts vlammen komen, is de centrale figuur in Hamo's visioenen na de hersenschudding, die hem in het Stubbencommando was geslagen. *('s Daags rook, 's nachts vlammen zijn het attribuut van de vulkaangod Jahwe; vandaar deze formulering?)*

Jules S., in het broodcommando één dag m'n voorman, is na enkele dagen kampkoorts onherkenbaar. Hoe beter doorvoed, hoe meer het ziektebeeld van diegenen die kampkoorts-paratyfus krijgen, gaat lijken op dat van Kompaan destijds. Of ze het ook vaker krijgen, gelijk beweerd wordt, lijkt me de vraag. Het frappéért sterker dat een tot dusver robuust iemand groen en ingevallen ligt te delireren, dan wanneer een uitgeputte hoge koorts krijgt zonder méér. Ik hoor net hoe de Duitse Sanitäter aanmerking maakt op mijn luizendekendepot, ik hoop dat het maar weg is als ik opsta, want het quarantainebad gaat weer werken voor ons, en het idee is overbodig geworden. Ik mis de energie om te gaan horen of Jenny hiernaast zit, nu. Zelfs Kosta heb ik het niet gevraagd, wier zuster er zit. Naar aanleiding van een gesprek over een arts, die op onoorbare wijze bedelt, en verdedigd wordt met: ‘Hij is gedemoraliseerd’, moet ik zeggen, dat ik me alleen schuldig voel bij elke hap die ik ten koste van mijn ouders eet (hoewel, theoretisch, ik hun offers kan aannemen) maar verder zonder remming alles zou doen om eten te krijgen, als het geen verraad is. Zie neocid. Na vannacht bleef me een macabere melodie door het hoofd spoken, op de maat van de hartslag, die ik niet kon fluiten of zingen. Hetzelfde een jaar geleden na Jenny's vertrek. Voorbode van onheil.

Barakkenleidster O., wier man hier ligt, vind ik mooi en charmant. Iedereen vindt haar een kreng en een hoer, maar ze doet me mijn geslachtsdrift terugvinden, zoals men op straat een vriend meent te zien, van wie men even vergat dat hij dood is. Misschien leer ik haar beter kennen en herleeft de dode vriend, wanneer de echtgenoot sterft.

16 maart.

Jenny is het laatst gesignaleerd in Auschwitz in de weverij, waar ze het goed maakte.

Het spijt mij dat ik hier, buiten mijn ouders geen vrienden heb. Malraux schijnt een boek geschreven te hebben, dat in Duitse K.-lagers speelt, en waarin interessante bespiegelingen voorkomen over kameraadschap et cetera. Ik zou dat boek dolgraag lezen. In ieder geval ken ik geen groter verschil dan tussen de manier waarop Kyo de martel- en die waarop wij de hongerdood afwachten. Het ligt natuurlijk aan de omstandigheden (Erschöpfung maakt een inferieur mens van je, ik zie het aan mijzelf) maar ook aan de inferioriteit van het *(op deze manier uitgezochte)* mensenmateriaal. Er is geen minder aardige groep joden dan de Amsterdamse, of het zouden de Griekse en de Albanese moeten wezen. De goede en energieke Duitse joden zijn verder getransmigreerd, van hen hebben we dus een negatieve selectie.

Bij de Hongaren hiernaast, en bij de vrouwen in het Russenkamp, is de stemming heel anders. (Hoewel óók niet sympathiek, zijn ze minder burgerlijk-weeklagerig.) Een jaar geleden keken Mams en ik elkaar aan: we zitten in de val. Walgelijke koolraapgeur vervulde de lucht. (Ik zou wat geven voor een bord soep van toen, waar nog vet in zat, en een beetje vlees en aardappelen. In een jaar hebben we geen vrucht, geen ei, geen boter gezien. Vlektyfus heerst, iedereen heeft luizen en we leven nog. In vele grote steden in Europa is het juk al afgeschud en de nieuwe tijd begonnen. Men is de Rijn over; continu wordt er gebombardeerd, net als verleden jaar.) De doodsangst duurde van toen af tot in de zomer en steekt nu het hoofd weer op. Ik kan niet meer werken haast, de benen begeven het en ik zie geen kans uit de greep van dit ziekenhuis te komen.

Het lekkerste wat ik me voor kan stellen is een bord gepelde gerstsoep - vroeger nooit gegeten - een verse boterham met pindakaas, een beschuit met chocoladeflik erop. Aan mijn fantasieën is elk raffinement vreemd.

De dagelijkse werkelijkheid: 250 gram brood, zuur, oudbak-

ken, meest droog, en toch heerlijk, 1 (⅔) l koolraap, in water gekookt, soms zelfs zonder zout. 4 keer per week, ook 's avonds, een soep van koolraap, of meel, of brood; het aantal calorieën dat men maximaal binnenkrijgt is op 1000 berekend vóór de laatste vermindering van het brood. Broodbelegging is nihil.

18 maart.

Morgen Mams jarig, weet nog geen cadeau voor haar. Nadat ze vergeefs de stoute schoenen had aangetrokken en naar Hanke gegaan was - deze vroeg: is het voor eten? en Mams was zo beduusd ja te zeggen, waarop hij haar naar Weisz verwees - heeft ze haar laatste bezit verkocht: een paar goede schoenen, zodat we (als men betaalt) brood vóór zijn. Er zijn pakketten vrijgegeven, zoveel dat we, ook al staan we niet op de lijst, althans iets krijgen, en juist daarom is het goed geen brood achter te zijn: de koers van brood wordt hoog. Mams heeft een beetje verhoging. Ik werkte gisteren particulier, en werd met een boterham en een klontje afgescheept. 2 jongelui gestorven, Jules S. en Bob K. Het eten is iets beter de laatste dagen: er is een commissie hier. Algemene ontluizing, ook van dit kamp, staat voor de deur. Het kan niet anders dan mislukken: niemand kan bagage dragen, zodat de verluisde boel in de barak blijft.

20 maart.

Mams haar verjaardag van gisteren is eigenlijk beter uitgevallen dan die van een jaar geleden: toen waren we in de greep van een soort verstikkende angst. De W.'s, die, sindsdien welvarend geworden, ons gisteren lieten stikken, deelden mee in ons laatste blikje sardines, maar we kwamen niet boven de wanhoop uit. Gisteren echter was Mams voor 't eerst koortsvrij, hadden alle buren cadeautjes gegeven, en kreeg iedereen in 't hele kamp een pakje uit Zweden. Paps had op 't laatste ogenblik een cadeau gevonden: een waardeloos bijou waarvoor hij na de

oorlog twee echte zal moeten geven: een aan Mams, en een aan mevrouw L., die het afstond (al wil ze er niets voor hebben). Ik heb m'n maag bedorven. ‘Ich stosze auf nach faulen Eiern,’ zei een moffenjongen in de keuken. De Verfressenheit uit zich zo dat men, schoon lang verzadigd, niet met eten kan ophouden. Het lijkt dan of de verveling de rol van de honger overneemt. Zelfs met een bedorven maag denk ik aan eten. (Zou het misschien een fysiologische ondergrond hebben in de weefsels, die naar voedsel verlangen?)

In de keuken was het net zo, gedroeg ik me even eigenaardig. De anderen, sinds lang doorvoed, verachtten mij daarom.

De oorlog lijkt nu elke dag te kunnen ophouden. Gisteren kwam Jaap M. me weer vragen of ik zin had in het Altersheim. Ik doe het niet.

Een der grootste talmudkenners, M., ligt op sterven. Ik hoop alleen dáárom dat hij blijft leven, omdat anders een ander, die het nu nog niet is, een van de grootste talmudkenners zal worden, wat ik ook die man niet gun. Déze is gek, wil ‘zo gelegd worden, dat hij kan slapen’, maar rolt zich daarna het bed uit. Het is zijn straf van God, omdat hij een goed boek (Voltaire) als pleepapier gebruikt. Men bedenke dat deze vrome huichelaars, als er een joods boek op de grond valt, het k u s s e n . Het schrijven gaat me slecht af, vandaag, laat ik gaan werken: de hele zaal heeft buikloop.

21 maart.

Fraai lenteweer. Gisteren 1½ uur gewerkt aan één patiënt, en daarvan dan nog een schandelijk groot emolument aangenomen: hoe lang blijft dit goed gaan? Ik ben een emolumentenjager aan het worden en bespeur, hoe ik ook zoek, geen bewust geweten meer! Alleen angst om aan de kaak gesteld te worden weerhoudt me van ernstige delicten. (Wie ook díe angst niet kent loopt geen gevaar meer zich te verraden, en

komt in een kamp tot macht en aanzien.) *(Er komt nog een voorbeeld waaruit blijkt dat ik me hier onderschat, en in het concrete geval niet anders dan integer kon reageren.)*

De chef-arts heeft een bijzonder slecht idee gehad. De Duitsers hebben een klein beetje vlektyfusserum beschikbaar gesteld, en nu heeft hij bepaald dat er voorlopig maar één injectie gegeven zal worden. Ook dan is er maar zo weinig, dat men ¼ van de mensen kan helpen. Gevolg: medisch, nul (het nut van de injectie is zelfs dán problematisch als men 3 × inspuit) en moreel, een soort paniek. Ik wil wel in de barak zijn als de inspuitingen plaatsvinden, het wordt 'sensatie'. Komt er later méér serum, zoals beloofd, dan kan men óf dezelfden nog eens, óf anderen inspuiten. De volkswoede zal ze tot het laatste dwingen. Daarbij is de vlektyfus een werkelijk gevaar. Rau zelf zou eraan lijden. Nu proeft ook Paps rotte eieren. Mams maakt het iets beter.

22 maart.

Grote ruzie met Paps; hij heeft een bedorven maag en een onbedorven geweten. Er zijn mannen aangenomen in het magazijn om voor de aardappels te zorgen: alle aardappels zullen op het magazijn geraspt worden. Een soort schilkeukenwerk dus... Ik heb wél op het verkeerde paard gewed met het ziekenhuis.

Verschillende door mij geholpen patiënten hadden na een paar dagen weer luizen. Ik snap niet hoe.

Salko H. epateert de bourgeois hier, door allerlei opvattingen die het antwoord uitlokken: 'Heus, Salko, je bent een echte idealist, maar je zult nog wel verstandig worden.' Gisteren verklaarde hij dat hij na wat-ie hier meemaakt, nooit meer de moed zou hebben personeel te houden en anderen zijn wil op te leggen. Hij danst, rookt noch drinkt, heeft een afschuw van vlees, aanvaardde de erfenis van zijn vader niet, wil boer wor-

den in ‘Eretz’. Paps' commentaar: ‘Deze Tannhäuser zal zijn Venusberg nog wel vinden.’ Een grote voorliefde voor jazz contrasteert alleen op papier met dit beeld. Mams, zich gisteren druk gemaakt hebbend met bakken op een elektronisch stelletje, had vanmorgen 37, 5. Vandaag is er voor de derde dag geen brood in het kamp; we hebben de sanovit al op, en van de rest het grootste deel.

23 maart.

Twee dagen lenteweer hebben het hele kamp getransformeerd. Bij de Häftlingen hiernaast ziet men zelfs zonnebaders: de mannen, die netjes op rijen van vijf naakt in de zon liggen, blijken bij nader toezien echter lijken te wezen, die nog meetellen met het appèl van vandaag. Ik zit aan de andere kant van ons kamp en kijk op het Hongarenkamp uit, waar in grote auto's bagage en dekens worden uitgestoomd. Vrouwen kleden zich al beter, men ziet veel mensen beddengoed naar buiten slepen om het na te kijken. De zon zal velen nog redden. Hoe lang duurt die oorlog nog...

25 maart.

Weer Austausch-geruchten: 1 deel nach Schweiz, 1 deel nach Schweden, de 120.000 naar... Theresienstadt (sinds lang geëvacueerd, dus eufemisme voor KL) zei Hanke, die al eerder g e l u l d bleek te hebben. Gisteren was de ontluizings-stoomwagen hiet, en brachten wij de pediekels een zware slag toe. Mijn werk wordt hier meer gewaardeerd dan het waard is. Híer, want toen ik gisteren Weisz op straat aansprak - ik had niet gehoord hoe hij vóór mij al anderen had aangeblaft - heeft hij me op zeer onbeschofte wijze zo hatelijk aangeblaft dat het reden zou zijn om er het bijltje bij neer te gooien.

Vijfdagen werk ik al zonder brood; het erwtensoeppoeder uit onze pakjes is bijna op. Inmiddels kwam het middageten en is al opgegeten: 9 uur 's morgens. Vandaag komt er niets meer...

Wie om deze tijd de Spiegelstraat inloopt, ziet de bovenste helft van de huizen van de Herengracht in hel zonlicht, en komt hij verder, dan loopt hijzelf in donker, maar ziet zon en blauwe lucht; Venetië boven, onder: zijn Amsterdam. Bij elk weer hoort een bepaald soort nostalgie.

De sinusslingerende schuilloopgraven, waaraan ik me vorig voorjaar een testikeloedeem gewerkt heb, zijn nu bijna alle met afval dichtgegooid. In wat ervan rest zoeken vrouwen en kinderen, die erwtensoep koken op een vuur van gestolen bedden-plankjes, dekking tegen razzia's van kapo's. Een aardig gezicht, vooral bij het vallen van de avond. Ook Mams kwam vanmorgen vroeg al haar bed uit, en laat haar beschimmelde bagage symbolisch in de zon drogen.

Maandag 26 maart.

Gisteren kwam er 1 rantsoen brood, boter en worst. Ik ging naar Weisz, om mijn excuses te maken, en men beloofde me voor vanmorgen meel.

Vannacht krankzinnige honger, en dromen van eten. Meer nog dan aan eten denk ik aan en droom ik van Amsterdam. Hier zou men dichter moeten wezen: het enige wat hier werkelijk aan me gebeurt is het subtiele spel van stemmingen, die in proza niet zijn weer te geven. Hoe graag zou ik in Blaricum in een kroeg zitten en Charles vertellen van Mechanicus: deze twee waren vrienden.

Gisteren nam ik stiekem een slok uit het cardiazolflesje. Ik werd n i e t a c t i e f, maar, in een soort verstarring tegen mijn bed staande, ondervond ik hoe de gedachten sneller in hetzelfde kringetje gingen lopen, hollen, jagen. Geen remedie dus tegen oblomovisme. Dit dagboek, met wantsenpoep versierd, wordt een waardig pendant van een bedelbrief van Eric W., ondertekend in doodgedrukte punaises. Deze had een zoon, die bij Kompaan op de verdieping sliep, toen die nog woonde aan

de Nieuwe Keizersgracht. Op W. jr. 's kamer heerste een dergelijke rotzooi dat Kompaan dit gaarne aan vreemden demonstreerde, door de jeugdige psychopaat onder een voorwendsel op te komen zoeken. De clou van de demonstratie was dat W. over zijn werk ging spreken: hij studeerde MO pedagogie... Eén ding is zeker: na de oorlog behoor ik niet meer tot de zogenaamde bourgeoisie.

Mams had na een uiterst vermoeiende dag (ze had een heerlijk diner voor ons gemaakt, weliswaar van het formaat dat door kleine meisjes in een zogenaamde poppenkeukentje wordt gekookt) weer 38. Een beurt hier te krijgen op kachel of elektrisch stelletje, vereist strijd tegen verscheidene door honger gescherpte harpijnen. De hele dag heerst daar dan ook luide ruzie over, tot vermaak en stichting van de patiënten op zaal, die alles horen.

26 maart.

Dat Mams haar activiteit gisteravond min of meer in elkaar zakte, en dat ze naar huis ging, ziek, met de opmerking: ‘Ik ben benieuwd wanneer ik hier weer terugkom’, heeft zijn oorzaak in de teleurstelling die op blijde verwachting gevolgd is. M ö s was gisteren hier en ondervroeg de artsen over de gezondheidstoestand. Deze, op wenken van Hanke en Weisz, die zelve op de slechte toestand de nadruk legden, spraken de waarheid, verklaarden dat er 60 tyfusgevallen waren 40 verdachten, et cetera. Het transport, dat ons boven het hoofd hing, was dus geen gunstig, althans naar het oordeel van Weisz en Hanke. Deze laatste is echter niet te vertrouwen, het is dus de vraag of de artsen er goed aan deden de toestand hier zo slecht en die van de Hongaren hiernaast zo gunstig voor te stellen. Het is nog geen 7 uur. Gisteren maakte ik overuren met dekens en rotzooi van de autoclaafhalen; ik nam alles mee wat nog verspreid op de grond lag, men kan het hier komen uitzoeken.

X. (een van de artsen van Mös) gaf me 9 coffeïn-coramin-strychninetabletten. Een ervan maakt me nu zo actief en matineus. In normale tijden zou ik nu een veldloop gaan maken, zoals de laatste maanden mijn gewoonte was geworden. Dat is de reden ook van mijn luiheid hier, behalve de gewone calorieënhypochondrie, dat er voor activiteit hier geen uitweg is dan vervelend werk, waarvoor niemand je dank-je zegt *(typische breedsprakigheid na wekaminegebruik!)*.

Als er een verplaatsing van het kamp zou komen, gesteld dat van ons drieën ik het er levend af zou brengen, zou het een toer zijn dit dagboek te redden.

Jerry W. gaf me gisteren sigaretten, die ik tegen 1 rantsoen brood ruilde, daar ik van het mijne niet had kunnen afblijven. Hij was niet enthousiast over transportkansen (X. had nog niet zijn verslag uitgebracht) omdat hij in alle kampen - beter: in alle kooien van deze dierentuin - zijn protégés had, en die niet graag in de steek liet. Hij vertelde ook hoe werkelijke transportmoeilijkheden de oorzaak waren van de slechte voedingstoestand hier: Möller wil ons zo goed mogelijk voeden.

Eén Rothschild is dood, één is doodziek; het is hier kennelijk geen oord voor Rothschilds...

28 maart.

Het is zo ver: een betrekkelijk groot aantal van vlektyfuspatiënten kwam voor den dag toen daarin doorknede Häftlingartsen alle verdachten controleerden. De Albanezenbarak speciaal had veel gevallen, die is daarom in z'n geheel geisoleerd, en alle verdachten gaan erheen. Onderbuurman K. is erheen als arts. Uit heroïek? Of is het omdat hem extra eten beloofd is? Dr. X alleen is energiek en efficiënt.

Gisteren ontdekte ik door toeval dat de ontluizing van de Albanezenbarak - de autoclaaf was teruggekomen en ik maakte daarvan gebruik voor de plunje van een verluisde opname -

niet efficiënt was geweest: de luizen hadden de verhitting overleefd. Ik zorgde, tegen veel lauwheid in, dat het Hanke gemeld wordt. Wanneer men niet vandaag alles overdoet, zal X. het de Oberstabsartz melden.

Ik las *A Farewell to Arms*, ditmaal aanvankelijk met schrijversoog, de heerlijke beheersing van het ambacht savourerend, later kreeg de inhoud me weer zo te pakken dat ik tot laat in de nacht doorlas. Mams gisteravond 39. De nieren blijken nu toch in orde, goddank. Is sterven aan vlektyfus beter dan aan honger? Zal er heroïek herleven, in een of andere vorm?

31 maart.

Gisteren zilveren bruiloft ouders. Ik was naar Hanke geweest en had - ongelooflijk fraaie buit - een hele kuch gekregen. Het was een trieste regendag, en ondanks de kuch, en alle verzekeringen van het tegendeel, hadden we honger. Er komt nu alleen brood op dagen zonder soep, dus twee of drie keer per week. Het kwam er dus op neer dat we niet, als anderen, tekortkwamen. Hoe men daarop kan blijven werken? Gisteren viel het eerste slachtoffer van de epidemie, die daarmee officieel begonnen is. Krankzinnige prikkeldraadversperringen maken een doolhof van ons kampje. Alleen tegen de luizen (het Altersheim met name is totaal verluisd) wordt niets gedaan. (Men kan niets verlangen van mensen die zo slecht gevoed worden.) Ik was bang, nu twee collega's hier zijn komen wonen, dat het met mijn lange uitslapen afgelopen zou zijn. Gelukkig begint één van hen ook al lui te worden. De ander wordt wel ziek.

Als ik Hemingway lees meen ik onder mijn vrienden terug te zijn. Gesteld dat ik een dagboek kon schrijven, zo overwegend uit dialoog bestaande als *Farewell to Arms*... maar dat zou ook Hemingway, die later aan zijn eigen techniek te gronde is gegaan, niet gekund hebben.

Ik ontdekte vier weken geleden in het hemd van een verluis-

de patiënt, dat ik van zijn lijf geknipt en weggegooid had, een gouden speld met briljanten, een week geleden herinnerde ik mij dat, en vroeg de patiënt of hij de speld verkopen wilde. De laatste dagen was ik verwikkeld in onderhandelingen over tientallen kuchen, zonder zelf een boterham te hebben. Doordat het kamp in quarantaine is, gaat de zaak niet door, zoals ik wel gedacht had.

Luza heeft de zogenaamde Dauerliste klein gekregen, met als resultaat dat het personeel van het ziekenhuis voortaan vaak melk zal krijgen.

Ik had de urine niet kunnen ophouden, en toen ik met natte broek langs het prikkeldraad van de Häftlingen strompelde, waarachter ellendige gedaanten nog rondhobbelden of al dood neerlagen, voelde ik mij een van hen. Zo zal het ook ons gaan, misschien is exanthematicus dan nog beter.

1 april.

Gisteren kreeg men, in plaats van brood, een knolraap. Mijn transactiehoop laaide gisteren even op, verdween geheel, en stak nog eens het hoofd op: nu schijnt er een andere weg te wezen. Inmiddels was er gisteren een debat over de luizenbestrijding, waarbij defaitisme en laisser aller de boventoon voerden. Komt er iets van een specifieke luizenbestrijding, dan doe ik dát veel liever, dan me hier als luizenspecialist met een uur werk per dag te drukken. Men zou die luizenbestrijders echter niet zonder een ontbijt aan het werk kunnen sturen. Het fraaiste argument tegen de luizenbestrijding kwam van dr. Elte: ‘De mortaliteit van de exanthematicus valt hier zo méé...’ Mams geen verhoging meer, wel pijn in de rug: de urine was gelukkig in orde. Zeer veel ongeloofwaardige oorlogsgeruchten: Paderborn uit de lucht genomen. Erratum: gegrepen.

Wat aten ze lekker in *Farewell to Arms*... kaas en macaroni en choucroute en ham-and-eggs. Toch vond hij het blijkbaar de

moeite van het vermelden waard, wat het ook wás.[21] Al weer een van de door mij ontluisden, de oude Klerk, vannacht gestorven. Ik loop er een ‘lekker vet diner en stevige borrel’ na de oorlog door mis. Waren al mijn patiënten in leven gebleven, dan kon ik met hartvervetting en delirium rekenen. Honger, honger, honger. Ik stelde Paps voor het dieeteten, als er geen brood is, in drieën te delen. Hij voelde er niet voor, zei terecht dat ik toch meer kreeg van alles. Misschien doordat m'n blaas geïrriteerd is (6 × per nacht wateren) steekt ook het geslachtsleven - in letterlijke zin - een beetje de kop op. Ik zou niet graag als eunuch sterven, dus begroet dit nieuwe feit. Ik organiseerde en draag een rood poloshirt, zoals Daan Sajet er een had. Flap is van alle kennissen de enige met wie ik na de oorlog kan nakaarten: hij kent het kampleven. Aan het lijk eens mans, vannacht in de barak 33 gestorven, mankeerden vanmorgen de oogballen. In het Häftlingenkamp kan men nu een lange rij naakte lijken zien liggen. Zo suggestief, dat ik ze tegen het gure weer met kampdekens zou willen toedekken.

Abel is verhuisd naar het zogenaamde Altersheim, en stelt zich daardoor m.i. aan groot gevaar bloot. Enorm verluisd, is het daar het kruitvat voor een exanthematicusexplosie.

Eindnoten:

21 Later las ik in Hemingways autobiografische *A Movable Feast* dat die in de tijd dat hij die passages over eten schreef, zelf in diepe armoede honger leed en droog brood at!

2 april.

Mijn slaapje, Chaim, is verdacht van vlektyfus hier weggehaald. Zo ziet men, het grootste gevaar liep ik in bed; voor het gevaar hoeft men nooit iets te laten. Een te laat geleerde les. Van Saar mag ik vrijaf nemen om in de barak luizen te bestrijden. Ik ga vandaag naar de 33, om een paar varkens te wassen. Misschien dat dar meer uitwerkt dan speeches. Gisteren zag ik Abel in het Altersheim, met een foliant bezig. Ik vroeg hem wat hij deed, en hij viel uit: ‘Bemoei je met je eigen zaken.’ Later kwam ik hem tegen: ‘Neem me niet kwalijk dat ik zo onhebbelijk was maar, zie je, dit was nu een dagboek.’

's Avonds ging ik een praatje met hem maken: als alle geruchten waar zijn - en de IPA zegt dat de IPA niet liegt - is het snel afgelopen. Dat moet ook wel. Vandaag komt het laatste brood. De soep bevat alleen water en koolraap: men schijnt van plan te zijn ons rauw meel en ongekookte aardappelen te geven. Abel meent echter, wanneer hij geen vlektyfus krijgt, haalt hij het wel, en hij wil zijn in Holland ondergedoken kinderen zo graag terugzien. Naar mijn idee heeft ons Hanke met zijn epidemieën op het verkeerde paard doen wedden: de Hongaren hiernaast krijgen wél brood. Nu er geen brood meer is, mogen we over eten spreken, kwamen Mams en ik overeen. We deden het trouwens toch al.

Paps en ik stelden een manueel op voor luizenbestrijding, onafhankelijk van elkaar. Paps' product wordt officieel; hij nam van mij wat over. Dr. Kohn, de officiële luizenkoning, is een goed maar inefficiënt mens.

3 april.

Gisteren een gerucht uit doorgaans goede bron: grote Duitse legergroepen zijn zich aan het overgeven, met andere woorden: het is snel afgelopen. Inmiddels joegen ons vannacht zogenaamde Tiefflieger, die met geratel van mitrailleurs uit de lucht kwamen, de stuipen aan. Het is toevallig juist een jaar geleden dat er hier verscheidene doden vielen bij zulk een gelegenheid. Zo kan nog aan z'n eind komen wie door Erschöpfung en tyfus gespaard was. Om wie dan ook warm te maken voor luizen- en daardoor vlektyfusbestrijding, blijkt onbegonnen werk.

Hier op zaal oefent vooral L. moordende unfaire kritiek op Paps en mij; en toen ik gisteren bij Weisz was, om over een ontluizingsmannschaft een balletje op te gooien, was hij zeer minzaam, ging in op wat hij kennelijk als een schnorpoging zag, door me een pakje sigaretten te geven, echter niet op mijn voorstellen, die ik niet eens de tijd kreeg toe te lichten. Geen wonder

dat Kohn nooit iets bereikt heeft. (Zojuist komt een mof binnen: ‘Was fehlt denn die Arzte?’ Gelukkig is hij alweer weg.) In de barak gisteren iemand ontluisd (hij is vannacht overleden) en de onwil van de barakleiding ondervonden. Al deze luizen-kwesties gingen hun niet aan, dat was ‘zaak van de Heimpflege’. Dit zijn twee dames die 200 mensen, van wie het merendeel buikloop heeft, po's, flessen en waswater moeten geven, en daarmee de handen vol hebben. Ook dat wilde ik Weisz zeggen, maar deze, nomen est omen, zei steeds: ‘Ich weisz, ich weisz.’ De ‘Entlausungsstaffel’ (!) komt er tóch, maar ik zal het óf op andere wijze bereiken, óf er geen deel van uitmaken. Mams heeft waarschijnlijk geelzucht. Ze is welgemoed, maar soms huilt ze. Men kan haar niet ongestraft met pessimisme aan boord komen: dit pepert ze je in door meteen depressief te worden. Zou de oorlog nog op tijd aflopen?

4 april.

Gisteren ging het gerucht dat in het westen geen weerstand meer wordt geboden. Vandaag heet Osnabrück gevallen. Gisteren meer geluld dan gedaan voor de luizenbestrijding. Het middageten kwam om 5 uur; de avondsoep - een soort troebele pekel - kwam vanmorgen om 6 uur. Het valt me mee dat ik zo weinig honger heb; wel ben ik slap, lui, en heb veel slaap nodig. Het ‘Sonderlager’ hiernaast wordt veel beter verzorgd. Elke dag sterven in alle kampen van dit kamp 1000 mensen aan Kreislaufschwäche en long-tb. Een negatief sanatorium. Het weer was weer slecht, een enkele windvlaag scheurde meters asfaltpapier van barak 33 af, en toen het gisteren regende en ik in de barak moest wezen, leek het er harder te regenen dan buiten. Wat dat betreft ben ik er dus beter aan toe dan *(mijn ex-collega's)* de Essenholer die er wonen.

In de vrouwenbarak 28 liet mevrouw P. mij niet over de luizenbestrijding spreken, omdat men er net aan het eten was!

Dat was niet smakelijk. Al die wijven (krijgen ze de vlektyfus!) waren het daarmee ééns.

5 (?) april.

Als de berichten wáár zijn, staan ze voor Hannover, Leipzig en Wenen. We hoorden het hele jaar al schieten, omdat hier oefenterreinen in de buurt zijn, maar nu houdt iedereen het voor ernst want: 'In dit tijdsgewricht wordt er niet meer geoefend.' Als ze ons nu maar rustig hier laten zitten. De honger uit zich bij mij voornamelijk psychisch - afgezien van sterke vermagering - en wel als gebrek aan werklust. Gisteren in barak 33, 2 luizendekens weggegooid, 3 hoofden kaal gemaakt - waarbij de jonge Bromberg me hielp - en in het Altersheim van een te bed liggende vrouw de haren verwijderd; mijn lastigste geval toe dusverre, omdat de haren als met teer aaneengeplakt zaten (luizenpoep) en de schaar er niet doorheen ging. Ik leef met de ogen dicht, na de oorlog zal ik alles over de oorlog moeten lezen. Nu moet ik (10 uur) wel opstaan, het wordt te gek.

5 april.

Mams, zo vertelt Gusta, is wild van de honger. Ze ligt midden tussen de kapovriendinnen, die de heerlijkste dingen bakken en eten, en dit niet verhelen. Stuttgart zou door Franse troepen bereikt zijn, de Weser overschreden. Alleen: hier merkt men totaal n i e t s . Gisteren 125 gr brood dus 1½ rantsoen per week? De ontluizingsautoclaaf gaat vandaag aan het werk: eerst de Albanezenbarak en observatiezaal, die in quarantaine zijn, daarbij heb ik niets te doen, dan het Altersheim. Misschien is het mogelijk aardappelen in de auto gaar te stomen. Die kan men voor tabak bij de Hongaren kopen (ons kamp is in alle opzichten stiefkind). Tegen Jaap Meyer zei ik al vaak: de ontluizingsauto gaat zes dagen voor het eind van de oorlog aan het werk. Ik wou dat het maar waar was.

Dr. X... *(gesuppr.)*.[22]... is op het toppunt van zijn carrière: hij

behandelt Hankes longontsteking. Hij is het ook die in elke discussie de enige juiste en praktisch bruikbare opmerking maakt.

Eindnoten:

22 De weggelaten passage behelst een epileptisch insult van een van de artsen, en mijn vaders plechtige aanzegging dat we hier nooit met iemand over spreken mochten. Mijn vader was niet ervaren als neuroloog en wist kennelijk niet dat een enkel insult, en dan nog wel in extreme omstandigheden, niets zegt, iedereen kan overkomen (net als 'stuipjes' bij kinderen) en niet tot 'epileptische karakterveranderingen' leidt. Waar we intussen bij die berreffende collega naarstig naar speurden!

6 april, 4 uur 30.

De laatste geruchten zijn dat ziekenhuis, observatiebarakken, kantoor plus familie van dit alles, blijven zullen, resp. later gaan. De Hongaren hadden vannacht tussen 11 en 2 een abortief transport: zij zijn nog steeds niet weg. In de lucht dezelfde activiteit: een paar luchtgevechten. Zonder de nervositeit van mijn immobiele ouders (Paps had vannacht een pathologische honger: hij baadde in koud zweet, en vrat klontjes, Mams is volkomen verzwakt) zou ik alles rooskleurig aanzien: in de berichten school dus een kern van waarheid. Blijven we hier, dan worden we wellicht ontzet. Gaan we, iedereen zegt het, dan neemt niemand iets mee; desondanks wordt overal druk gepakt. Vanmorgen al vroeg op om de autoclaaf te bedienen bij de Altersheimbarak. Verdienden er kaas mee en een portie soep. Had gisteren met Jaap een contract gesloten, kan een maaltijd per dag komen halen, moet steeds beschikbaar zijn. Dr. X. geeft ons nu een goede kans om weg te gaan. Waarheen nog? Ben niet opgetogen over de kans nog in het gezicht van de haven te stranden.

7 april.

Zondagmorgenstemming. Mams sliep hier, en nog ander vrouwvolk. Helaas verliep de nacht rustig, en menigeen twijfelt nu als ik, en vraagt zich af of de voorstelling van de situatie die hier ingang vond er niet volkomen naast was. Zijn de Engelsen werkelijk heus bij Hannover? Gisteren vertrokken 200 mensen uit dit kamp, en het merendeel van het Sonderlager. Ruim van mondtocht voorzien heten ze in veewagens te zijn afgereisd met bestemming Theresienstadt. Mams zit aan tafel te kokkerellen en vertelt van haar zatgevreten buren: 'Ik

kán vandaag niet eten, het wittebrood is op.' Gisteravond viel een klein feestmaal op Mams haar bed, min of meer in het water. Paps: 'Lode, eet niet zo haastig.' Mijnheer Mayer: 'Onmiddellijk stoppen met die etensuitdeling. Ruhe! In opdracht van de Lagerleitung moet ik u zeggen dat de Duitsers gedreigd hebben, wanneer niet onmiddellijk wordt aangetreden, kommen ze met M.G. herein.' Lode: 'Paps, eet niet zo overhaast.' Het waren in de schil gekookte en gegeten aardappelen met wat margarine en een 'koek' van uit de soep geviste stukjes koolraap met wat gries erdoor fijngemaakt, en opgebakken. Alle extra porties waren vervallen, maar in het ziekenhuis wachtte mij een 'doorslag': de bodem rolde uit een etensvat, en van de op de grond liggende bodem lepelde ik al het 'dik' in mijn pannetje: fragmenten van aardappelen en bieten. Een Albanees jongetje lepelde zogenaamd alleen van naast de bodem, maar stal de beste brokjes onder mijn neus weg. Dit ter memorie als ik ooit weer deftig mocht worden. Laatste bericht: het transport vertrok met 24 personen - en 22 goederenwagons. Op het magazijn worden geen reispakketten gemaakt. Duitsers hebben zich uitgelaten dat de geallieerden heel dicht bij zijn - maar dit zou nog uit het IPA-complex van gisteren kunnen stammen. Een furunkel in m'n nek is voorwendsel om vandaag rust te nemen. De autoclaaf heeft het kamp verlaten.

Aan extreme honger went men blijkbaar makkelijker dan aan gewone. Wij kochten voor tabak aardappelen van de Hongaren, en redden ons daardoor.

11 U. Sanitäter zei dat we vanavond weggaan. Dr. X. k o m t n e t b i n n e n . De ss is besloten Lager te liquideren, algemeen o n t s l a g , ieder moet zien hoe hij weg komt, alles zou opgegeten worden, vandaag. Doorbraken links en rechts van ons. Het is te hopen dat we hier kunnen blijven, maar het is niet zeker.

Brief an eine Deutsche

Geachte mevrouw D.,

U vraagt ons allen die worden geciteerd in Schreiben im KZ, *de handelseditie van de Ph.D.-dissertatie van Renata Laqueur, om nadere biografische bijzonderheden, zowel van voor als van na onze kamptijd. Ook wilt u onze gevoelens weten betreffende het naoorlogse Duitsland en de huidige Duitsers*. (Mevrouw D. was een Duitse dichteres die voor een uitgever werkte. Een deel van wat u straks leest, is ook werkelijk in het boek gebruikt, alleen niet wat ik over de Duitsers schreef.)

Ik ben u graag van dienst, want met Renata, die ook zelf in de bloemlezing voorkomt, was ik in de beschreven periode bevriend en haar proefschrift vond ik heel belangwekkend. Ik ben u erkentelijk dat u het impliciet mogelijk maakt in het Engels te antwoorden, wat voor ons allebei een vreemde taal is.

Toen in 1912 de luxepassagiersboot Titanic verging, bleken er in verhouding meer mannen uit de eerste klasse te zijn gered dan vrouwen en kinderen van de laagste. Daar keek niemand van op; voor de eerste klas had je meer betaald.

Net zoiets gebeurde er in de jaren veertig toen de Duitsers Holland hadden bezet en stelselmatig alle joden gingen verdelgen. Het gewone volk had geen keus. Ze moesten wel gehoor geven aan de oproep voor de ‘Arbeitseinsatz’. Het sloot soms

aan bij een zekere ‘underdog’-mentaliteit. Zo herinnert zich een vriend van me, zelf toen student, wat een joodse groenteman zei, wiens zoon een ‘oproep’ had gekregen: ‘Hij is jong - die jongen kan werken.’

Voor welgestelden, beoefenaren van vrije beroepen of mensen met relaties, zoals wij, was het eerder mogelijk op een Duitse lijst te komen die jou en je familie ‘bis auf weiteres’, tot nader order, vrijstelde van vertrek naar ‘Polen’, waar zogenaamd het ‘werk’ wachtte.

Maar ik herinner me ook in mijn eigen familie mensen die redeneerden: ‘Wat goed genoeg is voor het gewone volk, is ook goed genoeg voor mij’... ‘Er zijn zelfs daar natuurlijk ook onderwijzers (of dokters, of verpleegsters) nodig’... ‘Ik wil geen andere mensen voor mij in gevaar brengen’... en die zich meldden. Een klein groepje excentriekelingen.

Neem bijvoorbeeld een jonge, ongetrouwde achterneef, Frits Büchenbacher. Hij had een zwarte Parijse artiestensnor en droeg ribfluwelen jasjes. Hij was uitvinder, al was de aard van zijn uitvinding niet helemaal duidelijk. Hij filmde vellen vol beeldjes, die gezamenlijk bewogen. Nog herinner ik me een gesprek dat mijn vader had met de bezorgde vader van de jonge idealist. ‘Men moet het belang niet onderschatten van uitvindingen die op zolderkamertjes gedaan zijn!’ deed mijn vader zijn best. En toen pa B. weg was, zei hij tegen mij: ‘Het kan voor hetzelfde geld een schizofrene Schub zijn geweest...’

Toen de ‘oproep’ kwam, deed mijn achterneef zijn rugzak op en ging. Ik kan geen videoclip zien zonder te fantaseren: dit stond natuurlijk Frits Büchenbacher voor ogen...

In het algemeen gold dat naarmate je een hogere plaats had in de samenleving, je een grotere kans had op bescherming, en voor een langere termijn, en het je eerder lukte om een onderduikadres te vinden, of naar een kamp te mogen, zoals ons stuk

van Bergen-Belsen, waar je nog kans maakte om het er levend af te brengen.

Want onze afdeling daar, zo beschrijft ook de Duitse historicus E. Kolb, hoorde bij een poging van het ‘Auswärtige Amt’ (Buitenlandse Zaken) om een aantal joden - op dat aantal werd door de SS beknibbeld - voorlopig van de vernietiging te vrijwaren om ze zo mogelijk tegen Duitsers in geallieerde landen uit te wisselen. Toen ik na de bevrijding het oord waar wij geweest waren zag aangeduid als ‘een concentratiekamp’, was ik nogal gechoqueerd, alsof we te veel pretendeerden.

Voor wie het overleefd heeft, geldt in het algemeen: hoe lager je maatschappelijke positie, hoe meer van je familieleden er zijn vermoord, want joden uit het volk hadden grotere gezinnen, ook tijdens de Duitse bezetting. En ook hoe meer zo iemand dus van streek raakt als de regering van plan blijkt om nazi-oorlogsmisdadigers, die eerst ter dood waren veroordeeld en kort daarna begenadigd, na veertig jaar uit ‘barmhartigheid’ vrij te laten. En hoe eerder zo iemand de neiging heeft om geen Duits te willen leren, niet naar Duitsland te willen reizen, et cetera.

Het staat edeler, en men lijkt meer op een christen, als men zich niet zo vulgair wraakzuchtig betoont. Mijn kinderen daarentegen choqueert het dat ik zo weinig van anti-Duitse gevoelens blijk geef. En ook dat ik er altijd de nadruk op leg hoe ik ‘geboft’ heb. Ik besef nog maar sinds kort mijn verkapte standsgevoel in dezen. In Titanic-beeldspraak impliceer ik: ‘Wij konden ons een eersteklaskaartje veroorloven.’ Maar tegelijk zit ik er heimelijk mee dat ik in een kamp was, dat wel, maar niet eens met zo'n getatoeëerd nummer in je arm. Tijdens een gesprek met een joodse patiënt van me die na de oorlog geboren was, en wiens vader ook altijd zo benadrukte hoeveel ‘geluk hij had gehad’, snapte ik trouwens voor het eerst dat dat stilzwijgend in-

houdt: ‘Stom toeval dat ik nog leef; ik heb in een onzegbaar levensgevaar verkeerd.’

In een aantal artikelen over de ‘generatiekloof’ legde ik ooit uit welke moeilijkheden mijn generatie ontmoet bij het voorlichten van onze kinderen, want zowel de ouders als de kinderen zijn behept met al die verschillende en tegenstrijdige schaamtegevoelens die onder andere bij zulke klassentegenstellingen horen. Soms schijnt het de ouders toe of hun idealistische kinderen dan liever hadden gezien dat ze ofwel heroïsch tegen de Duitsers hadden gestreden, ofwel ten minste zich vrijwillig hadden gemeld voor de vernietigingskampen.

Uzelf brengt me in een bijna even netelige situatie met uw vraag over mijn (in uw woorden) ‘mening over Duitsland en de Duitsers na de oorlog’. Ten eerste vind ik dat een ‘loaded question’: u bent zelf een naoorlogse Duitse, en u vertegenwoordigt de uitgever... Ik mag dan wel vrij zijn te zeggen wat ik op het hart heb maar de uitgever is even vrij om die fragmenten te selecteren die hem goed uitkomen. Niettemin, uw vraag aangaande mijn mening zette me aan het denken. Ik ontdekte dat ik er geen héb...

Zonder dat ik het met zo veel woorden besefte, blijk ik het naoorlogse Duitsland en de naoorlogse Duitsers te hebben gemeden, met uitzondering van mijn collegae psychoanalytici. Dat zijn gastvrije, hardwerkende, intelligente, belezen en charmante mensen. Wel vormen ze een kleine, uitgelezen groep, een elite.

In 1983, tijdens het eerste psychoanalytische congres na Hitler, in Hamburg, zei Hanna Segal, een bekende ‘Kleiniaanse’ psychoanalytica: ‘Ik vraag me wel af, als ik om me heen kijk en al die gezichten zie: wie van hen zouden er SS-kampbewaker zijn geweest?’

Ik merkte dat ik me dat helemaal niet afvroeg. Ik was eerder geneigd me af te vragen: ‘Wat voor soort SS-man?’

Na anderhalf jaar te hebben geleefd te midden van zulke gezichten, voel ik me een kenner. Je hebt ze tenslotte in soorten. Vandaar dat ik direct het verschil

zie tussen diegenen bij wie je ten koste van alles zo ver mogelijk vandaan moet zien te blijven, en de aardige types die alleen maar van je vergen dat je er niet ledig uitziet, maar druk bezig bent met het hindert niet wat voor werkje...

Ik ben niet de cynicus aan het uithangen. De schrijver van Der Orden unter dem Totenkopf, Heinz Hühne, heeft heel overtuigend aangetoond dat de ss een representatieve steekproef vormde van de Duitse bevolking. En mijn vader, Jacques Tas, gaf een paar jaar na de oorlog zijn al even nuchtere mening: dat men overal hetzelfde soort primitieve mensen kan aantreffen. Een van de reacties die hij daarop kreeg was: 'Dokter, ofwel u meent wat u zegt in ernst, en dan bent u te beklagen, ofwel u meent niet wat u zegt, en dan bent u te verachten!' Jacques was goed als grafoloog, hij bekeek het anonieme briefje en zei: 'Een aardig en intelligent handschrift!'

Zo waren alles bij elkaar mijn kinderen misschien eerder gechoqueerd door de manier waarop ik de afwezigheid liet zien van anti-Duitse sentimenten, wat zeg ik, van welke sentimenten dan ook.

Ik ben op 25 december 1920 geboren, mijn zuster Riva anderhalf jaar later. Onze vader die toen medicijnen studeerde, was de zoon van een rijke makelaar in diamant. 'Opa Snor' zag eruit als een goedaardige maffia-godfather. Ik kan me niet herinneren dat hij ooit een woord zei.

Volgens de familielegende had Opa Snor al zijn zonen, ook mijn vader, in de familiezaak gewild, maar uiteindelijk had hij dit medicijnen studeren geaccepteerd als het kleinste van twee kwaden, want mijn vader had eigenlijk het liefst pianist willen worden. Op het eerste gezicht ligt het niet voor de hand dat Louis Tas senior, die een slimme zakenman was, zijn zoon Jacques, een onpraktische intellectueel met artistieke neigingen, in zijn zaak wilde hebben, maar hij was een selfmade man, en zo iemand vindt vaak dat iedereen in de familie altijd alles aan hem te danken moet hebben. De oudste van de vijf kinderen, tante Bella, was misschien de enige geweest die de zaak had

kunnen overnemen, maar niemand kwam in die tijd op dat idee.

In 1929 kwam de grote depressie en de oudste zoon, mijn oom Hans, een optimistische Lebemann, die gewillig de familiezaak had overgenomen, nam geen voorzichtig afwachtende houding aan, deed zaken, en verloor een groot deel van de zaak. Hij had echter andere kwaliteiten.

Als adolescent hoor je de volwassenen dingen zeggen die je levenslang bijblijven. Mijn vader was psychiater, maar had zoals gezegd die oudere broer, oom Hans, in zaken. Hans was meer het playboytype. Hij maakte er geen geheim van dat hij liever geen jood was geweest, maar ja...

Hans was wel in liefdadigheid, maar weinig in maatschappelijke vraagstukken geïnteresseerd. Toen het in 1938 kwam tot ‘Reichskristallnacht’, vluchtten enkele maanden daarna Duitse joden die pas ontslagen waren uit concentratiekampen, naar Nederland. Ze waren kaalgeschoren en lieten geen woord los over hun ervaringen. Mijn vader, oom Hans en ik (17) vroegen ons af waarom.

Het was niet mijn vader de psychiater maar de wereldser oom Hans die met de verklaring kwam. Op een toon die we niet van hem kenden, zei oom Hans: ‘Ze schamen zich omdat ze zo slecht zijn behandeld.’ Het besef te behoren tot een groep die straffeloos kon worden vernederd en mishandeld, was natuurlijk schaamteverwekkend.

Niets is simpeler. Oom Hans had duidelijk de spijker op de kop getroffen. Toch ben ik meer dan één intellectueel tegengekomen die deze nuchtere straatvechterswijsheid niet kon aanhoren zonder direct te reageren met ingewikkelde psychologische commentaren, die alleen met elkaar gemeen hadden dat ‘die mensen’ zich niet hadden hóeven schamen. Bijvoorbeeld: ‘Als ze zich niet eigenlijk Duitsers hadden gevoeld,’ of: ‘Als ze

zich klein hadden kunnen voelen,' of: 'Als ze zich niet met de normen van hun onderdrukkers hadden geïdentificeerd.' Die laatste opmerking is trouwens niet onjuist, maar tautologisch. Wie de schaamtebeleving goed beschouwt, ziet dat zich-schamen er juist in bestaat dat men zich gevoelsmatig, tegen beter weten in, met de minachter identificeert, en dat men de haat die deze opwekt, in onwillekeurige onderdanigheid tegen zichzelf richt.

Het feit blijft dat die mensen - meestal - zwegen, en de verklaring dat dat dan was uit schaamte over de slechte behandeling, blijft de meest waarschijnlijke. Bij mijn werk als psychotherapeut komt mij oom Hans' uitspraak vaak van pas.

Men zegt dat mijn grootvader Tas zich pas na de krach in Wall Street (in 1929) met tegenzin neerlegde bij de beroepskeuze van zijn zoon Jacques. Psychiater was misschien toch minder riskant dan handelsman.

Intussen bleef pianospelen deel uitmaken van Jacques' ware identiteit. De tijd die we in kampen doorbrachten, vormde de enige onderbreking in een stroom van muziek en vingeroefeningen die constant ons huis vulden, en voor die muziek ben ik dankbaar.

Toen hij in 1978 op sterven lag en al dagen in coma was, volgde ik schouderophalend een suggestie van mijn vriendin Marjan. Het leek te dik erop gelegd, te pathetisch. Ik hield een cassetterecorder met pianomuziek van Chopin bij Jacques' oor. En toen verscheen er, in het voorbijgaan, op zijn gezicht - voor zover je kon oordelen bij iemand met gesloten ogen - een verlegen triomfantelijke glimlach...

Het lijkt me dat we als iemand sterft wetmatig over hem gaan denken of fantaseren alsof hij op een of andere manier nog be-

staat. Of dat ‘gezond’ is of ‘ziek’, hangt enkel af van hoe zulk fantaseren ons gedrag beïnvloedt, en niet van de inhoud. Toen bijvoorbeeld in 1941 - ik was twintig - ‘Opa Baard’ (Herzberg) stierf, veranderde hij meteen in een bewaarengel. Dat is hij niet langer, ik vermoed omdat ik nu zelf de leeftijd heb die Opa Baard heeft als ik - vol genegenheid - aan hem denk.

Toen in 1978 mijn vader stierf, gebeurde er niets van dien aard. Niet alleen dat ik niet over hem fantaseerde, Jacques was helemaal ‘weg’. Was dit misschien ‘rijper’ of ‘volwassener’? Ik besprak dat met iemand die niet lang daarvoor zelf haar vader had verloren, en die hielp me uit de droom: ‘Dat betekent alleen maar dat je nog niet gelooft dat hij dood is.’

En ja, anderhalf jaar later lag ik in het ziekenhuis na een ongeval. Er was een bromvlieg die ik te pakken had tussen de vitrage en het raam, zó voor het doodslaan, maar ik bedacht net op tijd: typisch iets voor Jacques, als hij terugkomt om een oogje in het zeil te houden, om dat zo onhandig te doen.

Die fantasie bracht teweeg dat ik me getroost en ontroerd voelde, en nog steeds voel, wanneer ik me mijn vader herinner. Het enige ‘zieke’ hieraan is dat ik nooit meer een bromvlieg doodsla.

Mijn lieve moeder Frieda Herzberg was schilderes, niet onbegaafd. Maar uniek aan haar was haar stem, een expressieve, geschoolde en toch volkomen natuurlijke stem, ongekunsteld en - wat voor een kind, zeker een zoon, gênant is - ontroerend wanneer ze haar Jiddische liederen zong, want die taal verstond ze nog. En meer dan die taal: wat ‘ziel’ is, weet ik alleen van die enkele momenten dat ik me niet afsloot.

Precies even echt, ter zake en trefzeker was haar humor. Een kenmerkend voorbeeld van Frieda-humor, en tevens haar laatste, is het volgende. Op 28 november 1970 had ze gehoord dat ze geopereerd moest worden aan een hersentumor. ‘Is dit niet

het juiste moment voor Onvergetelijke Laatste Woorden?' vroeg ze zich af! 'Of zijn deze dat misschien al?'

Haar ouders, Opa en Oma Baard, heetten Herzberg respectievelijk Person. Het waren immigranten uit Letland respectievelijk Rusland, die wisten wat er gebeurt als er een pogrom op komst is. Dan komt je buurvrouw vragen: 'Geef me je naaimachine - je hebt er toch niets meer aan.'

Abel Herzberg, jurist, zionist en literator, bekend - in Nederland - om zijn dagboek uit Bergen-Belsen, was de oudere broer van mijn moeder. Hij komt in mijn kampdagboek veel voor, onder andere met een stel papieren naar zijn geïmponeerde neef zwaaiend: 'Dit is nou een dagboek!' Zelfs nu nog ben ik voldaan dat ik toen niet uitsloverig zei: 'Ik ook, ik óók!' Ik kom niet voor in zijn dagboek, waar hij toen mee zwaaide.

Er waren drie kinderen Herzberg, in de volgorde Liesbeth, Abel en Frieda. Zij waren, net als bijna elke andere oom of tante, destijds lid geweest van de zionistische studentenorganisatie. De ver van rijke maar begaafde, on-Hollands mooie meisjes Herzberg - over de oudste, Liesbeth, moet ik het nog hebben - ontmoetten daar mijn vader.

Jacques Tas kon er altijd op rekenen meisjes te imponeren, maar toen hij Frieda Herzberg tegenkwam, lukte dat allerminst. Integendeel, Jacques werd haar vazal. Algauw zong ze haar Jiddische liederen alleen nog maar als Jacques Tas die bewonderend en opzwepend op de vleugel begeleidde. Een metafoor voor hun huwelijk, dat vijftig jaar zou duren.

Mijn moeder stierf in 1970. Het zingen van Jiddische liederen was haar te veel geworden sinds de massamoord, maar ze bleef wel schilderen. Een deel van haar schilderijen uit haar laatste jaren omvatte niet zozeer herinneringen als wel impressies uit Bergen-Belsen. Daar deed ze zelf sterk aan denken toen men haar had kaalgeschoren als voorbereiding op haar operatie. Op

haar zeventigste was er nog een tentoonstelling geweest van haar schilderijen, en de kritiek was beter dan een ‘succes d'estime’.

Mijn vader stierf in 1978. Hij had zijn vrouw acht troosteloze jaren overleefd. Hij had vaak angstaanvallen, al dan niet met lichamelijke verschijnselen. Zei ik dan bijvoorbeeld: ‘Het is vandaag wel de verjaardag van Frieda’, dan had dat er ‘niets mee te maken’. Of hij zei: ‘Je bent de beste psychiater die ik ken...’ en maakte zich daarmee af van wat ik zei. Ik zei onder andere dat hij nu zelf een onmiskenbaar voorbeeld was van wat hij in een artikel in 1948 op theoretische gronden had voorspeld, en wat nu heet het ‘kampsyndroom’. Hij betoogt daarin dat mensen die vreselijke dingen hadden meegemaakt, dikwijls op het oog normaal tot de orde van de dag overgingen, maar dat die mensen na een latente periode daar nog veel last van zouden kunnen krijgen. Het is een van de weinige verifieerbare voorspellingen uit de psychiatrie, en ze is ruimschoots uitgekomen.

Maar tot die mensen kon hijzelf natuurlijk niet behoren. Hij had de bekende loochening: ‘Wat hebben wíj nou meegemaakt?’ Wat wij hadden doorgemaakt - rechteloosheid, isolement, angst, schaamte, het verlies van vrienden en kennissen - viel in het niet bij Auschwitz, laat staan Sobibor. Men zou zich de prinses op de erwt betonen als men zich iets aantrok van puur sentimentele gevoelens.

Om die reden ook viel het mijzelf in het begin moeilijk om over mijn ouders te rouwen. Ik had, noch hadden zij, recht op zulk verdriet, want ze hadden het kamp overleefd en waren op hoge leeftijd gestorven. Dat soort gevoelens was een luxe.

Ik kan me de Jiddische liederen van mijn moeder moeilijk voor de geest halen, op één na, waarvan ik me soms herinner (dat wil zeggen, zie en hoor) hoe Frieda het haar oude vader, die na de

dood van zijn vrouw eenzaam was, voorzingt. Een klok (‘A Zeigerle’) slaat twaalf keer, en steeds begint er daarmee een nieuw couplet, tot die klok slaat voor het laatste couplet. Was het toeval dat mijn grootvader een paar dagen daarna stierf?

Over gevoelens gesproken, de eerste keer dat ik deze herinneringen opschreef was in het Engels. Ik bleef er passend kurkdroog bij, ook toen ik me realiseerde dat mijn opa op het moment dat zijn lievelingsdochter hem toezong, ongeveer zo oud moet zijn geweest als ik toen ik het herdacht. Ik zal er nog op terugkomen hoe het opschrijven van mijn herinneringen in het Nederlands onverwachts gepaard bleek te gaan met huilen, gênant maar niet te stoppen.

Andere uitvoeringen van Jiddische volksliederen konden in de ogen van Jacques en Frieda en hun ‘petit cercle’ nooit genade vinden. Ze werden afgedaan als ‘Polnisch’, als ‘commercieel’, of als allebei tegelijk. En ik moet toegeven, alle uitvoeringen van Jiddische volksliederen die in de handel verkrijgbaar zijn, klinken in mijn oren als kitsch, zodat ze me helaas nooit aan die van Frieda herinneren.

Niet zomaar gebruik ik de term ‘petit cercle’. Na de oorlog las ik hoe Marcel Proust Madame Verdurin en haar salon beschreef, bescheiden ‘ons kringetje’ genoemd, en ik voelde me onmiddellijk thuis! Met inbegrip van het wel zeer ‘Proustiaanse’ gevoel: kon ik dit nog maar aan mijn moeder laten lezen.

Van elke periode in hun leven hielden Jacques en Frieda een aantal getrouwen over, te beginnen met een fond uit hun zionistische studentenjaren, dan schilders die mijn moeder kende uit haar opleiding, alsook medeassistenten van de psychiatrische kliniek aan de protestantse universiteit waar Jacques zijn psychiatersopleiding deed. Die christenen kenden het Oude Testament veel beter dan Jacques, en hadden vaak freudiaanse sympathieën, ik denk omdat de leer van Freud, mer zijn ‘onbe-

wuste' vol verboden neigingen, goed aansloot bij hun calvinistische doctrine dat we allemaal 'zondaars' zijn.

Ook had je musici, schilders, acteurs. Mijn ouders behoorden tot de oprichters van De Kring voor artiesten en intellectuelen. Na 1933 kwamen er heel aardige mensen bij uit de groep Duitse emigranten, lang niet allemaal joden.

Een aanvulling met voor mij verstrekkende gevolgen viel trouwens voor in 1936. Mijn vader was lid geweest van een studentendispuut en het hele eerste jaar daarvan was verplicht om voltallig zijn opwachting te maken bij elk oud-lid. Men kondigde het bezoek niet van tevoren aan, want als er niemand thuis werd aangetroffen, kon men de verplichting als vervuld beschouwen en doorgaan naar de volgende gewichtige oude heer.

Bij deze gelegenheid in 1936 was mijn vader aan het werk. Ze werden in eerste instantie door mijn moeder opgevangen, samen met mijn vaders secretaresse, een jonge vrouw die ook een kans op een interessante ontmoeting rook. Dit was het begin van een vriendschap met een groepje begaafde studenten.

Na een tijdje raakte ook ik daarbij betrokken; ze waren voorbeelden voor me. Een aantal van die vriendschappen duurt voort tot de dag van vandaag. Die mensen voelden de dreiging van het nazisme heel direct, en in tegenstelling met de nogal gezapige reactie van veel Nederlandse (voor zover niet direct linkse) intellectuelen stelden ze zich actief tegen het fascisme teweer. Ze hadden uitgesproken literaire voorkeuren, zoals voor Stendhal, die nooit ook maar één overbodig woord gebruikte en naar wiens stellige overtuiging het gebruik van het woord 'ik', 'le moi haïssable' alleen goedgemaakt kon worden met 'la plus parfaite sincérité'.

Ik, die toen al een toneelstuk had geschreven in vrije verzen, over een Griekse filosoof die zelfmoord predikte - ik ben blij

dat niemand het ooit heeft gelezen - begon nu aan een dagboek, in de allervolstrektste eerlijkheid, dat spreekt.

‘Ik ben blij dat niemand het ooit heeft gelezen’ klinkt wel ‘cool’... Toch merk ik sinds een paar jaar een geëxalteerd gevoel op, dat elke keer over me pleegt te komen wanneer ik een schouwburg of openluchttheater betreed, iets als: ‘De ideale ruimte om een toneelstuk voor te schrijven...’

Een verrassend gevoel, want toneel schrijven - al heb ik familieleden die dat doen - speelt geen rol onder mijn dagdromen. Tot ik op een dag, bij het schrijven van deze reminiscenties, me opeens herinnerde hoe mijn vader zei: ‘Jij zou een toneelstuk moeten schrijven!’ Kort daarop besefte ik, dat ‘blij dat niemand het ooit heeft gelezen’ heel stoer klinkt, maar dat het niettemin heel goed mogelijk is, dat ik ‘Peisithanatos’ aan niemand minder heb laten lezen dan aan mijn eigen vader... en dat Jacques Tas zo'n grote invloed op me had dat zijn woorden nog steeds nawerken, als een soort posthypnotische suggestie.

Baron von Münchhausen begon elk van zijn beroemde verhalen met op zijn eer te verklaren dat het echt gebeurd was. Stendhal eiste ‘la plus parfaite sincérité’, de volmaaktste eerlijkheid, en het verbaast dan ook eigenlijk niet dat kritische onderzoekers hebben vastgesteld dat hij stelselmatig loog. Ik neem Stendhals uitspraak, die hijzelf misschien ‘tongue in cheek’ deed, wellicht te veel serieus, maar ik zie soms na jaren dat wat ik met een gevoel van vanzelfsprekende oprechtheid had opgeschreven, toch eigenlijk anders zat.

Mijn zuster, die anderhalf jaar jonger is dan ik, was iemand met lef. Toen we tijdens de bezetting gedeporteerd werden, zag ze kans om uit het station te ontsnappen. Ze dook onder en ging initiatief- en vindingrijk verder als onder andere heilsoldate.

Toen de familie na de bevrijding herenigd was, viel ze tijdelijk terug op een soort afhankelijkheid van onze ouders, maar na een tijdje herwon ze haar zelfstandigheid en trouwde, twee keer. Ze heeft kinderen en kleinkinderen bij allebei haar echtgenoten. Na de dood van mijn ex-echtgenote is ze voor mijn kinderen een tweede moeder geworden.

Mijn zuster en ik waren in de jaren voor de oorlog op een onnadrukkelijke manier erg op elkaar gesteld. Dat herinnerde ik me toen mijn jongste dochter werd geboren, die op haar als kind leek. Wij begrepen niet goed waardoor na de bevrijding de verhouding niet beter was, te meer doordat mijn kinderen heel goed overweg konden met mijn zuster en haar kinderen. Zij is in 1998 gestorven - en ik ben daar nog niet aan gewend - toen ik al aan dit geschrift bezig was. Naar aanleiding van deze schets heb ik erover nagedacht hoe het kwam dat we geen toon konden vinden. Ik heb het er ook wel met mijn zuster over gehad, maar we zijn het niet over een verklaring eens geworden...

Het idee waar ik nog aan vasthoud, is dat onze vader en moeder als ouders volgens moderne inzichten verre van voorbeeldig waren. Ik heb zelf zeven kinderen, die in leeftijd variëren tussen 49 en 10 jaar, maar elke keer als ik bijvoorbeeld naar het afzwemmen ging van een kind en probeerde me mijn vader en moeder bij zo'n gelegenheid te herinneren - ik zal niet zeggen dat het nooit gebeurde, en men zwom minder vaak af - besefik dat ze andere prioriteiten hadden. Ze hadden het daar zo druk mee dat ze bijvoorbeeld te laat naar bed gingen om ooit bij het ontbijt te zijn. Mijn eigen kinderen weten dat ik geen haar beter ben.

Mijn zuster en ik herinneren ons veel verveling. Onze ouders besteedden niet veel tijd met ons. Wel maakte Jacques in de Parijse tijd spontane, niet ongeestige houtskooltekeningen, een strip, over de reus Langbeen en de dwerg Pietepiet.

Mijn zus is nog meer verwaarloosd dan ik. Westerbork en Bergen-Belsen gaven mijn ouders juist de kans te tonen dat ze in aanleg heel solidair waren en zich er niet onder lieten krijgen. Dat was niet alleen mijn mening - vergelijk in het dagboek 19 maart 1944, mijn moeders verjaardag, met die van een jaar later, dan lees je hoe ze zonder bezit of macht, alleen door wie ze was, heel geliefd is geworden. Als we probeerden uit te vissen wat voor mensen onze ouders waren, zaten mijn zuster, die deze goede ervaring niet met ze gehad had, en ik niet langer op hetzelfde spoor. Dat kan de bron zijn van de irritatie die we soms voelden. We hadden allebei onze eigen motieven om jaloers te wezen; ik had ze onzelfzuchtig meegemaakt en zij kende ze zo niet.

Ook ergerde ik me aan mijn vader, die mijn zus altijd voortrok, vond ik, met zijn ongerustheid over ‘het kind’ toen we in het kamp zaten. Nu zou ik dat aandoenlijk vinden, maar destijds schreef ik nijdig in mijn dagboek dat er langzamerhand wel van ‘het mens’ mocht worden gesproken. In huize Tas wist men zich met het verschijnsel ‘jaloezie’ niet veel raad. Het werd niet eens met zo veel woorden afgekeurd, want het bestond eenvoudig niet.

‘Hoe meer ik erover nadenk, hoe groter lijkt het verschil tussen ons. Zij leek steeds meer het land aan ze o n z e o u d e r s te hebben; ik ben nog steeds verliefd op ze,’ schreef ik een jaar voor haar dood op. Nu besef ik dat het vooral wijlen haar tweede echtgenoot was die een ruimschoots beantwoorde antipathie had voor Jacques, en dat ik aan de kant van Jacques stond.

Mijn vader had er lang voor nodig om af te studeren. Toen ik drie à vier jaar oud was, verbleven we twee keer in Parijs. Mijn moeder ging daar om met schilders van de ‘Ecole de Paris’, meest van Pools-joodse origine, zoals Kisling. Deze had tot de

emigranten behoord die haar vader verder had geholpen en die in Parijs carrière maakten. Helaas nam ze van Kisling een stijl over die eigenlijk veel minder bij haar paste dan haar aanvankelijke, Hollands-impressionistische.

Wij woonden in de Rue Galilée en mijn ouders brachten de avonden door op de Rive Gauche, in gelegenheden zoals de Dôme, die later beroemd werd door Hemingway. Mijn zuster en ik zagen de kinderjuffrouwen vaker dan onze ouders.

De kinderjuffrouw van wie we het meest hielden, Mies van Galen, werd ziek in Parijs. Ze moest worden opgenomen. Ik herinner me dat we haar smeekten niet weg te gaan, en ze beloofde gauw terug te komen. Maar ze stierf. Ik kan me haar gezicht niet herinneren.

Nu begrijp ik dat een van de hoofdthema's in mijn leven sindsdien geweest is verdriet te vermijden, en me toch al die tijd vol heimwee vast te klampen aan oorden zoals Parijs. Geen verdriet voelen was een voordeel tijdens de bezetting, maar zat me nogal in de weg bij het later verwerken ervan.

Als het fictie was wat ik nu ga meedelen over het wijsje dat mij obsedeerde, zou ik zeggen: ‘Nee, dit is kitsch!’ en het schrappen. Maar het is echt gebeurd. Om misverstanden te voorkomen, dit gaat nu eens niet over de oorlog. Na onze terugkeer uit Parijs, in Amsterdam, toen ik een jaar of vier was, kwam er een wijsje bij me op waarvan ik de herkomst niet wist, terwijl die er juist erg op aan leek te komen. Ik heb toen weleens geweigerd naar bed te gaan tot mijn vader het wilde aanhoren, maar hij gaf schouderophalend te kennen dat hij het niet kon thuisbrengen. Ik denk op dit moment dat het een kinderlijke verbastering is van een passage uit de tweede ballade van Chopin, want eens in de zo veel jaar krijg ik een aha-erlebnis en meen ik het thuis te kunnen brengen. Pas een paar jaar geleden heb ik gereconstrueerd wat er gebeurd moet zijn.

Er werd, zeker door onze ouders, nooit over Mies van Galen, de overleden kinderjuffrouw, begonnen. In die tijd was men blij als kinderen zoiets snel vergaten. Zo had ‘Opa Snor’ het devies ‘Dood is dood’. Hij had trouwens ook een bordje op zijn bureau: I HAVE TROUBLES OF MY OWN - DON'T MENTION YOURS. Met andere woorden, niet veel wees erop dat Opa Snor de stamvader zou blijken van een geslacht van psychiaters.

Ik denk, nee, weet zeker dat Jacques toen hij de tragische dood vernam van deze vitale jonge vrouw, het enige deed waar hij op kon komen om zijn ontroering vorm te geven. Hij nam aangedaan plaats achter de vleugelpiano en speelde de tweede ballade van die componist wiens hele oeuvre, vind ik, gaat over tragisch jong sterven, Chopin. Maar mijn poging om achteraf hierover contact met Jacques te krijgen door bedekt te kennen te geven dat ik dat gezien had, mislukte.

Dat mijn ouders joden waren, bewuste, in de zin van zionisten, en ons tooiden met fraaie joodse voornamen, nam niet weg dat ze atheïst waren. De grootouders die hun bijnaam dankten aan mijn grootvaders aartsvaderlijke baard, waren gewend elk jaar de seideravond te vieren. Wij waren daar dan bij, want met die traditie werd louter de bevrijding van het joodse volk herdacht.

Mijn vader gebruikte dezelfde afgesloten kast waarin hij de oh là là-literatuur uit hun tijd in Parijs bewaarde, om de boekwerken over de joodse godsdienst en traditie in op te bergen, die mijn grootvader nooit moe werd als verjaarsgeschenken voor ons mee te brengen. Toen het zover was dat ik er de sleutel van vond, was dat eerder om *La Vie Parisienne* dan om *Joodse riten en gebruiken* stiekem uit de kast te halen

Een zorgvuldig bewaard geheim van mijn vader, die een magische overschatting van het jodendom had, was dat hij van dat jodendom maar dan ook niets af wist. Mijn grootouders ‘Snor’

waren assimilanten geweest. Misschien vreesde Jacques de boeken die zijn eigen onwetendheid aan het licht konden brengen.

In mijn fragmentarische geheugen komen nu de Leyseroffs op, onbemiddelde familieleden aan de Herzbergkant. De Leyseroffs hadden een zieke vader en een gereputeerd heel sterke moeder, tante Elza. Hun kleinzoon heeft pas nog in officiële documenten opgedolven dat Opa Baard, zelf een arm familielid in het oog van de Tassen, hen financieel steunde. Elza was zijn jongste zusje.

De oudste zoon, Mitcha, hielp mijn vader bij zijn fotografiehobby. Later vertrok hij naar België. Hij is tijdens de oorlog in Antwerpen gefusilleerd wegens ‘spionage’. Hij was fotograaf en zag er erg joods uit. In 1941 kreeg mijn vader een brief van Mitcha's vrouw, waarin ze hem verzocht om wat er was gebeurd aan Elza te vertellen, want die was zo labiel. Het was de schuld geweest van een provocatrice, een verraadster die hem had overgehaald bepaalde objecten te fotograferen, want bij een eerdere beschuldiging had men niets tegen hem kunnen bewijzen... Aldus de echtgenote.

De jongste zoon heette Louis. We plaagden hem veel, bijvoorbeeld als hij het hof maakte aan de vrouwen die in ons huishouden werkten. Tijdens de bezetting is hem ‘werk verschaft’, het gangbare eufemisme, ‘Sprachregelung’, voor ‘vermoord’.

De oudste dochter, Frieda, en later de jongere, Popje, hielden een oogje op ons, volgens de traditie van de ‘uitgebreide familie’, die de stijl van leven was geweest bij arme joden. Zoetjes aan verdwenen ze uit ons leven toen ze carrière maakten en niet langer ‘tussen de coulissen’ hoefden te leven, zoals in ons eerste huis.

Misschien ook werd die overgang bespoedigd door mijn va-

der (die zich net zomin als ik ooit gerealiseerd heeft hoe standgevoelig hij was). Misschien had hij vaag het besef dat de manier van leven van zijn armere schoonfamilie, waarbij veel tijd aan kinderen besteed moest worden, niet langer passend was in zijn nieuwe status.

Popje vertelde prachtige verhalen, zoals Tijl Uilenspiegel. Op mijn vraag legde ze bijvoorbeeld het verschil uit tussen een loslopende, vrij gevestigde nar, zoals Tijl, en een hofnar. Dat laatste soort nar had gouden knopen met een kroontje erop. Toen ze volwassen werd, is Popje tijdens de bezetting met een medeschoolmeester getrouwd. Ze kregen een kind, doken onder, werden verraden en vermoord.

Elza en haar man Hillel kwamen aan hun eind in een kamp waar iedereen bij aankomst werd vergast (in dieselwalm, waarbij vergeleken blauwzuur een zachte dood geeft).

Na de oorlog probeerde ik - typisch voor mij - Frieda Leyseroff te ontlopen, want, zoals ik nu begrijp, was zij het belichaamde verdriet. Zij was de enige overgebleven Leyseroff, want zij was naar Indië geëmigreerd, waar ze het Jappenkamp had overleefd. Als ik haar niet kon vermijden, voelde ik me in haar bijzijn niet lekker, totdat ik bij onze laatste ontmoeting, voor ze een dodelijk ongeluk kreeg, tot mijn verwondering merkte dat ik eigenlijk veel van haar hield.

We zullen nog zien dat ik in 1943 in analyse ben gegaan, en hoe dat meer kwaad dan goed heeft gedaan. In 1966 begon ik aan een tweede analyse, ditmaal bij een vrouw. Mijn eerste droom, de eerste keer was: ‘Ik zou u (d e a n a l y t i c a) een droom vertellen en in die droom vraag ik u de geesten van de verdwenen mensen bloed te geven, zodat ik over ze kan rouwen.’

Die tweede analyse heeft me wel veel goed gedaan, maar om het rouwen over gestorven mensen op gang te brengen was het

in 1966 kennelijk nog te vroeg. Al voel ik dank jegens wijlen Lien Groen-van Beverwijk, onder andere voor het leren kennen van juist die emotie: dankbaarheid. En voor het au sérieux leren nemen van vrouwen, voor het leren erkennen van jaloezie en afgunst, en - dat is het belangrijkste - voor het niet langer pseudo-schaamteloos hoeven wezen. Een aantal van mijn tijdgenoten, geanalyseerd door een bonte verscheidenheid van - Nederlandse - analytici, heeft nooit zelfs maar een begin gemaakt met het rouwen over hun ouders, hun vrienden, hun eigen groep die was weggevaagd.

De geesten bloed geven om over ze te kunnen rouwen - dat was op een onverwachte manier toch mogelijk, en wel toen ik, zoals al vermeld, vergeefs had geprobeerd deze bespiegelingen uit het Engels in het Nederlands te vertalen. Ik moest alles opnieuw en in mijn eigen taal vertellen.

Dat bleek, zolang ik bezig was, de geesten bloed te geven. En ik ondervond pijn, bitterheid, verdriet, liefde en nostalgie.

Als kind had ik een innerlijk leven dat met grootse fantasieën was gevuld, zoals uitvinder worden, of zelfs, zoals ik vol schaamte aan mijn eerste analyticus opbiechtte, dictator. ‘Zoals uw vader?’ was zijn commentaar.

Altijd las ik, van alles, van jongensboeken tot populair-wetenschappelijke. Van mijn achtste jaar af bouwde ik radio's, en aangezien mijn vader te veel snob was om ‘muziek in blik’ te tolereren, waren mijn bouwsels de enige radio's die we hadden. Mijn vader was een verwende, bijwijlen zelfs een onmogelijke man. ‘Hoezo, ik veeleisend,’ zei hij eens, naar ik hoop met zelfspot, ‘als ik maar alles heb wat ik wil, ben ik allang tevreden!’ Waarop mijn moeder langs haar neus weg zei: ‘Als dat maar waar was...’

Op mij vitte hij onophoudelijk, en ik op mijn beurt provoceerde hem. Dat was de enige manier om aandacht van hem te

krijgen, tenzij je bereid was uren te wachten op ‘het juiste moment’.

Toen in 1932 mijn vader eindelijk psychiater was geworden (en zijn jarenlange opleiding als analyticus begon) werd er een groot huis ingericht, met een spreekkamer en een imposante ontvangkamer die ruimte bood aan muren van rood mahoniehouten boekenkasten en maar liefst twee vleugelpiano's. Behalve een grote eetkamer was er een kleine tuinkamer naast de keuken, heel gezellig, het eigenlijke middelpunt van het huis.

Kort daarna kwam er in Duitsland een echte dictator aan de macht, en we ontmoetten vele refugiés, joods en niet-joods. Mijn vader hielp ze enthousiast, vooral de illegalen en de artiesten onder hen. Waren het musici, dan werd er piano met ze gespeeld na de maaltijd.

Het lag voor de hand dat die Duitse immigranten ons ervan probeerden te overtuigen dat ook wij in gevaar verkeerden of spoedig zouden geraken, en dat we naar Engeland of Amerika moesten proberen weg te komen. Maar ten eerste waten we er juist getuige van hoe pijnlijk en moeilijk het leven van emigranten was. En ten tweede was Holland met ons geriefelijke huis en al onze bezittingen volmaakt veilig achter onze waterlinie, waar geen tank ooit doorheen zou komen als die onder water gezet werd. Holland was onneembaar. Daar kwam nog bij dat ik hoopte na mijn eindexamen mijn militaire dienst te doen. Ik was pacifistisch opgevoed, oorlogsspeelgoed was taboe, en zelfs een matrozenpak mocht niet, dus in het geheim droomde ik van een uniform.

Bovendien wees de Duitse emigrantenpers - en wie kon het beter weten! - er steeds met nadruk op dat Hitler blufte. Het hele kaartenhuis zou ineenstorten als de handschoen werd opgenomen, want Duitsland zou dan niet in staat zijn om in ernst een oorlogsinspanning op te brengen.

Toen die welkome oorlog september 1939 uitbrak, waren we op zomervakantie in het zuiden van Frankrijk, en we hadden gemakkelijk naar Engeland of naar Amerika kunnen gaan, maar dat leek erg voorbarig en we besloten naar Amsterdam terug te reizen.

Toen de Duitsers kwamen, op 10 mei 1940, hadden ze maar vier dagen nodig om Nederland onder de voet te lopen. De tweede dag ging ik naar de kapitein van ‘het indelingsdistrict’ die over mijn studie-uitstel ging, en ik vroeg hem hoe ik bij ‘de oorlog’ kon komen. Hij zei: ‘Ik heb geen orders gekregen over jullie, studenten, volgens mij een veeg teken!’ Daar ik die uitdrukking nog nooit had gehoord, kon ik - zo sterk was de loochening - oprecht niet begrijpen wat die militair met zijn uitspraak bedoelde, namelijk dat de oorlog feitelijk al verloren was.

Een van mijn vrienden, Daan Sajet, had na de capitulatie eerst zijn eindexamen gedaan om zijn vader niet teleur te stellen, nam toen samen met een andere jongen een zeilboot en wist Engeland te bereiken. Hij wilde vlieger worden. Zoals zijn metgezel me later heeft verteld had Daan weinig aanleg voor vliegen. Hij kreeg een ongeluk en liep vreselijke brandwonden op. Daaraan stierf hij voor zijn vader hem gezien had, die intussen zelf de gevaarlijke oversteek ook had gemaakt.

Ik heb vaak Daans lot met het mijne vergeleken. Een tijdgenoot, iemand die nu mijn leeftijd zou hebben gehad, maar die de Beatles niet heeft meegemaakt, noch penicilline, noch de staat Israël of het bekend worden van de Goelagarchipel, ja die nooit van de oerknal heeft gehoord. Vaak als ik door Amsterdam moet, vraag ik me af welke weg Daan had moeten nemen. Amsterdam is sinds 1941 nogal veranderd. Steeds kleiner wordt het stuk van de stad, dat Daan nog ‘kent’.

Het motief voor deze vergelijking is allicht afgunst op zijn

moed. Mijn zuster heeft niet voor niets haar zoon naar Daan genoemd.

In Oost-Europa hadden de Duitsers een land nog niet bezet of ze begonnen meteen de joden uit te roeien. In Holland gingen ze veel behoedzamer te werk, met uiteindelijk hetzelfde resultaat. Ik heb niet alleen het bovengenoemde ‘eindexamen’ mogen doen, maar kon me ook inschrijven als student medicijnen en zelfs een examen halen voordat de universiteit door de collaborerende autoriteiten voor joden werd gesloten.

Dit examen bleek trouwens van vitaal belang voor me, want een van de vakken was parasitologie. Ik wist minstens zoveel van luizen als een echte dokter, toen we in 1945 in Bergen-Belsen het begin kregen van een epidemie van vlektyfus, die door kleerluizen wordt overgebracht. Ook na onze bevrijding, in Tröbitz, toen de epidemie pas echt op gang kwam, was ik van de partij om luizen deskundig te blijven bestrijden - tot ikzelf vlektyfus kreeg.

Het dictaat embryologie, dat deel uitmaakte van het vak vergelijkende anatomie, is de kern geworden van mijn ‘cultuur’. De ontwikkelingsleer bood een frame, waar later de psychoanalyse op aansloot. Daarom begrijpen mensen die deze biologische vakken niet meer grondig kennen de gedachtegang van Freud niet. De gedachtegangen van Freud over de psychische ontwikkeling zijn een duidelijke afspiegeling van wat er over de lichamelijke, embryonale ontwikkeling in zijn tijd bekend werd.

In september 1940 hield het Amsterdamse studentencorps zoals gebruikelijk groentijd. De enige verandering was dat uit voorzorg onze hoofden niet geschoren hoefden, om niet de aandacht van de autoriteiten te trekken. Ik werd in hetzelfde dispuut gevraagd als waar mijn vader in had gezeten. Er was

geen spoor van zelfs maar het gebruikelijke antisemitisme. Wel van onverschilligheid, zoals blijkt uit een passage uit mijn dagboek van 1941: '*De inauguratie van* BREERO *viel me tegen, hij was tamelijk lullig. Het visselen op de Groest in Hilversum was wel aardig. Ik schijn het er wel goed te hebben afgebracht, omdat ik een stalen gezicht had en me niet bij het publiek poogde te rechtvaardigen, waartoe ik me kan voorstellen dat sommigen een neiging voelen opkomen*.

Alleen tegen twee meiskes heb ik iets gezegd dat verder niemand gehoord heeft, en waar ze om bloosden...'

Ik herinner me absoluut niet meer wat ik gezegd heb en waarmee ik 'de meiskes' deed blozen; ik herinner me daarentegen maar al te goed dat er op 30 meter van ons af een in een zwart uniform gestoken jonge man een blad had staan colporteren dat *De Zwarte Soldaat* heette, orgaan van Zwart Front, een club van katholiek-fascistische huize. Ik was me er pijnlijk bewust van dat ik als jood een extra kwetsbare positie had tussen de onnozele niet-joodse studenten, die met mijn speciale situatie geen empathie hadden maar 'groentijd as usual' deden.

De 'zwarte soldaat' kwam op de volksoploop af die ontstaan was doordat we volgens opdracht uit een omgekeerde paraplu met een speelgoedhengeltje papieren visjes moesten ophalen. Dit onderdeel van de BREERO-inauguratie heette 'visselen'.

De fascist bleek echter een goed opgevoede jongen, die de menigte vermaande: 'Zien jullie niet dat dit een studentenritueel is?'

Ik begrijp achteraf wel waarom ik dit incident in mijn toenmalige dagboek niet heb vermeld. Ten eerste is het gênant om fatsoen en begrip te ondervinden van een vijand, maar het is gênanter nog om onbegrip te ondervinden bij zogenaamde niet-vijanden. Een voorbeeld van wat ik bedoel is het volgende.

Mijn medestudent Leo Krijn is een jaar later, bij het roeien sa-

men met andere, niet-joodse, Pallas-studenten, tussen hen uit gehaald en gearresteerd. Roeien was ons toen officieel nog niet verboden! Zijn tante, mijn voormalige lerares Nederlands juffrouw Krijn, liep terstond naar de Euterpestraat, waar de SD (Sicherheitsdienst) zetelde, om dit recht te zetten. Neef noch tante kwam ooit terug.

Hoewel ik in constant levensgevaar verkeerde, ondervond ik daarin weinig empathie, zelfs van bevriende medestudenten. Ik schaamde me daardoor ook bij voorbaat voor mijn eigen angstige bezorgdheid, wat wil zeggen dat ik, hen imiterend, daar zelf ook geen empathie mee had.

Geheel volgens de clichés heb ik tijdens de groentijd vrienden gemaakt voor het leven. Ik kreeg ook een onderkomen toen in februari de Duitsers een razzia op touw zetten onder jonge joden. Honderden van hen zijn naar Mauthausen doorgestuurd en drie maanden later waren ze dood. Daar kreeg hun familie bericht van. De bedoeling was om de illusie in stand te houden dat het verschil maakte om niet naar een concentratiekamp zoals Mauthausen te hoeven. En ook om de indruk te wekken dat alleen mannen gevaar liepen.

Ik weet nier meer precies wanneer - in 1941? - alle Nederlandse verenigingen het bevel kregen hun joodse leden eruit te zetten. Het Amsterdamse studentencorps deed dat niet, maar hief zich liever op. Aangezien dit corps bestond uit afzonderlijke disputen, konden de meeste activiteiten clandestien doorgaan. Er waren meer van dit soort fatsoenlijke intellectuelen die zulke oplossingen bedachten, zoals de Nederlandse Vereniging voor Psychoanalyse, die zich wel officieel ophief maar heimelijk doorging analytici op te leiden.

Het kan vreemd klinken, maar de groentijd is me nuttig gebleken als voorbereiding op Bergen-Belsen. Daar had ik de

pech een tijdlang in het ‘Stubbencommando’ te belanden, dat gelijkenis vertoonde met een ‘echt’ concentratiekamp. Ik had het gevoel dat ik daar een beetje tegen was ingeënt door de groentijd. Zelfs als een pure vlucht in de fantasie kan dat hebben geholpen.

Ik kan me dat bijvoorbeeld voorstellen van een situatie in dit ‘Stubbencommando’ die in de winter van 1944 ontstond. Ons werk was de stobben van gevelde bomen uit de bevroren grond te hakken en ze op wagens te laden, tegelijk met de mensen die in elkaar waren geslagen of bewusteloos waren getrapt door de twee kapo's, een Duitse misdadiger en een Pool. In het voorbijgaan maak ik er toespeling op in mijn dagboek, maar ik maak geen melding van een van mijn weinig frequente moedige daden.

Op een keer sleepten we ons voort, terug naar het kamp. Mijn vriend Paul Goldschmidt (*zie het Dagboek, waarin beschreven wordt hoe hij mijn moeder spontaan een vitale dienst bewijst*), die een slechte bloedsomloop had in zijn lange benen, steunde op me toen onze SS-bewaker, een Unterscharführer, ons benaderde en honend zei: ‘Waarom help je hem? Hij kan best alleen lopen.’

Ik ben er zeker van dat ik aan mijn groentijdervaring het inzicht in deze leeftijdgenoot dank, waardoor ik begreep dat ik onder geen beding Paul moest loslaten. Ik redde me eruit door ‘nadenkend’ te antwoorden: ‘Als ík hem help loopt hij nog beter.’ Hij draaide zich om en bauwde me na: ‘Wenn ich ihm helfe läuft er noch besser.’ Toen we daarna stilhielden, liet hij me een extra portie soep geven.

Er kwam schot in de anti-joodse maatregelen. Er kwam een verordening dat alle joodse leerlingen van de gewone scholen geweerd moesten worden. Dus moesten er joodse scholen komen, besefte ik, en het zou vooral in kleine plaatsen moeilijk

worden om onderwijzers te krijgen. Met dat idee ging ik naar de Joodse Raad. Die had zich toen nog niet gecompromitteerd door te helpen bij de deportaties - dat zeg ik nu schijnheilig, maar iedereen, ik ook, wilde heel graag een ‘Ausweis’ van de officiële vertegenwoordigers van de joden, die een afdeling onderwijs had - en ik stelde voor om studenten zoals ik aan te trekken voor het voortgezet onderwijs.

Ik herinner me nog hoe de man die mij te woord stond - een typisch Nederlandse ambtenaar, hoewel een jood - reageerde. ‘Wij houden principieel vast aan uitsluitend bevoegde onderwijskrachten.’ Maar de volgende dag al werd me gevraagd met de meeste spoed zoveel mogelijk joodse studenten te organiseren...

Ik kreeg dertig joodse studenten bij elkaar, mannen en vrouwen, maar niemand voelde ervoor. Ten slotte bleken er behalve mij maar twee anderen te vinden, die zelf contact met me hadden gezocht. Het lukte mijzelf niet direct een baan te krijgen van het soort dat ik zo slim had bedacht. Ik oogde kennelijk zo onrijp dat men een ander nam als er een alternatief was. Eindelijk, in Maastricht, was ik de enige kandidaat, en na enige weken wachten kreeg ik de betrekking.

Ik bleef daar het hele jaar 1942 met mijn collega, Ernst Keizer - we zijn bevriend gebleven - tot er van de oorspronkelijke 24 leerlingen niet één meer over was. Allen waren hetzij gedeporteerd, hetzij ondergedoken. Ik had geprobeerd degenen die de oproep voor werk in Polen - met de hele familie! - wilden gehoorzamen, daarvan te weerhouden. Het was betrekkelijk gemakkelijk een onderduik te vinden in die provincie.

De grijsaard ziet zijn adolescentie vaak in een mystiek licht. Vandaar dat in mythologie of folklore, het werk van bejaarde barden, vaak sprake is van een jonge held die aan het begin van

het verhaal raad krijgt van een wat vreemde figuur waarachter zich een godheid (Pallas Athene, Wodan) verbergt. Door die wijze raad komt alles toch nog goed. In mijn geval droeg de Boodschapper een soort rooms-katholiek habijt. Hij zat in mijn coupé die dag dat ik de trein nam naar mijn eerste betaalde baan, die school voor joodse kinderen in Maastricht.

De reis duurde vele uren, we raakten in gesprek en hij bleek een frater te wezen die lesgaf aan een fraterschool, dus hij had toevallig juist ervaring in het werk dat voor me lag. Ik bekende eerlijk dat ik een eerstejaars medische student was en me veel zorgen maakte of ik wel orde zou kunnen houden in mijn klas.

Het vertrouwen dat ik deze vreemde schonk werd beloond met de beste raad die ik (en u bij deze!) ooit kreeg: ‘Orde houden is geen kunst als je maar helemaal jezelf bent - kinderen voelen onmiddellijk of iemand echt is of onecht.’ Achteraf bekeken vond ik deze raad zo onthullend, omdat ze veel weg had van ‘la plus parfaite sincérité’ die ik al aanhing.

Als ik geheel mijzelf was, had ik een neiging tot verongelijkt zelfbeklag, waarmee men bij kinderen van de leeftijd waar ik les aan gaf (twaalf tot zestien jaar) geen hoge ogen gooit. Men moet de raad van de frater dus met een korreltje zout nemen.

Het jaar in Maastricht zou een boekdeel vergen als mijn dagboek minder gefragmenteerd was, of mijn geheugen meer samenhangend. Ik voel nog altijd heimwee naar deze mooie stad waar ik na de oorlog de weg opnieuw moest leren omdat het niet langer nodig was nauwe, middeleeuwse steegjes te nemen om het centraal gelegen plein te vermijden, dat toen voor joden verboden was.

Mevrouw Kahn, bij wie ik mijn adres had, was de vrouw van een joodse slager die als ‘gijzelaar’ was opgepakt, en ze was elk contact met hem kwijt. Haar enige zoon, een lange, zeer joods uitziende, verlegen adolescent, die me aan het station was ko-

men ophalen en me met een medeplichtige glimlach de Stokstraat, FÜR DIE WEHRMACHT VERBOTEN, had laten zien, waar de prostituees waren, werd weggehaald in een weekeinde toen ik toevallig in Amsterdam was. Er is nooit meer iets van hem gezien of gehoord.

Het dragen van een gele davidsster met het woord JOOD erin, in quasi-Hebreeuwse letters, werd ergens in 1942 verplicht gesteld, toen ik in Maastricht was. Ik herinner me het volgende voorval. Ik loop ergens met mijn vriend en collega Ernst Keizer. Twee Duitse soldaten van ongeveer onze leeftijd kwamen uit de tegengestelde richting en een van hen riep uit: ‘Der da - der braucht ja gar keinen Stern!’ Natuurlijk bedoelde hij Ernst, die een haakneus had die het best aan het stereotype beantwoordde. Wij reageerden niet.

Ik heb deze anekdote vaak verteld en een wat gegeneerd lachen geoogst, de eerste keer bij een voordracht over humor. Later heb ik haar gebruikt in een serie essays over schaamte, omdat het een geval lijkt van ‘bypassed shame’, overgeslagen schaamte wat inhoudt dat de beelden en de situatie bij schaamte horen, maar de schaamte-emotie ontbreekt.

Kort geleden, meer dan vijftig jaar later, realiseerde ik me dat we weliswaar deden of we niets hoorden, maar er voldoende ‘verneukt’ bij gelopen moeten hebben om de grapjas de voldoening te geven dat hij gescoord had, anders had het incident weleens slecht kunnen aflopen. Ik vroeg me ook af of de uitdrukking die ik bij die gelegenheid vertoonde, niet onbewust gefixeerd geraakt is en bij me is gaan horen.

Na dit inzicht in de manier waarop mijn karakter wie weet is vervormd door de Duitse pogrom, nam ik de telefoon en vroeg ik mijn vriend Keizer, die toen nog leefde, of hij zich het incident herinnerde. Deze gunde de Duitser zijn grap niet, die op een weglating en een toespeling berustte. Volgens hem zei de

Duitser: ‘Die daar, met zijn kromme neus, zijn bruine ogen en zijn kroeshaar, die ziet er zo duidelijk joods uit dat hij helemaal geen ster nodig heeft.’

Hoe ik op een leerlinge onbeantwoord verliefd werd, staat aangeduid in een noot bij mijn kampdagboek. Zij heeft met haar moeder Auschwitz overleefd, en de jongen uit Maastricht met wie ze later trouwde, ook. Haar broer, ook een leerling van me, niet. Haar vader evenmin.

Ik beraamde een ontsnappingsroute via België, naar Frankrijk, maar niet van harte, hoewel ik me als oefening vooraf trainde in het door Maastricht lopen, als het na 8 uur niet meer mocht, en zonder ster. Ik had een Belgisch ‘eenzelvigheidsbewijs’ en een diamant.

Toen raakte een van de weinige brandbommen die er op Maastricht zijn gevallen het huis van mevrouw Kahn, terwijl ik in Amsterdam was, en alles verbrandde. Dat interpreteerde ik als een voorteken.

Mevrouw Kahn, mijn collega en ik moesten verhuizen naar een ander deel van Maastricht. Op ons volgende adres werd ik door de hospita verleid, die daarna wilde dat ik voor een abortus zou zorgen. Ze liet goed uitkomen dat haar man een goede kennis was van het hoofd van de SS ter plaatse. Ik was vijf kilo afgevallen toen ze uiteindelijk een spontane abortus kreeg.

Bij nader inzien is de passage ‘door de hospita verleid’ nogal hypocriet. Ze was een mooie vrouw, moeder van vijf of zes kinderen. De echtgenoot, een vrachtrijder voor de Duitsers, was vaak van huis. We hadden geflirt, en mijn geheugen zegt me hoe ze vriendelijk reageerde op mijn vergaande flirtpoging: ‘Moet ik hem even voor je vasthouden?’ Kort daarop kwam ze naar de zolder waar ik sliep, ging op mijn bed zitten

en gaf te kennen dat ze het koud had.

Een tijdje later kwamen er twee Nederlandse politieagenten mevrouw Kahn arresteren. Ze kenden haar al van kindsbeen af en mevrouw Kahn hoefde zich niet uit te sloven (ze nam je van meet af aan voor zich in; ook ik had haar gerimpelde gezicht lief gevonden vanaf de eerste keer dat ik haar zag). In elk geval, na veel praten wist mevrouw Kahn een wonder te verrichten. De politieagenten lieten zich vermurwen, maar er kwam een moeilijk moment toen ze overwogen om dan mij maar mee te nemen. Ik weet niet waarom dat niet gebeurd is.

Mevrouw Kahn heeft de oorlog overleefd door onder te duiken, evenals mijn collega en drie van de 24 leerlingen.

Toen ik eind 1942 in Amsterdam terug was, deed ik iets wat achteraf heel vreemd is. Ik begon aan een psychoanalyse. Het gaat nu mijn begrip te boven hoe ik op de veiligheid heb kunnen vertrouwen van de lijst waarop we stonden, maar misschien is er toch wel een verklaring. Mijn analyticus was in analyse bij Karl Landauer, die dezelfde struisvogelmentaliteit had als wij. Vandaar dat mijn analyticus niet inzag wat voor de hand lag, namelijk dat hij die analyse nooit had moeten beginnen maar mij - en ook zijn eigen analyticus! - had moeten aanraden onder te duiken.

Om het nog ingewikkelder te maken was ook mijn vader toen in analyse bij Landauer. We zouden elkaar gedrieën in Bergen-Belsen tegenkomen, waar Landauer gestorven is. Hij had de moed opgegeven en ruilde zijn broodrantsoen voor sigaretten, heb ik tenminste gehoord. Ik gaf al mijn mening dat ik vooral werd beheerst door een pathologische afweer van verdriet en van rouwen. In mijn kampdagboek leg ik in een commentaar die ingewikkelde situatie nader uit.

Ik vind het verhaal van ons aarzelen en onze deportatie haast te gênant om eraan te beginnen. Bovendien is dit soort verhaal eens en voor altijd onovertrefbaar gedaan door Eli Wiesel, door Art Spiegelman en door anderen. Ik weet ook nog steeds niet of ik mijn vaders pogingen om ons buiten gevaar te houden zielig moet vinden, of hem erom moet bewonderen.

Hij wist aan paspoorten te komen uit zowel San Salvador als - zo merkten we pas in Bergen-Belsen - Paraguay. Hij vond bewijsmateriaal dat zijn vader biologisch gesproken niet zijn verwekker was; een oudere Hollandse heer van de daarbij passende leeftijd verklaarde onder ede (en gratis!) dat hij een ‘affaire’ met mijn grootmoeder had gehad. Een heel netwerk van antropologen stond klaar om te bevestigen dat mijn vader en wij antropologisch gezien ‘mediterraan’ waren, dat wel, maar beslist niet semitisch.

Later, in Bergen-Belsen, is er een keer door de Duitsers gevraagd welke mensen hun afstamming in twijfel trokken. Wie geen andere dekking had, zoals een heel aardige meneer Menco en de bekende journalist Philip Mechanicus, en daarop terugviel, is naar Auschwitz gestuurd wegens ‘Behördenbelästigung’ (het lastigvallen van instanties) en vermoord. Logisch voor de massamoordbureaucraten, want deze mensen hadden geen ruilwaarde, en op die eventuele ruilwaarde was het hele ‘Aufenthaltslager’ gebaseerd.

Ook hadden we goed nagemaakte niet-joodse identiteitsbewijzen. Voorts waren er vrienden bereid om ons onderduik te verschaffen. En we stonden op de ‘Palestina-lijst’, wat waarschijnlijk ons leven heeft gered. Wat al die pogingen tot stand brachten, waarbij het aandeel van elk onzeker is, is een ‘120.000-stempel’. Dat was de láátste lijst, die op 29 september 1943 waardeloos werd. Nederland telde toen ongeveer 120.000 joden. Dit streefgetal had ons nog wantrouwiger moeten maken.[23]

Mijn vader echter had een jongere broer, die invalide was sinds zijn zesde jaar, toen zich sluipend een zeldzame neurologische afwijking bij hem ontwikkelde (‘Torsionsspasmus’ volgens Ziehen), die gekenmerkt werd door onwillekeurige bewegingen. Een tijdlang had men het kind als hysterisch beschouwd en hem weloverwogen streng behandeld, waardoor mijn grootouders hun leven lang iets schuldigs hadden jegens Bob. Ik heb hem niet anders gekend dan zo misvormd dat het erg was om naar hem te kijken, zo totaal hulpeloos. En toch was hij een stralend-goedaardige, ontwikkelde persoon die een beschut bestaan leefde in de provincie, in een villa met een niet-joodse verpleegster die oud (en een beetje bebaard) was geworden in dienst van Bob. Bovendien was Bob een overtuigd christen.

Natuurlijk heb ik een mening over joden die christen zijn geworden. Ik was het met Opa Baard eens, die zei: ‘Ik heb groot respect voor hun overtuiging. Natuurlijk, als de joden toevallig in de meerderheid waren geweest en de christenen een kleine, vervolgde sekte, dan zou ik nog méér respect voor ze hebben...’ Maar zelfs mijn grootvader zou voor Bob een uitzondering hebben gemaakt. Kort geleden heb ik vastgesteld dat Bob ongeveer een maand nadat grootvader Herzberg was gestorven, op 4 februari 1941, gedoopt is.

Hoe dan ook, toen Bob zich onder de Duitse bezetting liet dopen, was dat stellig niet om enig voordeel te behalen aan zijn nieuwe godsdienstige status. Daarvoor was het allang te laat. Zelfs nog voordat hij gedoopt was moest ik, als ik Bob hulpeloos en misvormd op een bed zag liggen om door de pleegzuster te worden geholpen, vanzelf wel denken aan primitieve schilderijen van Christus' kruisafname. In het geval van Bob sprak de identificatie met Jezus vanzelf, en men zal zien dat wat er later met hem gebeurde en hoe hij zijn lot onderging daarmee in overeenstemming is.

Toen alle joden bij verordening weg moesten uit de provincie en naar Amsterdam moesten verhuizen, kwam mijn oom Bob bij ons wonen. Vanuit zijn raam kon hij het kruis zien op een naburig katholiek college (dat ons nooit was opgevallen) en dat beleefde hij als ‘een troost’.

Het vinden van een veilig onderduikadres voor mijn oom, die immers opviel door zijn onwillekeurige bewegingen en zijn misvormingen, werd nog ingewikkelder doordat zuster Mien geen enkele plaats goed genoeg achtte voor mijn oom, en misschien voor haarzelf.

Zo was de situatie bij ons toen we op 29 september 1943 's nachts plotseling hoorden dat de bescherming die onze ‘lijst’ ons bood, zou ophouden. De lijst was ‘geplatzt’, uit elkaar gespat. Er viel geen ogenblik te verliezen.

Bijna vijftig jaar lang geneerde het mij, speciaal als ernaar werd gevraagd, dat wij als joden tijdens de Duitse bezetting niet tijdig waren ondergedoken, maar waren gepakt, hoewel we op tijd waren gewaarschuwd dat men ons zou komen halen. Ons gedrag bij die gelegenheid leek ingegeven door eerbare motieven. Er was immers kort tevoren een invalide oom bij ons ingekwartierd en daar hadden we nog geen onderduikadres voor...

Maar terwijl ik dit opschrijf, slaat mijn hart over bij de gedachte alleen al om de straat na Sperrstunde op te moeten, tussen god weet hoeveel Duitse en Hollandse politieagenten in staat van alarm jegens juist het soort mensen dat wij waren, om dan tussen hen door naar ons onderduikadres te moeten. Maar de woorden ‘angst’ of ‘gevaar’ vielen niet bij de koortsachtige discussie die er toen tussen ons uitbrak, een discussie waar ik immers, mezelf 48 jaar lang bedriegend, tot op het moment van opschrijven over heb gedacht dat het uit loyaliteit was, in plaats van uit de vrees die achteraf duidelijk is. Dat we daarom zo

talmden... En op het moment dat ik dat voor het eerst inzag vond ik ons niet méér, maar juist minder belachelijk... De empathie met mezelf was hersteld - en de ‘schaamte’ over.

Mijn ouders zeiden dat ze Bob niet alleen konden achterlaten. Wij, de kinderen, moesten vooral weggaan en zij zouden ook komen zodra er een voorlopige verblijfplaats voor Bob was gevonden. (Een buurman, een rechter, had ons al afgewezen.)

Maar wij bleven erbij dat wij hen niet in de steek lieten. Midden in deze discussie werd er aan de deur gebeld: de politie.

We vluchtten het platte dak op. Ik weet nog hoe onwerkelijk het eruitzag, als een gangsterfilm, toen de deur achter ons weer openging en de eerste politieman er uitkwam, met een machinepistool, dat hij niet meteen op ons richtte - we zaten achter schoorstenen verstopt - maar op een buurman die het dak op was gekomen om te zien waar dat lawaai vandaan kwam. Tenminste, zo verklaarde hij zijn aanwezigheid daar aan de politie.

Wat is er ten slotte met Bob gebeurd? Het schijnt dat na een onderlinge discussie de agenten die ons gearresteerd hadden, hem toestonden zijn gele ster af te doen, terwijl zijn verpleegster hem in zijn rolstoel naar het station reed. Maar dat weigerde hij. ‘Geen koude pogrom!’ zei hij.

Eenmaal in Westerbork, het verzamelkamp waarvandaan wekelijks de treinen vertrokken naar ‘Polen’, werd Bob opgenomen op een ziekenafdeling. En daar, te midden van het volk, waarvan hij tot dan toe afgeschermd had geleefd, werd hij populair en hij speelde schaak met hen. Als je hem langer zag dan een paar minuten vergat je zijn misvormingen en zijn bizarre onwillekeurige bewegingen. Je werd ontwapend door een kinderlijk soort charme dat de overhand kreeg. Hij kon zijn bewegingen duidelijk niet helpen. Dat is wel anders als iemands bewegingen verlegenheid verraden, of zenuwachtigheid of een andere besmettelijke psychische toestand.

Na een paar weken van wat wellicht de gelukkigste periode van zijn leven is geweest, verzonk Bob in een coma, dat een paar dagen duurde, en hij stierf. Zijn hersens werden geprepareerd en naar een patholoog in Amsterdam gestuurd. Daar werd niets specifieks aan gevonden, zelfs niets wat zijn levenslange neurologische ziekte kon verklaren.

Later hoorde ik een verpleger, genaamd R., zich erop beroemen dat hij meer wist over die ‘dodelijke ziekte’. Het was euthanasie geweest. R. kan daar best het initiatief toe hebben genomen, zonder toedoen van een arts. Hij pochte ook dat hij geen enkel ongunstig gevolg had gezien van zijn halsstarrig volgehouden gewoonte nooit een injectienaald te ontsmetten. Ik moet dit hebben gehoord toen ikzelf op de geelzuchtafdeling lag van dat ziekenhuis. Mijn geheugen is maar lacunair, en ik ben er niet zeker van dat het R. zelf was die me dit vertelde, maar waarschijnlijk was hij het wel. Mocht dat zo zijn, dan is het echt iets voor mij om hem niet ter verantwoording te hebben geroepen.

Zoals menige atheïst heb ik soms fantasieën over God. Bijvoorbeeld dat er een boodschapper was die Bobs Zaligmaker heeft gestuurd om hem te redden. Dat was niet de geestelijke uit Bobs dorp, die hem soms kwam opzoeken en die dan met een samenzweerderige glimlach een object uit zijn zak haalde. Het was een peer die de eerwaarde had gestolen uit Bobs nu geconfisqueerde tuin. Maar het was - ik ben de enige naast God die het weet - niemand anders dan de eigenwijze bemoeial broeder Ritmeester die Hij had gestuurd om mijn arme oom Bob te bevrijden.

Ik zou het nog over de zus van mijn moeder hebben. De oudste van de kinderen Herzberg, Liesbeth, leek uiterlijk op mijn moeder, en was een competente voordrachtskunstenares. Haar

tweede man was de originele, veelbereisde eigenaar van Metz en Co. Hun huwelijk was een machtsstrijd die pas ophield toen Liesbeth, geholpen door een lesbische vriendin, Westerbork ontvluchtte, waarmee ze haar man en de rest van de familie, ons dus, in gevaar bracht. Mijn privé-vermoeden is dat haar man ervanaf wist en het goedkeurde. Met die Duitsers zou hij het wel klaren, als hij maar eerst van zijn vrouw af was. Hij was hartpatiënt. Hij is vanuit de strafbarak naar Theresienstadt gegaan en daar aan longontsteking overleden. Ik was zozeer onder de indruk van hem, dat ik met een vanzelfsprekend gezicht net als hij wilde hurken toen we in Westerbork op een latrine gingen. Met het oog op de hygiëne was dat logischer dan erop te gaan zitten. Maar ik wist niet dat je dan je plas met zorg omlaag moet richten, anders spuit je ver voor je uit.

Dat ik me weinig herinner van hoe mijn zuster Riva uit het Amstelstation ontkwam, ligt aan mijn bezwerend ‘er niets van willen zien’ en haar daarmee voor de Duitsers onzichtbaarder te maken.

Op het station Utrecht stond de trein stil, en daar wist Josje Sillevis-Smitt, een vriendin van mijn moeder - haar man was ‘Jim’, voor wie Paps een bewondering koesterde - met behuild gezicht tot ons door te dringen. Ik zat verstijfd en verlegen voor me uit te kijken, terwijl zij en Mams ‘sentimentaliteiten’ uitwisselden in de korte tijd dat Josje ongemoeid werd gelaten.

Ik heb ook geen herinnering aan de aankomst van de trein in Hooghalen. Op een warme nazomeravond zie ik ons 's avonds lang staan, een menigte, waarin onder anderen Abel en Thea, want kennelijk was ‘Barneveld’, het elitekamp, op dezelfde dag geliquideerd. Daarna visitatie door Lippmann en Rosenthal - schurken. De bekende barse belastinghoofden. Onze aankomst in barak 71 herinner ik me niet.

Oom Jo de Leeuw beschreef later een barak als een soort zolder die op de grond stond. Maar dan was die bijna helemaal gevuld met metalen driehoogbedden, die uit de Maginotlinie afkomstig waren. Hier en daar was er een strook ruimte vrij tussen die bedden en daar stond dan een lange tafel, met vierpotige kampkrukken eraan. Dat waren volmaakte voorwerpen, waarvan het zitdeel bestond uit twee stukken hout die op de helft elk een halve, naar de andere gerichte ovale uitsparing hadden, zodat er een opening was waar je de kruk handig mee kon oppakken.

Waarom heb ik niet eerder beseft dat het gek is dat ik geen dagboek heb bijgehouden in Westerbork? Ik heb daar toen kennelijk niets opgeschreven dan proeven van gedichten, en een ‘vers van West, man uit het volk’ overgeschreven, waar misschien alles wel in staat. Misschien omdat Jacques er beslist geen heldenrol speelde? Of anders ik niet? Door de noodgedwongen passiviteit vloeiden de gebeurtenissen niet uit mijn eigen handelingen of keuzes voort, zodat er geen volgorde zit in de herinneringen.

Bij een hardloopwedstrijd onder leiding van voormalige buurman Davidson viel ik erg tegen, wat me nog geneert.

Geruime tijd lag ik in de ziekenhuisbarak met geelzucht. Twintig jaar later bleek ik daar een vijand te hebben gemaakt. De schoonzoon van Cohen van de Joodse Raad vertelde omslachtig een anekdote, en ik, oneerbiedig en onhebbelijk, was hem voor met de pointe. Dat bracht hij me twintig jaar later vermanend onder ogen.

Virginia-sigaretten (gestuurd door onze ondergedoken oom Paul) smaken bij geelzucht heel interessant, maar niet als tabak.

Transporten gingen er elke dinsdagmorgen. Ik herinner me er een scène van. Vrienden namen afscheid van elkaar. Ik weet nog een naam: Kinmeiser. Dat zal die van het vertrekkende ge-

zin zijn geweest, die kan zijn afgeroepen. Ik kende ze niet. De achterblijvende man gaf de vertrekkende een leren motorkapje ten geschenke. Duidelijk een vriendschap van vele jaren.

Uit de buitendienst, waar ik werkte, herinner ik me een ingenieur Staf, van de Heidemaatschappij. Hij was duidelijk fout, die lange man in knickerbocker, maar heeft later nog carrière gemaakt.

Zand werd verplaatst met een miniatuurtreintje met kiepkarretjes. Ooit was er iemand gedood of minstens ernstig gewond toen hij niet had opgelet en de laadbak op zijn hoofd kreeg. Een van de Palestina-pioniers riep altijd als er aanleiding voor was: ‘Colasso!’ en vereeuwigde daarmee de naam van het slachtoffer als waarschuwing.

Ik heb er gewerkt aan het Oranjekanaal, of hoe dat toen ook mocht heten. Daar losten we schepen.

Eens kwam er een jonge man aangereden, die me zijn fiets aanbood om erop te vluchten. Ik moest nee zeggen, om twee redenen. Ten eerste waren mijn ouders in het kamp en die liepen kans te worden doorgestuurd als je vluchtte. Ten tweede durfde ik niet. Hoe wist ik of ik niet met een provocateur te maken had?

Ik heb jarenlang een stereotiepe droom gehad. Door een toeval loop ik zomaar het kamp uit. Maar ik moet terug om niet mijn ouders in gevaar te brengen. Aan die loyaliteitsdroom, die een stil verwijt inhield, kwam een einde toen ik vele jaren later begreep dat mijn eerste analyticus mij illoyaal had behandeld door niet mij terug in behandeling te nemen, maar wel mijn vader, en dat ook Jacques bij die gelegenheid mijn trouw slecht had beantwoord.

Een keer heb ik uitgehaald wat ik als een cynisch grapje beschouwde. Er kwamen die dagen geen neergeschoten vliegtuigen aan, om gelost te worden, maar houten banken uit syna-

gogen in Amsterdam. Ik zei: ‘Intussen helpen we bij het liquideren van het Nederlandse jodendom!’ Het liep precies zoals ik met leedvermaak had voorzien. Onze ploegbaas, die een krans van wilde grijze haren had, keek getroffen op: ‘Wat die jongen van Vogel daar zegt, daar zouden we wat meer bij stil moeten staan...’ Ik heb mezelf jarenlang, wie weet tot nu toe, wijsgemaakt dat ik toen cynisch bezig was, en niet sentimenteel.

Zelfs toen eens een patiënte vertelde dat ze als kind in het sanatorium, ‘een overtuigende imitatie van heimwee’ had gegeven om evenveel aandacht te krijgen als de kinderen met echt heimwee - en ze bléef echt geloven dat het een opzettelijke imitatie was - zelfs toen heb ik niet aan mijn eigen act bij het Oranjekanaal gedacht.

Voorts herinner ik me de gedooptenbarak, waar een misselijkmakende sfeer hing en waar een orgel stond opgesteld. Ik zie iemand met een treurig mopshondengezichtje die me zegt: ‘Unser Glauben wird nicht anerkannt...’ Hij was Christian Scientist.

Ik zie ook nog voor me, uit onze eigen barak, een meneer en mevrouw Presburg, die een dochtertje bij zich hadden van wie ik me de vlechtjes herinner. Hij was de tweede, voljoodse echtgenoot van een eerder gemengd gehuwde moeder. Het kind is vrijgelaten, moeder en stiefvader vermoord, en noch het kind, dat ik nu ken als een struise dame, die veel ouder is dan haar jonge moeder toen, noch wie dan ook blijkt te weten dat Presburg muziek componeerde. Hij gebruikte het woord ‘polyfoon’ om wat hij maakte te karakteriseren.

Het spijt me voor de lezer, maar laat ik zulke dingen weg, dan vermoord ik wat er nog rest van Kinmeiser, Colasso, Presburg.

We zijn begin april 1945 uit Bergen-Belsen geëvacueerd met een personentrein. De enige vriend die mijn vader in het kamp

gemaakt had, stierf aan uitputting voordat we in die trein zaten (en ik herinner me vaag dat ik mijn vader opjoeg om de zieltogende man achter te laten). Hij was iemand uit het volk die zijn plaats wist, en daar was Jacques gevoelig voor. Ik denk dat jaloezie mijn blik killer heeft gemaakt. Trouwens, elke keer dat ik onder de maat reageer blijkt me achteraf dat er afgunst of jaloezie aan de hand was.

Er was in die trein alleen voldoende ruimte om te zitten. In het Duitsland van die periode was dat al een luxe, en er was zelfs een wc die een dak had. Alleen ik wist dat te beklimmen en ik kon er met opgetrokken knieën zelfs op liggen. Waar die trein heen zou gaan, wist niemand. Er waren vage uitwisselgeruchten.

Onder het motto ‘Het verloren transport’ zijn er herdenkingscomités gevormd, maar daar doe ik niet aan mee. Daarvoor zijn er te veel echt verloren transporten geweest in die tijd waarvan niemand het heen-en-weergesleep zonder eten of drinken heeft overleefd! Want geen Duits dorp wilde dat zo'n trein met ‘misdadigers’ daar bleef stilstaan. Zij zagen er in burgermansogen in hun Häftlingenpak en kaalgeschoren uit als ‘boeven’, terwijl wij - zij het verwaarloosde - burgerkleren droegen. *Nur Gott der Herr kennt ihre Namen* heet het gedenkschrift uit 1991 over deze transporten.

Herhaaldelijk werd de trein aangevallen door ‘tyfoons’, geallieerde vliegtuigjes die kleine granaten afschoten op alles wat bewoog. De Duitsers waren er als de dood voor, want ze voelden zich ditmaal persoonlijk op de korrel genomen. Misschien hadden de massale luchtaanvallen meer een onpersoonlijk karakter gehad, als van een natuurramp.

Ik herinner me flarden, bijvoorbeeld hoe het station Glöwen werd bestookt door ‘tyfoons’ en hoe ik meende mezelf slim in veiligheid te hebben gebracht, tot ik zag dat ik onder een enor-

me olietank lag. En ook herinner ik me een jonge man uit onze wagon, die me over de rol van oom Hans in de familiezaak vergeefs wilde uithoren, maar ook hoe zweren zijn vlees ondermijnden, voor hij stierf.

Van Bergen-Belsen, dat bij Hannover ligt, vertrokken we naar een ons onbekende bestemming in het oosten, maar de inrichting van de trein wees niet direct op een omineuze bestemming. Zo reden we rondom Berlijn. Het was de eerste keer dat ik die stad zag, een paar dagen voor de allesverwoestende eindstrijd, en we kwamen tot stilstand bij het plaatsje Tröbitz op de grens tussen Brandenburg en Sachsen.

In het begin van de reis had de bewaking bestaan uit een gemengd gezelschap van wat SS-mannen en een aantal oudere soldaten dat men schertsend ‘Bismarck-Jugend’ noemde en dat ankers droeg als embleem op hun infanterie-uniformen. De SS'ers deserteerden geleidelijk, en de bewakers die achterbleven, weerhielden sommigen van ons er niet van om de trein te verlaten als die stilstond, en ruilhandel te bedrijven om aan voedsel te komen. Ik kan me niet herinneren of er voedsel verstrekt was.

Op een dag werd er een station waar we stilstonden door ‘tyfoons’ onder handen genomen. Alle Duitsers verdwenen in hun schuilkelders, terwijl we naast een goederentrein stonden die gevuld bleek te zijn met ‘cereals’, zoals cornflakes, havermout en knäckebröd, waarvan ik niet eens wist dat de Duitsers dat kenden. Slechts weinigen onder ons hadden nog de kracht en het lef om die trein in te gaan en zoveel als we maar konden naar buiten te gooien, waar alles gretig werd opgevangen.

Toen het luchtalarm werd afgeblazen, moest ik me als een rugbyspeler door de omstanders heen naar buiten vechten om mijn buit uit de handen te houden van mensen die zelf te passief waren geweest om de trein te beroven maar nu poogden

mij te tackelen. Mocht ik daarbij iemand bezeerd hebben, dan bezorgt de gedachte daaraan me alleen voldoening.

In onze wagon was er een echtpaar met een baby; het is denkbaar dat de maïzena die ik hun gaf, hen heeft geholpen het te overleven; als volwassene heb ik het kind goed gekend.

De trein kwam ten slotte tot stilstand in het bizarste landschap dat ik ooit heb gezien. Er stonden bomen op rijen, maar niet rechtop. Ze helden allerlei kanten op. Later hoorde ik dat ze ondermijnd waren door oppervlakkig gelegen bruinkoolmijngangen, die in elkaar waren gezakt.

Voordat ik de trein uit kon om weer eens te gaan foerageren, kwam iemand van de Griekse machthebberskliek, Beppo, die Duits sprak, ons waarschuwen dat we niet naar het dorp moesten gaan. Ik dacht: dat betekent dat daar iets te halen valt wat jij voor jezelf wilt houden, en ik ging mijn eigen gang.

Over ‘la plus parfaite sincérité’ gesproken, wat ik hierboven schrijf, ligt op de grens van wat nog net ‘bonafide zelfbedrog’ mag worden genoemd. Onlangs kwam er - ik zou bijna zeggen, helaas - iets bij me terug. Ik was er bijna in geslaagd het te vergeten. Het was een geheim dat ik niet alleen nog nooit aan iemand had toevertrouwd, maar dat ik ook nog nooit had opgeschreven.

Beppo had namelijk nog méér gezegd. Hij had ons op het hart gedrukt om niet het zwijgen te bewaren over wat ons overkomen was, maar er juist de nadruk op te leggen. Hij zei zelfs: het te overdrijven...

Nu kan iedereen die me kent getuigen dat ik in de vijftig jaar die erop volgden het tegendeel heb gedaan van Beppo's raad opvolgen. Die trouwens absurd was, want ook nog na zijn toespraak stierven er genoeg mensen in Tröbitz aan vlektyfus en uitputting om er een apart joods kerkhof mee te vullen.

Ik begrijp nu beter dan toen wat Beppo wilde, namelijk zich

zo snel mogelijk bij de nieuwe machthebbers, de Russen, inslijmen en zich daarbij als een superslachtoffer voordoen. Vooral niet als een collaborateur. Hij kon ons daarbij niet als dwarskijkers gebruiken, en al helemaal niet als tegensprekers.

Maar wat maakte het feit dat Beppo deze toespraak had gehouden tot zo'n compromitterend geheim? Het ligt voor de hand dat ik er een gevaar in zag. Als er ooit zou uitlekken dat er mensen waren geweest die deze tactiek voorstonden, dan zou niemand ons ooit meer geloven, hoezeer we ook de waarheid spraken. Het zou het ongeloof versterken dat ik - net als Beppo - voorzag. ‘Ze geven zelf toe dat ze de raad hadden gekregen te overdrijven,’ zou men zeggen.

Dat het echter schaamte was, en niet gewoon beduchtheid die ik voelde, blijkt uit mijn gedrag toen. Dat was duidelijk ongereflecteerd ‘hiding behaviour’. Alleen schaamte kan mijn eigenlijke motief zijn geweest om concreet de grootst mogelijke afstand te nemen van Beppo en zijn soort. Dat heeft op zijn beurt als gevolg gehad dat ik de feitelijke bevrijding van Tröbitz en van onze trein, door het Rode Leger, ben misgelopen.

Zo zou een van de bewakers van die trein, een oudere niet-SS'er, in paniek zijn komen aanlopen en hij had om burgerkleren gesmeekt. Hij hoopte daarmee te ontkomen aan de Russen. Mijn moeder was inderdaad goeiig op zoek naar zulke kleding toen hij werd gepakt.

Ook alleen van horen zeggen ken ik de scène op de zolder waar Frieda een glazen pispot vond, maar ze werd week toen dat oude vrouwtje kwam opdagen, dat uitriep: ‘Ach dieser schreckliche Krieg! Jetzt nimmt man mir auch noch mein schönes Nachtgeschirr...’

Tröbitz bestond uit twee straten, loodrecht op elkaar, waar kleine boerderijen aan lagen, maar als ik droom over ‘Tröbitz’, dan is het een Victoriaanse stad van donkere baksteen, die bij

elke volgende droom groter lijkt te worden. Er was geen freudiaanse duiding die aansloeg, totdat ik Harry Mulisch op de televisie hoorde over de stad ‘Gran’, waarover hij fantaseerde en dichtte, tot hem bleek dat het Berlijn was, waar hij als kind met zijn vader geweest was. Toen besefte ik dat beelden uit de buitenwijken van Berlijn, die we een paar dagen eerder hadden gezien, naar alle waarschijnlijkheid in mijn geheugen versmolten waren geraakt met die van Tröbitz, in een roes van veertien dagen, die door de tyfus was veroorzaakt...

Na Beppo's toespraak trok ik links om het dorp heen, eindeloos het landschap in, op de obsederende wijs van:

> Opoe gaat naar dancings
> Opoe gaat naar dancings -
> Opoe is verkereld
> in de verkeerde wereld
> en als je Opoe ziet
> herken je Opoe niet.

Op een moment kwam ik in een bos bij een groot huis. Toen ik daar een wat oudere man zag, die gekleed ging in een grijs-groen uniform - geen SS, hij had geen pet op, eerder een soort hoed; later bleek het een houtvestersuniform - was ik al te ver om terug te gaan zonder verdacht te lijken. Ik hield meteen een verhaal. Hij was immers een ambtenaar. Een trein vol verhongerende mensen, moest daar niet iets aan gedaan worden? Andere mensen kwamen naar buiten. Het was een hele huishouding. Er werd gereageerd op wat ik zei. ‘Er will wissen wo er ist,’ hoorde ik uitleggen. Ik werd ingesloten, maar zag kans mijn rug vrij te houden. Er hing een valse vriendelijke sfeer. Ik zag iemand met een mes bezig, maar het bleek om brood af te snijden, en ik zag gekookt varkensvlees, waarschijnlijk vergiftigd,

want het was met blauw spul geverfd. Ik slaagde erin weg te komen van die mensen, die achteraf gezien natuurlijk even bang waren voor mij als ik voor hen. De buit was veel groter dan normaal.

Ik liep terug. Het was een vreemd gezicht, want het leek of olifanten zich een weg hadden gebaand door de struiken, dwars over de weg, en weer de struiken in. Er kwamen twee Duitse soldaten op speelgoedmotorfietsjes aangereden, met allerlei huishoudelijks zoals pannen omhangen. Ze vroegen me vriendelijk en beleefd of ik Russen gezien had. Ze waren 'Eingekesselt'.

Daarop zag ik iets wat nog veel vreemder was. Het waren twee meisjes die me bekend voorkwamen, in overall, op fietsen! 'We hebben het dorp geplunderd,' was de uitleg. Er lag overal papiergeld op straat, want men nam aan dat het waardeloos was.

Het eerste huis dat ik zag, had een schuur, waar een erbarmelijk geschrei uit opsteeg. Een paar mensen en ik naderden. De eerste Rus die ik ooit zag, met een uitdrukkingsloos gezicht, had een breekijzer en brak de schuur open. Het angstige gegil kwam niet van een mens, maar van een varken. De opzet om niet met lege handen terug te komen slaagde maar half. Niemand stelde belang in het varken. Overal aan de kant van de spoorlijn was men druk bezig kippensoep te koken. Ten slotte werd het dier door joodse Joegoslaven gepakt. Later zeiden onze medici dat zij wel geweten zouden hebben hoe het dier om zeep te helpen - er viel deskundig de term 'hartpunctie' - maar met de huid van een varken was ook van alles waarbij speciale niet-joodse technieken gevergd werden. Na die dag was er in de wijde omtrek geen kip meer te vinden.

Wij betrokken huizen. Na enkele dagen bleek mijn moeder aan vlektyfus te lijden. De schrijfmachine die ik had gevonden, mocht ik daarom van mijn vader niet gebruiken. Frieda had

daar volgens hem last van. De klier. De aantekeningen die ik gedurende de treinreis gemaakt had, en het afscheidsbriefje van Jenny zijn nooit meer gevonden.

Er lag een dode Duitser voor de deur, en na enkele dagen, toen hij onder de vliegen zat, lukte het me de burgemeester te vinden die ergens was ondergedoken. ‘Een van uw gemeenteleden ligt daar, onbegraven. Het is uw plicht daar iets aan te doen.’ Het kostte mij moeite om hem over te halen zich op straat te wagen. Hoezeer hij gelijk had, bleek al meteen, want er kwam een Rus op ons af die ‘Uhr! Uhr!’ zei en hem zijn gouden horloge afpakte.

Het verblijf in Tröbitz kan niet erg lang zijn geweest. Twee weken daarvan lag ik in het vlektyfusziekenhuis dat de Russen geïmproviseerd hadden intussen in een tyfeuze, d.i. roestoestand.

Toch was die tijd heel rijk aan belevenissen, die in een onzekere volgorde staan. De eerste paar dagen ging ik bij de bevolking foerageren, zoals blijkt uit:

> Tröbitz, 24 april.
> Vandaag een vererend aanbod: een stel Russische soldaten, zeer gastvrij, boden me de primeur aan van een te verkrachten jongedame. Ik merkte nu hoezeer ik veranderd ben: teleurgesteld dat ik geen brood van ze kreeg poetste ik de plaat.[24]

Een typisch voorbeeld van het niet-erkennen van de gewoonste gevoelens. In de allereerste plaats was ik natuurlijk te gegeneerd om in het bijzijn van andere mannen te neuken. Ik greep dankbaar de rol van de uitgehongerde stakker aan.

Vond ik het dan helemaal niet erg dat die vrouw, die ook een zoontje van een jaar of zes had rondlopen, verkracht zou worden? Haar klacht: ‘Waarom komen jullie altijd naar mij? In het dorp wonen toch ook heel leuke meisjes!’ klonk onoprecht. En

van de mannen die - met erectie en al - keurig in de rij hun beurt stonden af te wachten, hadden sommigen geschenken bij zich.

Toen spoedig de vlektyfusepidemie goed op gang kwam, ging ik, net als de laatste tijd in het kamp, tyfuspatiënten ontluizen, voordat ze naar het noodziekenhuis konden. Ik weet nog dat ik het riskante werk ben gaan doen uit verontwaardiging, omdat de officiële medische staf er geen zin in had om na de bevrijding nog risico's te lopen. Diezelfde mensen waren in het kamp erg inert geweest in het bestrijden van de luizenplaag, waar mijn vader, hoewel psychiater, en ik steeds op aandrongen. Ik herinner me een typisch medisch-Nederlandse tekst: ‘De mortaliteit van deze exanthematicus valt erg mee!’

De eieren van kleerluizen hebben 24 uur onafgebroken lichaamswarmte nodig om uit te komen, een voorwaarde die vervuld is wanneer men 's nachts zijn ondergoed aanhoudt. In theorie zouden dus uiterst draconische maatregelen de epidemie hebben kunnen voorkomen, maar daar had niemand de fut voor. De epidemie brak dus uit, kort voor of tijdens die treinreis.

Op een gegeven moment was er een lijstje van aangetroffen vlektyfuspatiënten, maar toen ik die mensen kwam ophalen, met als hulp een handjevol Duitse arbeiders uit de bruinkoolmijn, herinner ik me vol schaamte dat het lijstje verdwenen bleek. Er werd een nieuw gemaakt. Dr. Alalouf, een Griek met Franse vorming, ontdekte veel vlektyfuspatiënten die aan de gezapige Hollanders ontgaan waren. Alalouf spotte, misschien naar aanleiding van het verdwenen briefje: ‘Tas - vous n'êtes pas fait pour la chirurgie!’

Er was veel werk aan het ontluizen van al die mensen. Ik had een assistente, een mooi meisje uit Tröbitz, Dora S., met wie ik het Fräuleinwunder meemaakte voor het een cliché werd. Dora

had over een watje met ichtyol dat ik in mijn neus droeg (vanwege een steenpuist), met de ware hovelingenspot opgemerkt: ‘Der Doktor hat wohl Nasentyphus!’

Haar vriend vocht in Normandië, en hem kon niets zijn overkomen. ‘Ein so wertvoller Mensch!’ Hij deed aan beeldhouwen, en hij had zijn kunstwerken in de lucht laten vliegen om ze niet in handen van de geallieerden te laten vallen. Ik vond dat een beetje ridicuul, tot mijn dochter Ester er vijftig jaar later van zei: ‘Die beelden stelden natuurlijk die Dora voor.’

In mijn herinnering ben ik ziek geworden door een luis die ik bij een ontluisde aantrof, nadat de familie haar een truitje gebracht had: in mijn woede reageerde ik primair. Ik plette de luis tussen twee nagels, en de lichaamsinhoud van het insectje kwam in mijn oog terecht.

Achteraf bleken we allemaal tegelijk ziek te zijn geworden - de arbeiders die me blindelings hadden gehoorzaamd omdat ik een witte jas droeg en meteen vooropliep bij het wegdragen van de weinig appetijtelijke patiënten, en ook Dora, die in de kelder van haar eigen huis was ondergedoken omdat ze geen zin had om haar haar te verliezen. Intussen hadden namelijk de Russen de zorg voor de tyfusepidemie draconisch georganiseerd. De meest mofse van de arbeiders was thuis de ziekte door gekomen met louter schnaps als vloeibaar voedsel.

Er waren schitterende jonge Russen komen werken, met wie ik - zegt mijn herinnering - meteen bevriend raakte. Dat moet dan na die tyfus zijn geweest. Elena, uit Leningrad was een ontroerend mooie, blonde, struise verpleegster, maar ze had een onafscheidelijke scholiere bij zich, een komsomolse die alsmaar aantekeningen in een schoolschrift maakte, wellicht een politieke chaperonne. En Dimitri was een soort dokter, misschien tweedejaars en niet eerstejaars, zoals ik.

Al die mensen kwamen hartelijk afscheid van me nemen toen

er op een dag Amerikaanse vrachtauto's met negerchauffeurs ons kwamen ophalen (de Russen hadden nog nooit een neger gezien). Daarna was ik lang vaag pro-Russisch. Ik had het plan om ooit naar Rusland te gaan, hoewel de tekenen dat deze Russen zelf niet zo enthousiast voor het regime waren, niet ontbraken.

Zo kwam er op een avond een Rus bij ons binnen die door zijn donkere druipsnor iets weg had van een kunstschilder, die met mijn ouders bevriend was, Charles Roelofsz. Wij moesten met woorden woekeren. We deden een halfuur over het woord ‘tsjai’, Russisch voor ‘thee’. Een halfuur later zei de Rus: ‘Hitler nix gut...’ Wij konden instemming laten blijken. Weer enige tijd later waagde hij: ‘Stalin nix gut!’ Dat vonden we curieus en begrepen we niet, want het zou nog duren tot ik Koestlers *The Yogi and the Commissar* in 1946 las, eer ik de dingen op een rijtje had.

De terugkeer naar Nederland verliep in open vrachtwagens, en was comfortabel vanaf het moment dat een pijnlijke steenpuist op mijn bil door mijn vader was uitgeknepen. Wij stopten onder andere in Leipzig, dat maar weinig stuk was. Mijn vriend Peter Weisz - nog gekleed in het kazuifel van de pastoor in Tröbitz - en ik liepen daar dreigend over het trottoir. De Duitsers moesten om ons heen lopend. ‘Kijk, dit is een Akademiker!’ herinner ik me tegen Peter te hebben gezegd, luid, zodat de betrokkene het goed kon horen. ‘Hij heeft Schmisse!’ Hoewel de tekst verschilde, vind ik dat de melodie iets weg had van: ‘Der da! Der braucht ja gar keinen Stern!’

We brachten de nachten door in kazernes. Ook sliepen we in een beroemd voormalig concentratiekamp, waar we na het onberaden binnengaan van een verlaten barak in een paar seconden zwart zagen van de uitgehongerde vlooien.

Meer naar het westen bleek Duitsland in een onafzienbare, monotone puinhoop veranderd te zijn, en ik herinner me de gedachte: een beetje minder was me ook wel genoeg geweest.

In een serie boeken (achter glas) die mijn vader in zijn studeerkamer had, genaamd ‘Sittengeschichte’, was een deel over de Eerste Wereldoorlog. Men zag daarin een afbeelding van soldaten die aan de kant van de weg met hun broek omlaag hun behoefte doen. Dit choqueerde me, herinner ik me. Natuurlijk deden wijzelf dit nu ook; de auto's hielden daar regelmatig stil voor. Ik herinner me echter dat we op een moment van onze terugtocht stopten tussen Doorn en Amersfoort, een deftig stuk Nederland, en daar sprak het je ontlasten aan de kant van de weg ineens niet meer vanzelf. In deze omgeving bleek het gênant te worden.

Een van de gevolgen van vlektyfus kon ‘depersonalisatie’ wezen. De vanzelfsprekendheid waarmee men zichzelf was, viel weg. Mijn tante Thea Herzberg sprak over haar handen als ‘Wegelagerer’, zwervers aan de kant van de weg, en ze zag er eigenlijk de noodzaak niet van in dat juist zij en niet iemand anders ze zou wassen.

Een andere mevrouw viel ten prooi aan solipsisme. ‘Wie bewijst me dat alles wat ik meemaak geen droom is!’ zei ze. Ze wilde niet naar een klerenuitdeling, omdat als er iets gebeurde, zij dat eerst allemaal moest bedenken, en dat was haar te vermoeiend. Haar echtgenoot had haar juist voor de zoveelste keer op zijn eigen bestaan gewezen en te horen gekregen dat ook hij wellicht haar bedenksel was, toen ze hem triomfantelijk op een gebouw wees: POLIKLINIEK STRIJP. Er kwam een bewoner langs van die stad, Eindhoven, en die zei desgevraagd: ‘De hele buurt hier heet Strijp.’ De echtgenoot, die me dit vertelde, zei dat hij aan zijn eigen gelijk was gaan twijfelen toen hij die absurde naam vernam.

Dit soort extreme ervaringen van depersonalisatie bleef bij mij grotendeels achterwege, tot een jaar of vier na de oorlog, na een griep, toen ik bij het scheren - klassiek symptoom - in plaats van mijn eigen gezicht een van uitdrukking gespeende vleesklomp zag. Er volgde een vreemde, moeilijk onder woorden te brengen en tot in het merg gaande paniek.

Ik zocht er mijn voormalige analyticus voor op. Ik vertel dit om te laten zien hoe blind iedereen toen was voor de psychische betekenis van de jodenvervolging. Van de 140.000 Nederlandse joden waren er 100.000 vermoord, en ikzelf was daar met het grootste deel van mijn familie door puur toeval aan ontkomen. Een groot deel van de kennissenkring was uitgemoord, bijvoorbeeld de lieve en stoute kinderen aan wie ik les had gegeven.

Maar de man duidde mijn verschijnselen zonder aarzelen als uitgestelde angst... voor mijn kandidaatsexamen medicijnen! Ik voelde me een beetje teleurgesteld met deze duiding, want dat examen was eerder een triomf geweest dan een beproeving, maar het kwam niet bij me op dat het inderdaad best uitgestelde emoties konden wezen, maar met een aanleiding die achterafgezien meer voor de hand lag. Hij zei er trouwens nog iets bij, wat me wel degelijk plausibel voorkwam. Depersonalisaties die met angst gepaard gingen, zouden juist de gunstigste zijn, omdat het ‘ik’ zich niet bij de vervreemding neerlegde. Het heeft mijn ‘ik’ wel veertig jaar gekost om zich er niet meer bij neer te leggen.

Ik had de analyticus ook maar niet verteld dat ik een soort formule had waarvan het uitspreken tegen de angst hielp: ‘Er zijn er betere gegaan.’ Daarmee bedoelde ik natuurlijk de mensen die gedeporteerd en vermoord waren. Dat betekende echter niet dat ik inzag dat mijn angst met onszelf te maken had, en al helemaal niet met de nadrukkelijk verwoorde superioriteitsge-

voelens die ik ogenschijnlijk zonder schuldgevoel in mijn dagboek had neergeschreven.

Eerlijk gezegd werkt die formule nog steeds.

Zo goed als psychotherapie op volwassen leeftijd genezend kan werken, kunnen er situaties voorkomen die als ‘negatieve therapie’ iemand ernstig beschadigen, ook al is zo iemand in chronologische zin min of meer volwassen. Het feit dat zelfs psychoanalytici dat in de jaren kort na de oorlog vaak over het hoofd zagen, zal wel liggen aan hun eigen vervolgingstrauma. Velen van hen hadden zich moedig gedragen en grote risico's genomen. Het merkwaardige feit wordt telkens geconstateerd dat juist de moedige verzetsstrijders zich schamen omdat ze ‘te weinig’ gedaan hebben.

Bij de behandeling van een onderdrukkingstrauma is het nodig dat de patiënt wantrouwen en woede kan voelen jegens de behandelaar, die hem in zekere zin al vernedert door hem als patiënt te zien. Misschien dus dat de behandelaars het toen moeilijk hadden met de rol in de ‘overdracht’ die voor ze klaarlag als niet-vervolgden, namelijk die van nazi of antisemiet, en dat ze die rol ‘defensief’ afwezen. Aldus ‘afgesplitst’ bleef het wantrouwen van de patiënt onbesproken - en de vervolgingssituatie bleef psychisch voortduren.

Meer dan eens zag ik verbijsterd dat ex-patiënten, zelfs van prominente Nederlandse analytici, nooit zelfs maar een begin hadden gemaakt met het rouwen om bijvoorbeeld ouders, familieleden, vrienden. Had de analyticus dat dan niet opgemerkt, of was elke poging in die richting afgeweerd? Had men zich daar dan ten slotte maar bij neergelegd?

Een goede vriend van me was jaren in analyse geweest. Hij verloor zijn moeder en een oudere zuster, was ondergedoken geweest, was zelf opgepakt maar hij had zijn ware identiteit

moeizaam verborgen weten te houden tot aan de bevrijding. Toen hij dertig jaar daarna samen met zijn toenmalige partner in therapie was, en die therapeut opmerkte dat de Duitse bezetting ‘heel moeilijk’ was geweest voor joden, werd mijn vriend totaal onverwachts en voor het eerst (!) door een heftig verdriet overmand.

Een joodse patiënt van me, met een vergelijkbaar trauma- en behandelingsverleden, zag een doos Kleenex liggen - die ligt bij elke therapeut voor het geval er iemand moet huilen - en vroeg in ernst: ‘Ben je verkouden?’

In Holland terug voelde ik me - ik dacht door de vlektyfus - te veel verzwakt om de studie medicijnen weer op te nemen. Achteraf vermoed ik dat het feit dat mijn analyticus me niet meteen weer in behandeling nam, maar wel mijn vader, van meer belang was. Toen mijn vader en ik uit de deportatie terugkwamen, kon mijn analyticus me niet meteen terugnemen, want mijn vader was in een heel slechte psychische toestand. Hij had immers zijn eigen analyticus, Landauer, in het kamp verloren. Zo gebeurde het dat na een uitleg die ik ogenschijnlijk accepteerde, mijn analyticus een kunstfout beging die aan verraad grensde. Hij liet mij in de steek en nam mijn vader in behandeling. Uit deze handelwijze bleek dat ik er minder op aankwam dan mijn vader, en degene die dat had moeten ontmaskeren, deed er zelf aan mee. Het is geen troost dat de analyse van mijn vader, die zo dwaas was begonnen, ook weinig kan hebben voorgesteld.

Psychologie studeren leek gemakkelijker dan medicijnen, zo machteloos en vermoeid voelde ik me. Dat klopte ook, maar in 1947, na het kandidaats (zowat halverwege), vond ik dat ik voldoende hersteld was en ik besloot terug te keren tot medicijnen. Ik voel me weer, vijftig jaar geleden, op het Museumplein

lopen en beseffen: ik heb een besluit genomen, en mochten er bezwaren opkomen, dan gelden die een onherroepelijk genomen besluit.

In 1946 al kwam ik in kennis met een balletdanseres in wording. Ondanks haar proletarische achtergrond was ze iemand met meer beschaving dan ik. Zo vervulde zich in de werkelijkheid het enige stukje fictie dat ik ooit schreef, een feuilleton in ons studentenblad *Propria Cures*, dat grotendeels door de redactie werd volgeschreven. Er waren twee hoofdpersonen, in de ikvorm de bioloog, wiens ‘dagboek’ het zogenaamd was, ‘drs. L. Fraseur’, en de balletdanseres, ‘Tini Hops’, die eigenlijk naar haar Russische grootmoeder (!) Tatiana heette, maar die naam had ze bescheiden in ‘Tini’ veranderd. Deze verzonnen geschiedenis was profetisch, want dit achteloos bescheiden trekje klopte precies met het karakter van de vrouw die ik kort daarop zou ontmoeten, trouwens, zonder dat ik er de minste erg in had dat die ontmoeting door anderen op touw was gezet.

In de zomer van 1946 verkende ik de omgeving van Amsterdam op zoek naar een zwemgelegenheid, want de zee was onbereikbaar door de nog niet opgeruimde militaire obstakels. Tot kort daarvoor was alles VOOR JODEN VERBODEN, maar die bordjes waren met de joden verdwenen. Ik was een uitzondering, een overlever. Ik ontdekte een strandje dat er nu niet meer is. Ik vond aansluiting bij een groepje jonge mensen, van wie er een heel passend Rienkje Zoet heette. Pas jaren later zou ik bij toeval horen wat Rienkje heeft gedacht bij die gelegenheid: deze student is niet mijn genre, maar hij lijkt me eerder iets voor mijn vriendin Joosje...

De volgende dag was al even zonnig, en er bleek een blond, intens meisje op te dagen - ‘mine de rien’, maar de onverschilligheid herkenbaar voorgewend - dat daar zo rank langs het

strand schreed dat je meteen zag: lopen was een hoge kunstvorm.

En of ze van zwemmen hield. We zwommen samen op, tot de zon laag stond boven het riet die dag, nu meer dan vijftig jaar geleden.

Twee jaar later was ze zwanger. We besloten te trouwen. Daarmee maakte ik het juist toen (1948, onafhankelijkheidsoorlog) mijzelf onmogelijk naar Israël te vertrekken om te tonen of ik daar mijn leven voor overhad. We kregen een zoon, die leek op een van de verdwenen kinderen uit Maastricht, die indertijd, naar ik voor me zie, *De scheepsjongens van Bontekoe* lazen.

Zonder het huwelijk en de verplichtingen van het vaderschap had ik misschien niet zo enthousiast en fanatiek gestudeerd. In 1954 werd ik arts en kwam ik in opleiding tot zenuwarts. Ik wilde neuroloog worden en uitvinden hoe de hersens werken, maar het therapie doen met bepaalde psychiatrische patiënten bleek me te fascineren.

Eerder, al in 1946, werd het dagboek getypt en van een commentaar voorzien, en ik vond er een uitgever voor. Ik had er alleen onder schrijvers enig succes mee, want hoewel een deel van de oplaag onverkocht bleef heb ik nog nooit een Nederlandse schrijver ontmoet die het niet kende. Ik zou graag denken dat het lag aan ‘la plus parfaite sincérité’, maar ben ik nuchter, dan komt het eerder doordat ons ‘Aufenthaltslager’ nog een schijn van leefbaarheid had. Men was nog niet toe aan realistische beschrijvingen van vernietigingskampen zoals Auschwitz, Treblinka of Sobibor, waar trouwens geen gevangene voor een dagboek de galg zou hebben geriskeerd.

De Franse psychoanalyticus Green zegt dat wie schrijft tot ‘de schrijvers’ wil behoren, maar dat autobiografen - en daar rekent hij sommige dagboekschrijvers toe - daarbij nog de dag-

droom koesteren een van de met name bekende hoofdpersonen te worden, zoals Kees Bakels, Holden Caulfield, Max Havelaar, Woutertje Pieterse of Walter Mitty. Volgens mij stemt dat overeen met hun neiging interessante pseudoniemen te kiezen.

Als ernaar gevraagd werd, voelde ik me verplicht uit te leggen hoe ik aan het pseudoniem ‘Loden Vogel’ was gekomen, maar dat was aan een inval te danken geweest die ik niet kon uitleggen. Misschien hoort het bij de vliegdromen, die immers met de zwaartekracht spotten, en pas kort geleden besefte ik dat ik dagboek schrijf met datzelfde gewichtloze gemak.

Mijn vrouw had haar werk bij het operaballet hervat. Mijn zoon Michael bleef veertien jaar lang enig kind. Toen werden er, anderhalf jaar na elkaar, twee dochters geboren. Zoals ik al beschreef, stierf mijn moeder in 1970. Niet lang daarna kwam er - na 23 jaar - door echtscheiding een eind aan mijn eerste huwelijk.

Net toen het haar een beetje goed begon te gaan, kreeg mijn gescheiden echtgenote een ongeneeslijke ziekte en ze stierf na een lang en akelig ziekbed... De dochters kwamen bij mij wonen, de zoon was afgestudeerd en het huis uit. Gescheiden vaders hebben soms een schijncontact met hun kinderen, dat plichtmatig blijft, en zonder diepgang... Maar na een periode vol conflicten en emoties, werd het reëler.

Als ik die kinderen zie, begrijp ik de gedachte die ik me duidelijk herinner, toen ik degene voor het eerst zag die hun moeder zou worden: laat ik ditmaal niet weer achter het net vissen! Alsof ik zulke kinderen voorzag...

In 1974 kreeg ik een verhouding met mijn tegenwoordige vrouw, met wie ik nu vier zeer boeiende kinderen heb.

Ik zie er node van af om te schrijven over het leven dat we samen hebben en dat rijk is aan belevingen. Degenen die erin worden beschreven, lezen het dan nieuwsgierig mee, en dat besef kost me mijn spontaneïteit. Het lijkt me wijzer en eerlijker het verhaal hier voorlopig af te sluiten.

Eindnoten:

23 Wat wij niet beseften, was het bestaan van een groep Duitsers, leden van een soort religieuze lekenorde, in Palestina. Dat maakte ons tot een mogelijk ruilobject. Die mogelijkheid is ooit gerealiseerd en die Duitsers kwamen, zeer tegen hun zin, naar het gebombardeerde en uitgehongerde Duitsland terug.

24 Uit een vel papier, dat ik in mijn Russische grammatica aantrof.